

ब्रह्मसूत्रस्थाधिकरणानुक्रमणिका ।

	पृ		पृ-
प्रथमाध्याये पादः १		७ अनुकुरयधिकरणम् ...	१५
१ जिज्ञासाधिकरणम् ...	१	८ प्रमिताधिकरणम् ...	१६
२ जन्माद्यधिकरणम् .	११	९ देवताधिकरणम् ...	१७
३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ...	११	१० अपशुद्धाधिकरणम् ...	१७
४ समन्वयाधिकरणम् .	२	११ कम्पनाधिकरणम्	१७
५ ईशित्यधिकरणम् . .	११	१२ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्	१८
६ आनन्दभयाधिकरणम् .	३	१३ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिक०	१८
७ अन्तरधिकरणम् ...	४	१४ सुपुत्रयुक्तान्त्यधिकरणम् ...	१८
८ आकाशाधिकरणम् ...	५	प्रथमाध्याये पादः ४	
९ प्राणाधिकरणम् ..	११	१ आनुमानिकाधिकरणम् ...	१८
१० ज्योतिरधिकरणम् ...	११	२ चमसाधिकरणम् ..	१९
११ इन्द्रप्राणाधिकरणम्	६	३ साय्योपसग्रहाधिकरणम् ...	२०
प्रथमाध्याये पादः २		४ ज्योतिपाधिकरणम् ...	१९
१ सर्वत्र प्रसिद्धपधिकरणम्	७	५ कारणत्वाधिकरणम् ...	२१
२ अन्नधिकरणम् ..	८	६ जगदाश्रित्वाधिकरणम्	१९
३ गुहाधिकरणम् ...	११	७ वाक्यान्वयाधिकरणम् ...	१९
४ अन्तराधिकरणम् ...	११	८ प्रकृत्यधिकरणम्	२२
५ अन्तर्याम्यधिकरणम् ...	९	द्वितीयाध्याये पादः १	
६ अद्वयत्वाधिकरणम् ...	१०	१ स्मृत्यधिकरणम् .	२४
७ वैश्वानराधिकरणम्	११	२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ...	१९
प्रथमाध्याये पादः ३		३ न विलक्षणत्वाधिकरणम् .	२१
१ शुभवाच्यधिकरणम् ...	११	४ शिष्टपरिग्रहाधिकरणम् .	२६
२ भूसाधिकरणम् ...	११	५ भोजनप्रत्यधिकरणम् ...	१९
३ अक्षराधिकरणम् ...	१३	६ आरम्भणाधिकरणम् ...	१९
४ ईशतिकर्माधिकरणम् ...	११	७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ..	२८
५ दहराधिकरणम् ...	११	८ उपसहाराधिकरणम् .	१९
६ उत्तराधिकरणम् ...	१४	९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ..	२९

	पृ.
१० सर्वोपताधिकरणम् ...	३०
११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ...	३१
१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ...	३१
१३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ...	३२

द्वितीयाध्याये पादः २

१ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ..	३२
२ महदीर्घाधिकरणम् ...	३४
३ अतस्तदभावाधिकरणम् ..	३४
४ समुदायाधिकरणम् ...	३५
५ उपलब्ध्यधिकरणम् ...	३८
६ एकस्मिन्सम्भवाधिक० ...	३९
७ पत्त्यधिकरणम् ...	४०
८ पाञ्चरात्राधिकरणम् ...	४१

द्वितीयाध्याये पादः ३

१ वियदधिकरणम्	४२
२ मातरिश्वाधिकरणम् ...	४३
३ असम्भवाधिकरणम् ...	४३
४ तेजोऽधिकरणम् ...	४३
५ अवधिकरणम् ...	४३
६ पृथिव्यधिकरणम् ...	४३
७ तद्भिन्नानाधिकरणम् ...	४४
८ विपर्ययाधिकरणम् ...	४४
९ अग्न्याविज्ञानाधिकरणम्...	४४
१० चरञ्चरव्यवाध्याधिकरणम्	४४
११ आत्माधिकरणम् ..	४४
१२ ज्ञाधिकरणम् ...	४५
१३ उत्क्रान्त्यधिकरणम्	४५
१४ कर्त्रधिकरणम्	४५
१५ तक्षाधिकरणम् ...	४६
१६ पराधिकरणम्	४६
१७ अज्ञाधिकरणम्	४६

द्वितीयाध्याये पादः ४

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ...	५१
२ सप्तगत्यधिकरणम् ...	५२
३ प्राणाणुवाधिकरणम् ..	५२
४ प्राणश्रेण्याधिकरणम् ...	५३
५ वायुक्रियाधिकरणम् ...	५३
६ श्रेष्ठाणुवाधिकरणम् ...	५४
७ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम्	५४
८ इन्द्रियाधिकरणम् ...	५४
९ सज्ञामूर्तिकल्हृत्यधिकरणम्	५५

तृतीयाध्याये पादः १

१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	५६
२ कृतान्त्ययाधिकरणम्	५८
३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ..	५८
४ तन्माभाव्यापत्त्यधिकरणम्	६२
५ नातिचिराधिकरणम्	६२
६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ...	६३

तृतीयाध्याये पादः २

१ साध्याधिकरणम्	६४
२ तदभावाधिकरणम् ...	६६
३ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ...	६७
४ मुग्धाधिकरणम् ...	६८
५ उभयलिङ्गाधिकरणम् ...	६८
६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ...	७१
७ सेतून्मानाधिकरणम् ..	७४
८ फलाधिकरणम् ...	७६

तृतीयाध्याये पादः ३

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	७७
२ उपरहासाधिकरणम् ...	७८
३ अन्यथात्वाधिकरणम् ...	७९

	पृ.
४ व्याप्त्याधिकरणम् ...	८०
५ सर्वाभेदाधिकरणम् ...	८१
६ आनन्दाद्यधिकरणम् ...	८२
७ आध्यानाधिकरणम् ...	८३
८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ...	८४
९ कर्त्याख्यानाधिकरणम् ...	८५
१० समानाधिकरणम् ...	८६
११ सवन्धाधिकरणम् ...	८७
१२ ससृत्यधिकरणम् ...	८८
१३ पुरुषविद्याधिकरणम् ...	८९
१४ वेधाद्यधिकरणम् ...	९०
१५ हान्यधिकरणम् ...	९१
१६ सापरायाधिकरणम् ...	९२
१७ गत्यर्थवत्त्वाधिकरणम् ...	९३
१८ अनियनाधिकरणम् ...	९४
१९ आधिनारिकाधिकरणम् ...	९५
२० अक्षरभ्यधिकरणम् ...	९६
२१ इयदामननाधिक० ...	९७
२२ अन्तराधिक० ...	९८
२३ व्यतिहारधिक० ..	९९
२४ सत्याधिक० ...	१००
२५ कामाद्यधिक० ...	१०१
२६ अलोपाधिक० ...	१०२
२७ तन्निर्धारणानियमाधिक० ..	१०३
२८ प्रदानाधिक० ...	१०४
२९ लिङ्गभूयस्त्वाधिक० ...	१०५
३० शरीरे भावाधिक० ...	१०६
३१ अङ्गाववद्धाधिक० ...	१०७
३२ भूमज्यायस्त्वाधिक० ...	१०८
३३ विकल्पाधिक० ...	१०९
३४ काव्यादिक० ..	११०
३५ यथाश्रमभावाधिक० ...	१११

तृतीयाध्याये पादः ४

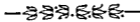
१ पुरुषार्थाधिकरणम् ...	१००
२ परामर्शाधिक० ...	१०६
३ स्तुतिमानाधिक० ...	१०७
४ पारिहवाधिक० ...	१०८
५ अग्नीन्धनाधिक० ...	१०९
६ सर्वापेक्षाधिक० ...	११०
७ सर्वाज्ञानुमत्यधिक० ...	१११
८ अश्रममर्माधिक० ...	११२
९ तद्गृह्यधिक० ...	११३
१० तद्भूताधिक० ...	११४
११ आधिनारिकाविक० ..	११५
१२ बहिरधिक० ...	११६
१३ स्वाम्यधिक० ...	११७
१४ सहकार्यन्तरविध्यधिक० ...	११८
१५ अनाविष्णुर्वदधिक० ...	११९
१६ ऐहिकमयप्रस्तुतप्रतिबन्धन्य०	१२०
१७ मुक्तिफलानियमाधिक० ...	१२१

चतुर्थाध्याये पादः १

१ आसृत्यधिकरणम् ...	१२०
२ आरमेत्यधिक० ...	१२१
३ नप्रतीकाधिक० ...	१२२
४ ब्रह्महृद्यधिक० ...	१२३
५ आदित्यादिमत्याधिक० ..	१२४
६ अत्सीनाधिक० ...	१२५
७ यनैकाग्रताधिक० ..	१२६
८ आप्रायणाधिक० ..	१२७
९ तदधिगमाधिक० ...	१२८
१० इतराश्लेषाधिक० ...	१२९
११ अनारब्धकार्याधिक० ..	१३०
१२ अमिहोत्राद्यधिक० ...	१३१

	पृ		पृ.
१३ यदेवाधिक०	... १२५	चतुर्थाध्याये पादः ३	
१४ भोगाधिक०	१ अर्चिराद्यधिकरणम्	... १३२
		२ वाय्वधिक०
		३ तटिदधिक०
		४ आतिवाहिकाधिक०
		५ कार्याधिक०	... १३३
		६ अप्रतीमालम्बनाधिक०	... १३५
		चतुर्थाध्याये पादः ४	
		१ सपद्याविर्भावाधिकरणम्	१३६
		२ अविभागाधिक०	... १३७
		३ ब्राह्माधिक०
		४ सक्त्याधिक०	... १३९
		५ वादर्यधिक०
		६ प्रदीपाधिक०	... १४०
		७ जगद्व्यापाराधिक०	... १४१

समाप्ता ब्रह्मसूत्राधिकरणसूची ।

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—○○○○○○○○—

जिज्ञासाधिररणम् ॥ १ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

‘शान्तो शान्त’ इत्यादिश्रुतेः ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इत्यादिश्रु-
तेश्च अथ माधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरम् अतः अधिहारस्य संपूर्णत्वान्
ब्रह्मजिज्ञासा वर्तन्त्या ब्रह्मविचारः वर्तन्त्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

जन्माद्यधिररणम् ॥ १ ॥

जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणमाह—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिश्रुतेः अस्य प्रपञ्चस्य
जन्मादि यत कारणात् भवति, तत्र प्रज्ञेत्यर्थः । जगद्वन्मत्स्थितिलयका-
रणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं भवति ॥ २ ॥

शाश्वदेतिशार्धिररणम् ॥ ३ ॥

लक्षणमुक्त्वा प्रमाणमाह—

शाश्वयोनिन्वान् ॥ ३ ॥

‘सं त्वीपनिषदं पुनः पृच्छामि’ इत्यादिश्रुत्या शाश्वतमाणवत्वान्
ब्रह्मणः अनामानिरुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वे हेतुं वदन्नेव अनुमानादिप्रमाणकत्वं निराकरोति—

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥

तन् ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं, कुतः ? समन्वयात् ' सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति ' इति श्रुत्या उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैश्च सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मण्येव
तात्पर्यनिर्णयादित्यर्थः । तुशब्देन अनुमानादिप्रमाणकत्वं निरस्यति ।
' नावेदाविन्मनुते सं बृहन्तम् । नैषा तर्केण मतिरापनेया ' इत्यादिश्रुत्या
अनुमानादिप्रमाणकत्वस्य निरस्तत्वात् । 'न चक्षुषा गृह्यते ' इत्यादिश्रुत्या
प्रत्यक्षादिप्रमाणकत्वस्य च निरस्तत्वेन परिशेषात् शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्र-
ह्मणो निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ईक्षतेनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं प्रसाध्य प्रधानस्य स्यातन्त्र्येण जगत्कार-
णत्वं निराकरोति ' ईक्षतेर्नाशब्दम् ' इत्यादिना ' श्रुतत्वाच्च ' इत्येवम-
न्तेन सूत्रसंदर्भेण—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

अशब्दं शब्दाप्रतिपाद्यं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । कुतः ? ईक्षतेः
' तदैक्षत ' इति श्रुतौ जगत्कारणस्य ईक्षितृत्वश्रवणात् जडस्य प्रधानस्य
ईक्षितृत्वासंभवादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अप्रेजसोरिव प्रधानस्यापि गौणमीक्षणं संभवतीत्याशङ्क्य निरा-
करोति—

गौणथेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

ईक्षतिशब्दो गौण इति चेन्न । आत्मशब्दात् ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा ' इति श्रुतौ जगत्कारणे आत्मशब्दप्रयोगात् मुख्यमेवे-
क्षणं न गौणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

' तस्य तावदेव चिरम् ' इति श्रुतौ जगत्कारणध्याननिष्ठस्य मोक्षोप-
देशान् जडप्रधानध्यानेन मोक्षासंभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रथम प्रधानध्यानं कृत्वा पश्चात् ब्रह्मध्यानं कुर्वतो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

हेयत्वस्य निषेधस्य अवचनात् अनुत्तेरित्यर्थः । न प्रधानध्यानान्मोक्ष इति निषेधावचनात् स्थूलारुन्धतीन्यायेनापि न प्रधानस्यावकाश इत्यर्थः ८ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे हेतुन्तरमाह—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

‘सता सोम्य तदा सपन्नो भवति’ इति श्रुतौ सुषुप्तिकाले सर्वेषामन्त-करणविशिष्टानां जावानां स्वाधिष्ठाने लयश्रवणाद्ब्रह्मप्रधाने चेतनानां जावानां लयासम्भवात् ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

हेतुन्तरमाह—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गति तात्पर्यं, सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यसाम्यात् इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

‘य सर्वज्ञ सर्वविन्’ इत्यादिश्रुतौ जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वश्रवणाच्च ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

‘अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः’ इति श्रुतौ आनन्दमयः परमात्मैव, न जीवः । कुत ? अभ्यासान् आनन्दशब्दस्य बहुश्रुतिषु ब्रह्मण्येव प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ १२ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेत् प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

मयत्प्रत्ययस्य मृष्मयो घञ् इत्यादौ विकारवाचकत्वात्त्रिविकारस्य ब्रह्मण आनन्दविकारत्वासम्भवात् आनन्दमयः न परमात्मेति चत्त । प्राचुर्यार्थेऽपि ‘अन्नमयो यज्ञः’ इत्यादौ मयत्प्रत्ययविशानान् आनन्दप्रचुरत्वस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

‘को होवान्यान् कः प्राण्यान्’ इति श्रुतौ सकलजीवानन्दहेतुत्वस्य व्यपदेशादपि आनन्दमयः परमात्मैत्यर्थः ॥ १४ ॥

मान्त्रयर्णिक्रमेण च गीयते ॥ १५ ॥

‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे ’ इति मन्त्रे ब्रह्मण उपरान्तत्वादपि आनन्दमयो ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षं निराकरोति—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

आनन्दमय इतर जीवो न भवति । कुत ? अनुपपत्ते आनन्दप्रचुरत्वादिधर्माणां जीवेशुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

‘ अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय ’ इति श्रुतौ आनन्दमयस्य जीवान्देदव्यपदेशाच्च आनन्दमयो न जीव इत्यर्थः । ननु, ‘ अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय, अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय ’ इत्यादिवाक्येषु विद्यमानानामन्यशब्दानां जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वाभावात् ‘ अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय ’ इति वाक्यस्थस्य अन्यशब्दस्य कथं जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वमिति चेत् । आनन्दमयादन्यस्य ब्रह्मवह्यमनुक्तत्वेन आनन्दमयशब्दस्य ‘ ब्रह्मविद्याप्रोति परम् ’ इति उपरान्तब्रह्मप्रतिपादकत्वे निश्चिते सति अप्रत्यान्यशब्दस्य जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वनिश्चयादिति भावः ॥ १७ ॥

आनन्दमय प्रधानमस्मित्वत्याशङ्क्याह—

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

‘ सोऽकामयत ’ इति श्रुतौ आनन्दमयस्य कामयितृत्वश्रवणाज्जडस्य प्रधानस्थेऽसम्भवात् अनुमानस्य अनुमानप्रतिपाद्यस्य प्रधानम्यापेक्षा आशा न कर्तव्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

आनन्दमय प्रधानं न भवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अस्मिन्नानन्दमये आसक्तचित्तस्यास्य मुमुक्षो तद्योगं तदभेदं शान्तिं प्रतिपादयति ‘ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ’ इत्यादिश्रुतिः । ततश्चेतनमय जीवस्य जडप्रधानाभेदासम्भवादानन्दमय परमात्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अतरधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये’ इति श्रुतौ अन्त आदित्यमण्डलान्त-
र्वर्ती हिरण्मय पुरुष परमात्मा, न सूर्य । कुत ? तद्धर्मोपदेशात् अप-
हृतपाप्मत्वादिब्रह्मवर्मोपदेशादित्यर्थ ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

‘य आदित्ये तिष्ठन्’ इति श्रुतौ आदित्यपरमात्मनो नियम्यनियामक-
भावश्रवणाभियामक परमात्मैव आदित्यमण्डले अभिव्यक्त अस्मिन्
नाम्ये प्रतिपाद्यत इत्यर्थ ॥ २१ ॥

आकाशधिकरणम् ॥ ८ ॥

आकाशस्तद्विद्वात् ॥ २२ ॥

‘अस्य लोकस्य का गति’ इति श्रुतौ आकाश परमात्मा, न भूता-
काश । कुत ? तद्विद्वात् सर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वादिब्रह्मालिङ्गा-
दित्यर्थ ॥ २२ ॥

प्राणविकरणम् ॥ ९ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

‘प्रस्तोतर्या देवता’ इति श्रुतौ प्राण परमात्मा, न प्राणवायु । कुत ?
अत एव सर्वभूतोत्पात्तलयहेतुत्वादिब्रह्मालिङ्गादेवेत्यर्थ ॥ २३ ॥

ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

‘अथ यदत परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ इति श्रुतौ ज्योति परमात्मा,
न सूर्यादिज्योति । कुत ? चरणाभिधानात् ‘पादोऽस्य विश्वा भूता-
ग्नि’ इति पूर्ववाक्ये ब्रह्मण पादत्रयाभिधानात् तस्यैव ब्रह्मण शुभेकस-
न्धेन ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थ ॥ २४ ॥

पूर्वनाम्ये पादत्रयवत्त्व गायत्र्या एवोक्त, न ब्रह्मण इत्याशङ्क्य
निराकरोति—

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा

चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

‘गायत्री वा इद सर्व भूतम्’ इति श्रुतौ गायत्र्यास्य उन्स उपमा-
न्तत्वान् पादत्रयवत्त्वमपि गायत्र्या एवोक्त, न तु ब्रह्मण इति चेत् ।
तथा गायत्र्यवच्छिन्ने ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य चित्तप्रक्षेपस्य निगदान् कथ-

नात् पादत्रयवत्त्व ब्रह्मण एवोक्तम् । तथा हि दर्शनम् आदित्यमण्डलादि-
शुद्धस्थलेषु परमात्मन अभिव्यक्ति अन्यत्राप्युक्ता तद्वत् गायत्र्यभि-
व्यक्त ब्रह्म उपास्यमित्यर्थ ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

भूतादीनां पादानामवयवानां व्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्ते उपपन्न-
त्वाच्च एव गायत्रीशब्देन गायत्र्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवोच्यते इत्यर्थः । 'गायत्री
वा इदं सर्वम्' इति वाक्ये गायत्र्या पञ्चमहाभूतादिसकलप्रपञ्चात्मकत्व-
मुक्तम् । तच्च गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव सम्भवति, न केवलगायत्र्या
इति भावः ॥ २६ ॥

उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति गायत्रीवाक्ये त्रिपाद्ब्रह्मण ब्रह्माण्डान्त-
र्वर्तित्वमुक्तम् । 'अथ यदत्तं परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति ज्योतिर्वाक्ये
तु त्रिपाद्ब्रह्मण ब्रह्माण्डादुपरि अवस्थानमुक्तम् । तथाचोपदेशभेदात्
उपदेशयो गायत्रीवाक्यज्योतिर्वाक्ययो भेदात् परस्परविरुद्धार्थकत्वात्
नेति चेन्न प्रामाण्यं नास्तीति चेन्न । उभयस्मिन्वाक्यद्वयेऽपि अविरोधान्
विरोधाभावात् । दिवीति सप्तमीविभक्ते लक्षणया पञ्चमीविभक्त्यर्थ-
योधकत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ २१ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

'प्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा' इति श्रुतौ प्राण परमात्मा, न प्राणवायुः । कुतः
तथानुगमान् 'प्राण एव ब्रह्मात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः' इति वाक्ये ब्रह्म-
लिङ्गाभिधानादित्यर्थः ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति

चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान् शरीरोपदेशादिन्द्रशरीरमेव उपास्यमिति
चेन्न । अध्यात्मसंबन्धभूमा आनन्दात्मत्वाद्यध्यात्मलिङ्गात्कृत्यमास्मिन्
वाक्ये उपलभ्यते, न तु वक्त्रहन्त्वादिकमिन्द्रशरीरलिङ्गम् । अत इन्द्र-
शरीरमध्यवर्ती परमात्मैव उपास्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इन्द्रस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानाभावान् नोपदेशत्वमिच्छाशङ्क्याह—

ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

‘यं यं वापि स्मरन् भावम्’ इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निचार्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

‘एष त आत्मान्तर्हृदये’ इति श्रुतेः अल्पपुण्डरीकस्थानकत्वात् तद्व्यपदेशादणुत्वव्यपदेशाच्च न परमात्मा उपास्य इति चेन्न । निचार्यत्वादणुत्वेन ध्यातुं शक्यत्वान् व्यापकस्य ब्रह्मणो ध्यातुमशक्यत्वाच्च । व्योमवन् यथा व्यापकस्याकाशस्य सूचीरन्ध्रादौ अणुत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि हृत्पुण्डरीके अणुत्वं ध्यानार्थमुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणोऽपि हृत्पुण्डरीकावस्थानाङ्गीकारे जीववन् सुखदुःखभोगप्रसङ्ग इति चेन्न । वैशेष्यान् जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वात् सुखदुःखभोगः, ईश्वरस्य तु पुण्यपापकर्तृत्वाभावान् न भोग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अप्रधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदने’ इत्यादिश्रुतौ अत्ता संहर्ता परमात्मा, न जीवः । कुतः ? चराचरग्रहणान् चराचरसंहर्तृत्वादित्यर्थः ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मान्’ इति श्रुतौ ब्रह्मणः पृष्टत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

गुहाधिकरणम् ॥ २ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

‘अतं पिशन्नौ’ इति श्रुतौ गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानौ न बुद्धि-जीवौ । कुतः ? तद्दर्शनात् ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यादिश्रुतौ जीवपरमात्मप्रतिपादनदर्शनादित्यर्थः ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

‘प्रादाविशो वदन्ति’ श्रुत्युत्तरवास्ये परमात्मप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्तरापिचरम् ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

‘ अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते ’ इत्यादिश्रुतौ अन्तरः
अक्षिमध्यवर्ती परमात्मा, न जावः । कुतः ? उपपत्तेः अमृतत्वादिधर्माणां
ब्रह्मण्येषोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आदित्यमण्डलहृत्पुण्डरीकादिशुद्धस्थानेषु ब्रह्मोपासनस्य आदिपदान्
तद्धर्मस्य च अन्यत्र उपदिष्टत्वादक्षिमण्डलस्यापि शुद्धस्थानत्वात्तत्र ब्रह्मो-
पासनं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

‘ प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म सं ब्रह्म ’ इति पूर्ववाक्ये सुखस्वरूपस्य ब्रह्मणः
अभिधानात् अक्षिमण्डलमध्यवर्त्यपि ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कानां श्रुतवेदान्तशाखाणामुपासकानां या गतिः देवया-
नमार्गाः, तस्याः ‘ तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति ’ इत्युत्तरवाक्ये अभिधानाच्च
अक्षिमध्यवर्ती परमात्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुन्त्वा पूर्वपक्षं दूषयति—

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

अनवस्थितेः प्रतिनिम्बस्य सर्वथा अक्षिण्यनवस्थितत्वात् असंभवाच्च
अमृतत्वादिधर्माणां प्रतिविम्बे असंभवाच्च नेतरः प्रतिविम्बो न भव-
तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

‘ यः पृथिव्यां तिष्ठन् ’ इत्यादिश्रुतौ अधिदैवादिषु पृथिव्यादिषु य
अन्तर्यामी उक्तः, स परमात्मा । कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशान् ‘ एष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः ’ इत्युत्तरवाक्ये ब्रह्मधर्मव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

कपिलस्मृतिप्रतिपाद्यं स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामी न भवति । कुतः ?
अतद्धर्माभिलापात् त्रिगुणत्वादानां प्रधानधर्माणामभिलापान्तर्या-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

शारीरथोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥

शारीरः जीवोऽपि अन्तर्यामी न भवति । कुतः ? उभयेऽपि काष्ठा
माध्यन्दिनाश्च एनं जीवं भेदेन अन्तर्यामिभिन्नतया अधीयते अध्ययनं
शुर्वन्तीत्यर्थः । ' य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति ' इति श्रुतौ
जीवस्य परमात्मनिग्रम्यत्वप्रतिपादनात् जीवानां सर्वेषां नियन्ता पर-
मात्मैव, न जीव इत्यर्थः ॥ २० ॥

अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

' यत्तददृश्यम् ' इत्यादिश्रुतौ यः अदृश्यत्वादिगुणकः उक्तः, स पर-
मात्मा । कुतः ? धर्मोक्तेः धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

' दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः ' इति श्रुतौ अग्राणत्वादिविशेषणात् ' अश-
रान् परतः परः ' इति अक्षरात् प्रधानात् भेदव्यपदेशाच्च अदृश्यत्वादि-
गुणकः परमात्मैव, नेतरौ प्रधानजीवौ न भवत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

' अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ ' इत्यत्र श्रुतौ मूर्धादिरूपोपन्यासाच्च
परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

वैश्वानरः परमात्मा । साधारणशब्दानां मध्ये विशेषशब्दात् ' को न
आत्मा किं ब्रह्म ' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ २४ ॥

स्पर्शमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

' यस्याग्निरात्यम् ' इत्यादिश्रुतौ प्रतिपाद्यमानं विश्वरूपत्वमनुमानं
परब्रह्मलिङ्गमित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्यु-

पदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

वैश्वानरशब्दादिभ्यः अन्तःप्रतिष्ठानाच्च ' स. गे. दैहमग्नि. वैश्वानरं
पुरुषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद ' इति श्रुतौ शरीरान्तःप्रतिष्ठितत्वव्यपदे-
शाच्च वैश्वानरः परमात्मा न भवति, किं तु जाठराग्निरिति चेत्, न ।
तथा जाठराग्न्यन्विष्टब्रह्मणि दृष्ट्युपदेशात् ध्यानोपदेशात्, असंभवान्

॥ शुभूर्धत्वादीनां केवलजाठराग्नौ असंभवात् । पुरुषमपि चैनमधीयते
वाजसनेयिनः एनं वैश्वानरं पुरुषमधीयते पुरुषं वदन्ति ' स यो
हैतमग्निम् ' इति श्रुतावेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एव शुभूर्धत्वादिधर्माणामसंभवादेव भूतं, बाह्याग्निदेवता अग्न्य-
भिमानीनी देवता च वैश्वानरशब्दार्थो न भवति, किं तु जाठराग्न्य-
वच्छिन्नः परमात्मैव वैश्वानरशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

साक्षात् जाठराग्न्यवच्छिन्नात्मलक्षणां विनैव जाठराग्न्यनवच्छिन्ने
केवलब्रह्मण्यपि वैश्वानरशब्दस्य अविरोधं विरोधाभावं जैमिनिर्मन्यते ।
विश्वश्चासौ नरश्च विश्वनरः, विश्वाभिन्नः नरः परमात्मा । विश्वनर एव
वैश्वानरः । स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः राक्षसत्रायसादिशब्दवत् । तथा च
प्रपञ्चाभिन्ने ब्रह्मणि वैश्वानरशब्दस्य योगव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिसंभवात्
वैश्वानरशब्देन व्यापकः परमात्मैवोच्यत इति भावः । अग्निशब्दोऽपि
अग्रं नयतीति व्युत्पत्त्या श्रेष्ठत्ववाचक इति भावः ॥ २८ ॥

व्यापकस्य परमात्मनः प्रादेशमात्रपरिमाणवत्त्वमसङ्गतमित्याशङ्क्याह-

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

व्यापकोऽपि परमात्मा प्रादेशमात्रं शरीरं धृत्वा उपासकानां प्रत्या-
यको भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

व्यापकस्य परमात्मनो ध्यातुमशक्यत्वात् प्रादेशमात्रशरीरविशिष्ट-
तया ध्यातव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तेः मूर्धपादाद्यन्यवसंपन्नत्वान् प्रादेशमात्रत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमास्मिन् ॥ ३२ ॥

एनं परमात्मानम् अस्मिन् भूमध्ये जावाला उपास्यमामनन्ति । अतः
प्रादेशमात्रपरिमाणवत्त्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति ब्रह्मसुनृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—००००००००००००००००—

शुभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

‘यस्मिन् शौ पृथिवी’ इति श्रुतौ शुभ्वादिप्रपञ्चस्य आयतनम् अधिष्ठानं ब्रह्मैव । कुत ? स्वशब्दात् आत्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’ इति श्रुतौ ‘तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त’ इत्यादिश्रुतौ च मुक्तै रागद्वेषादिविनिर्मुक्तै उपसृप्यत्वव्यपदेशान् प्राप्य-
त्स्वव्यपदेशाच्च शुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमानं प्रधानं शुभ्वाद्यायतनं न भवति । अतच्छब्दान् प्रधानप्र-
तिपादकत्रिगुणादिशब्दात्मावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

माणभृच्च ॥ ४ ॥

माणभृर्जीवोऽपि शुभ्वाद्यायतनं न भवति । जीवस्य प्रपञ्चाधिष्ठान-
त्वासम्भवादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

‘समेवैकं जानथ’ इति श्रुतौ ज्ञानृक्षेयभावव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

‘स ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्’ इति ब्रह्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्या च ॥ ७ ॥

‘द्वा सुपर्णा’ इति मन्त्रे ब्रह्मण साक्षित्तया अवस्थानं, जावस्य
कर्त्तृत्वभोक्तृत्वञ्च सूचयते । अतः शुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैत्यर्थः ॥ ७ ॥

भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

भूमा संप्रसादाद्भ्युपदेशात् ॥ ८ ॥

‘भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो, भूमानं भगवो विजिज्ञासे’ इत्या-
दिश्रुतौ भूमा परमात्मा । कुत ? संप्रसादान् जीवान् अधि उच्यते उपदेशा-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

मुरारूपत्वामृतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च भूमा ब्रह्मैव, न भूताकाश इत्यर्थः । ९

अक्षराधिकरणम् ॥ १० ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

‘कस्मिन् सत्त्वाकाश ओत प्रोत’ इत्यादिश्रुतौ अक्षर ब्रह्म । कुत ? अम्बरान्तधृते अम्बरान्तस्य प्रपञ्चस्य धृते धारणादित्यर्थः । आकारस्य तु प्रपञ्चधारकत्व न सम्भन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च परा देवता । कुत ? प्रशासनात् ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन’ इति श्रुतौ आज्ञाग्रहणान् । न च जडस्य ओकारस्याज्ञा संभक्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तर्हि अक्षर प्रधानमस्तित्याशङ्क्याह—

अ यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

प्रधानभावव्यावृत्तेश्च प्रधानम् अक्षर न भवति । जडस्य प्रधानस्य प्रशासनासम्भवादित्यर्थः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ १३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

‘य पुनरेतम्’ इत्यादिश्रुतौ ‘पर पुरुषमभिधायीत’ इत्यत्र परः परमात्मैव, न हिरण्यगर्भः । कुत ? ‘पुरुषमीक्षते’ इति वाम्यशेषे साक्षात्कारविषयत्वव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १३ ॥

दहराधिकरणम् ॥ १४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

‘अथ यदिदमस्मिन्’ इति श्रुतौ दहरानाशः परमात्मैव, न भूताकाशः । कुत ? उत्तरेभ्यः ‘एष आत्मा अपहृतपाप्मा’ इति श्रुतौ सत्यसंस्त्पादिलिङ्गानां विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

‘इमा प्रजा अहरहर्गन्तव्यः’ इति श्रुतौ सर्वेषां जीवानां सुषुप्ति-काले दहरावाशे ल्यध्रवणान् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति योगव्युत्पत्त्या ब्रह्मलोकाश इत्य परब्रह्मवाचकत्वाच्च दहराकाशः परमात्मैत्यर्थः । तथा हि

दृष्टं लिङ्गं च 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतौ सर्वेषां जीवानां सुषुप्तिकाले ब्रह्मणि अवस्थानं दृष्टम् । तदपि लिङ्गं ज्ञापकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

'एष सेतुर्विभरणः' इति श्रुतौ धृतिरूपमहिम्नः अस्मिन् वाक्ये अस्य दहराकाशस्य उपलब्धेश्च दहराकाशः परमात्मैव, न भूताकाशः । जडस्य वर्णाश्रममर्यादाविधारकत्वासंभवादित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिश्रुतौ आकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

इतरपरामर्शात् 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्देन इतरस्य जीवस्य लक्षणया परामर्शात् प्रतिपादनात् दहराकाशोऽपि जीव इति चेत्, न । असंभवात् सत्यसंकल्पादिधर्माणां जीवे असंभवादित्यर्थः ॥ १८ ॥

उत्तराधिकरणम् ॥ ६ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तराच्चेत् 'स एष संप्रसादः' इत्युत्तरवाक्ये संप्रसादशब्देन जीवप्रतिपादनात् दहराकाशशब्देनापि जीव एव प्रतिपाद्यते इति चेत्, न । आविर्भूतस्वरूपः मुक्तजीवः प्रतिपाद्यते । मुक्तजीवश्च परमात्मैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

मुक्तजीवस्य ब्रह्मत्वेन जीवत्वाभावात् संप्रसादशब्दप्रयोगोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवपरामर्शः अन्यार्थः ब्रह्माभेदप्रतिपादनार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतिरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहरशब्देन अल्पपरिमाणवत्त्वश्रयणात् व्यापकस्य ब्रह्मणः अल्पपरिमाणसंभवादहराकाशो जीव इति चेत्, तदुक्तम् उपासनार्थम् अल्पपरिमाणमुक्तमिति पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अद्वैत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

‘ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ’ इति श्रुतौ तस्य सूर्यचन्द्रादिप्रपञ्चस्य अनुकृतेः परमात्मानमनुसृत्य भानात् ‘ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’ इति श्रुतौ तच्छब्देन परमात्मैवोच्यते न सूर्यचन्द्रादिव्यतिरिक्तं लौकिकं तेज इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

‘ न तद्भासयते सूर्यः ’ इति स्मृतौ च सूर्यचन्द्राद्यप्रकाश्यत्वं परमात्मनः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रमिताधिहरणम् ॥ ८ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

‘ ईशानो भूतभञ्ज्यस्य ’ इति श्रुतौ ईशानशब्दप्रयोगादेव अद्भुष्टमात्रः परमात्मा प्रमितः निश्चितः, न जीव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

व्यापकस्य ब्रह्मणः अद्भुष्टपरिमाणवत्त्वमसंगतमित्याशङ्क्याह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

हृत्पुण्डरीकस्याल्पत्वात्पुण्डरीकावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः अद्भुष्टपरिमाणत्वमुपपन्नमित्यर्थः । कुतः ? मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य, उपासनाकाण्डस्य ज्ञानकाण्डस्य च मनुष्याधिकारत्वात्, मनुष्याणां च मन्दबुद्धितया व्यापकब्रह्मोपासनायामधिकारासंभवादित्यर्थः ॥ २५ ॥

देवताधिकरणम् ॥ ९ ॥

मनुष्याधिकारत्वकथनात् देवानामधिकारो नास्तीति शङ्का निराकरोति—

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

‘ तद्यो यो देवानाम् ’ इत्यादिश्रुतेः तदुपरि तेषां मनुष्याणामुपरि स्वर्गलोके स्थितानां देवानामधिकारोऽस्तीति वादरायणो मन्यते । कुतः ? संभवात् तेषामपि ब्रह्मलोककामनावत्त्वेन मुमुक्षुत्वेन च ब्रह्मविद्यायामधिकारसंभवादित्यर्थः । ननु, चतुर्ध्वन्तशब्दानामेव देवतात्वात् कथं ब्रह्मविद्यायामधिकार इति चेत्, न । चतुर्ध्वन्तशब्दाद्यानां

विप्रह्वतांनां देवतानां पुराणादिषु प्रतिपादितत्वेन ब्रह्मविद्यायामधिकार-
संभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

विप्रह्वदेवताङ्गीकारे बाधरुमाशङ्क्य निराकरोति—

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

एकस्मिन् दिने क्रियमाणेषु अनेकेषु यागेषु एकस्येन्द्रस्य गमनासं-
भवान् कर्मानुष्ठानविरोध इति चेन्, न । अनेकप्रतिपत्तेः योगिनामिदं
देवतानामपि योगप्रभावान् अनेकशरीरधारणस्य पुराणादिषु प्रतिपादि-
तत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इन्द्रादिदेवानां विप्रह्वत्त्वाङ्गीकारे विप्रहाणामनित्यत्वान् तत्प्रतिपा-
दरुवेदस्याप्यनित्यत्वं स्यादिति शङ्कते—

शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

शब्दे वेदे नित्यत्वविरोध इति चेन्, न । अतः प्रभवान् अतः वेदान्
देवादिप्रपञ्चस्य प्रभवादुत्पत्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृति-
भ्यामित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत एव देवतादिप्रपञ्चं प्रति कारणत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥
इन्द्राणां प्रतिकल्पं विभिन्ननामरूपवत्त्वाद्देवस्य कथं तत्प्रतिपादकत्व-
मित्याशङ्का परिहरति—

समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

समाननामरूपत्वान् सर्वेषामिन्द्राणां सर्वेषु कल्पेषु समाननामरूपत्वान्
आवृत्तावपि इन्द्रपरंपरायामङ्गीक्रियमाणायामपि अविरोधः वेदस्य इन्द्र-
प्रतिपादकत्वविरोधो नास्ति । कुतः ? दर्शनान् श्रुतेः स्मृतेश्चेत्यर्थः । एवम-
भिवायुवरुणादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

‘ असौ वा आदित्यो देवमधु ’ इत्यादिश्रुतौ मध्वादिषु आदित्यम-
ण्डलप्राप्तिफलकेषु मधुविद्यादिषु देवानामधिकारासंभवान् ब्रह्मविद्या-
यामप्यनधिकारं जैमिनिर्मन्दत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उयोतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

नक्षत्रमण्डलेष्वेव लोके इन्द्रादिशब्दप्रयोगान्मण्डलानामचेतनत्वञ्च
नाविकार इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

मधुविद्यादिषु अधिकाराभावेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारं वादरायणो
मन्यते । अस्ति हि मण्डलाभिमानिनी मण्डलातिरिक्ता विग्रहवती नाना-
नादेवता अस्ति, पुराणेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अपञ्चद्राधिकरणम् ॥ १० ॥

‘ अहहारे त्वा शूद्र तत्रैव सह गोभिरस्तु ’ इति श्रुतौ शूद्रशब्दप्रयो-
गात् शूद्राणामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति शङ्कां परिहरति—

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अस्य जानश्रुतेः तदनादरश्रवणात्तेषां हंसानाम् अनादरवचनश्रव-
णात् शुगुत्पन्ना । तदाद्रवणात् तया शुचा रैक्समीपं प्रति आगमनात्
सूच्यते शूद्रशब्देन जानश्रुतिः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उत्तरत्र उत्तरवाक्ये चैत्ररथाख्येन क्षत्रियेण सहपाठात् लिङ्गात् जान-
श्रुतेरपि क्षत्रियत्वगतेः क्षत्रियत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानामेव श्रुतिषु उपनयनाध्ययनादिसंस्कारविधानात् शू-
द्राणां च तदभावाभिलाषाच्च शूद्रस्य न ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावाभिधाने च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

शूद्रत्वाभावाभिधाने सति ज्ञानिनां ब्रह्मविद्योपदेशे प्रवृत्तिदर्शनाच्च न
शूद्रस्याविकार इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

वेदश्रवणवेदाध्ययनवेदार्थज्ञानप्रतिषेधाच्च शूद्राणां न ब्रह्मविद्याधिकार
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कम्पनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

‘ यदिदं किं च जगत्सर्वम् ’ इति वाक्ये प्राणशब्देन ब्रह्मोच्यते, न
प्राणवायुः । कुतः ? सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्माज्ञया कम्पनादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥ १३ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

‘एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात्’ इति श्रुतौ ज्योतिर्दशब्देन ब्रह्मोच्यते, न तु सूर्यादिज्योति । कुत ? दर्शनात् ‘त देवा ज्योतिषा ज्योतिः’ इति श्रुतौ ज्योतिर्दशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अर्पान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

‘आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता’ इति श्रुतौ आकाश परमात्मा, न तु भूताकाश । कुत ? अर्थात्ता पदार्थानामन्तरत्वव्यपदेशात् नामरूपात्मकसकलप्रपञ्चान्तर्यामित्वव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युक्तात्पिक्वणम् ॥ १४ ॥

सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

‘कतम आत्मेति योऽय विज्ञानमय’ इति श्रुतौ मुक्तजीव प्रतिपाद्यते, न तु बद्धजीव । कुत ? सुषुप्त्यवस्थायाम् उत्क्रान्त्यवस्थायाम् च जीवब्रह्माभेदस्य द्विवार प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशान’ इत्युत्तरश्रुतौ ईशानादिशब्दप्रयोगादपि मुक्तजीवपरमिदं वाक्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीय पादः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—२२२२२२२२२२२२२२—

आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्य-
स्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

‘इन्द्रियेभ्य पग ह्यर्था’ इत्यादिश्रुतौ एकेषा शास्त्रायामानुमानिकमपि प्रधानमपि अव्यक्तशब्देन प्रतिपाद्यत इति चेत्, न । शरीरमेव रूपकविन्यस्त रथत्वेन निरूपित, तस्य गृहीते ग्रहणादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्थूलशरीरस्य व्यक्तत्वात् कथमव्यक्तशब्देन ग्रहणमित्याशङ्क्याह—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

सूक्ष्मं लिङ्गशरीरमव्यक्तशब्देन गृह्यते । कुतः ? तदर्हत्वात् लिङ्ग-
शरीरस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

तदधीनत्वात् स्थूलशरीरस्य लिङ्गशरीरार्थिनत्वात् स्थूलशरीरमपि अर्थ-
वन् अव्यक्तशब्देन अर्थाद्गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वस्य अवचनात् अनुक्तेश्च न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

वदतीति चेन्न 'अशब्दमस्पर्शम्' इति वाक्यं प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वद-
तीति चेन्न, प्राज्ञः परमात्मा अस्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यते । कुतः ?
प्रकरणात् ब्रह्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

'स त्वमग्निम्' इत्यादिश्रुतेः 'तं दुर्दग्ं गुहाहितम्' इत्यादिश्रुतेश्च
'येयं प्रेते विचिकित्सा' इति श्रुतेश्च त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनामुप-
न्यासः प्रतिवचनं, त्रयाणामेव प्रश्नश्च । प्रधानस्य प्रश्नप्रतिवचने न स्त
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

महच्छब्दस्य जीववाचकत्ववदव्यक्तशब्दस्यापि शरीरवाचकत्वमित्यर्थः ।

चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

चमसवन् 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्यवत् अविशेषान्
संदिग्धार्थकत्वात् 'अजामेकाम्' इति वाक्यं न प्रधाननिश्चायक-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

इदं तच्छरीरमिति वाक्यं यथा चमसवाक्यस्यार्थस्य निश्चायकम्,
एवं 'यदग्ने रोहितं रूपम्' इति छान्दोग्यवाक्यमजावाक्यस्यार्थनिश्चाय-
कमित्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

‘यदग्ने रोहित रूपम्’ इत्यादिश्रुतौ ज्योतिरुपक्रमा तेजोऽत्रन्नात्मिका अवान्तरप्रकृति अजाशब्देन प्रतिपाद्यते । एके शारिपिन तथा लोहित-शुक्लकृष्णरूपवत्त्व तेजोऽत्रतानामधीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अजाशब्दस्य जन्मरहितवस्तुराचक्रत्वात् तेजोऽत्रनात्मिकाया अवान्तरप्रकृतेर्जन्मवत्त्वात् कथमजाशब्देन तेजोऽत्रप्रहणमित्याशङ्क्याह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादित्रयविरोधः ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशात् सादृश्योपदेशात् अविरोध अजाशब्दस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः । मध्वादिबत् ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इत्यत्र यथा आदित्यस्य मधुसादृश्यमुच्यते, एवमवान्तरप्रकृतेरपि छागासादृश्यमुच्यते । छागाया अपि कस्याश्चिद्लोहितशुक्लकृष्णरूपवत्त्वात् स्वसदृशप्रजावत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

सख्योपसप्रहाधिकरणम् ॥ १ ॥

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

सख्योपसप्रहात् पञ्चविंशतिसख्याश्रवणात् पञ्चविंशतितत्त्वानि श्रुतिप्रतिपाद्यानीति चेत्, न । कुत ? नानाभावात् लोके पञ्चविंशतिसख्याविशिष्टाना पदार्थाना क्वूना सत्त्वात् अतिरेकाच्च आकाशस्य पञ्चविंशतिसङ्ख्यावहिर्भूतत्वेन शङ्खिशतितत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

‘यस्मिन् पञ्च पञ्जजना’ इति वाक्यार्थविशेषनिर्णायकं ‘प्राणस्य प्राणम्’ इति वाक्यशेषमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

‘स्यु पुमास पञ्चजना’ इति निघण्टुवचनेन पञ्चजनशब्दस्य पुर-पवाचकत्वात् पुरुषसत्रन्धिन ‘प्राणस्य प्राणमुत् चक्षुपश्चक्षु’ इति वाक्य-रथा लक्षणया पञ्चजनशब्देन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्योतिषाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ज्योतिषैकेपामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषा वाग्वादीनाम् अत्रे अन्नशब्दे असति सति ज्योतिषा सह पञ्च-प्राणादयो ग्रहीतव्या इत्यर्थः । ‘त देवा ज्योतिषा ज्योति’ इति श्रुतौ सूर्यादिज्योतिष कथितत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

कारणत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

‘आत्मन आकाशः सभूतः’ इति श्रुतौ आकाशमात्रस्यैव ब्रह्मजन्यत्व-
प्रतिपादनात् ब्रह्मणः पञ्चमहाभूतकारणत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादिश्रुतिषु आकाशादिषु पञ्चमहाभूतेषु
ब्रह्मणः साक्षात्कारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् ‘आकाशाद्वायुः’ इत्यत्रापि आ-
काशादिशब्दैः आकाशाद्यवच्छिन्नब्रह्मण एव कारणत्वमुच्यते इति न
विरोध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

आकाशादिशब्दैरपि आकाशावच्छिन्नब्रह्मण एव लक्षणया प्रतिपाद-
नात् न विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

‘यो वै बालाके’ इति श्रुतौ एतच्छब्दस्य जगद्वाचकत्वान् जग-
त्कारणत्वेन ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यते, न हिरण्यगर्भ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

‘तद्यथा स्वैः श्रेष्ठी भुङ्क्ते’ इत्यादिश्रुतौ जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि
विद्यमानत्वात् न ब्रह्मोपासनामात्रपरमिति चेत् तद्व्याख्यात जीवमुख्य-
प्राणब्रह्मविषयकमुपासनात्रय भविष्यतीति ‘प्राणस्तथानुगमात्’ इत्यधिरु-
रणे व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अन्यार्थं ब्रह्मप्रतिपादनार्थं स्थूलानुधतीन्यायेन प्रश्नप्रतिवचनाभ्या
जीवमुख्यप्राणौ प्रतिपादितावपीति जैमिनिः, अन्ये वृद्धाश्च वदन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन इदं सर्वं वि-
दितं भवति’ इति आत्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मण्येव
अन्वयादुपपन्नत्वात् ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इति वाक्यं ब्रह्मपरमेव,
न जीवपरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

‘यदग्ने रोहितं रूपम्’ इत्यादिश्रुतौ ज्योतिरूपक्रमा तेजोऽवन्नात्मिका अवान्तरप्रकृतिः अजाशब्देन प्रतिपाद्यते । एके शाखिनः तथा लोहित-शुक्लकृष्णरूपवत्त्वं तेजोऽवन्नानामधीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अजाशब्दस्य जन्मरहितवस्तुवाचकत्वात् तेजोऽवन्नात्मिकाया अवान्तरप्रकृतेर्जन्मवत्त्वात् कथमजाशब्देन तेजोऽवन्नग्रहणमित्याशङ्क्याह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशात् सादृश्योपदेशात् अविरोधः अजाशब्दस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः । मध्वादिवत् ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इत्यत्र यथा आदित्यस्य मधुसादृश्यमुच्यते, एवमवान्तरप्रकृतेरपि छागासादृश्यमुच्यते । छागाया अपि कस्याश्चिद्धोहितशुक्लकृष्णरूपवत्त्वात् स्वसदृशप्रजावत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

संख्योपसंग्रहापिकरणम् ॥ १ ॥

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

संख्योपसंग्रहात् पञ्चविंशतिसंख्याश्रवणान् पञ्चविंशतितत्त्वानि श्रुतिप्रतिपाद्यानीति चेत्, न । कुतः ? नानाभावात् लोके पञ्चविंशतिसंख्याविशिष्टानां पदार्थानां बहूनां सत्त्वात् अतिरेकाच्च आकाशस्य पञ्चविंशतिसंख्यावर्हिर्भूतत्वेन शङ्खिशतितत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः’ इति वाक्यार्थविशेषनिर्णायकं ‘प्राणस्य प्राणम्’ इति वाक्यशेषमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

‘स्युः पुमासः पञ्चजनाः’ इति निघण्टुवचनेन पञ्चजनशब्दस्य पुरुषवाचकत्वात् पुरुषसंबन्धिनः ‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुः’ इति वाक्य-रथाः लक्षण्याया पञ्चजनशब्देन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्योतिषाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ज्योतिषैके शमासवद्भे ॥ १३ ॥

एकोषां काष्वादीनाम् अत्रे अन्नशब्दे असति सति ज्योतिषा सह पञ्च-प्राणादयो ग्रहीतव्या इत्यर्थः । ‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ इति श्रुतौ सूर्यादिज्योतिषः कथितत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

कारणत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

‘आत्मन आकाश समभूत’ इति श्रुतौ आकाशमात्रस्यैव ब्रह्मजन्यत्व-
प्रतिपादनात् ब्रह्मण पञ्चमहाभूतकारणत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्ते’ ॥ १४ ॥

‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्यादिश्रुतिषु आकाशादिषु पञ्चमहाभूतेषु
ब्रह्मण साक्षात्कारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् ‘आकाशाद्वायु’ इत्यत्रापि आ-
काशादिशब्दैः आकाशाद्यवच्छिन्नब्रह्मण एव कारणत्वमुच्यते इति न
विरोध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

आकाशादिशब्दैरपि आकाशावच्छिन्नब्रह्मण एव लक्षणया प्रतिपाद-
नान् न विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

‘यो वै बालाके’ इति श्रुतौ एतच्छब्दस्य जगद्वाचकत्वात् जग-
त्कारणत्वेन ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यते, न हिरण्यगर्भ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

‘तद्यथा स्वै श्रेष्ठी भुङ्क्ते’ इत्यादिश्रुतौ जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि
विद्यमानत्वान् न ब्रह्मोपासनामात्रपरमिति चेत् तद्व्याख्यात जीवमुख्य-
प्राणब्रह्मविषयकमुपासनात्रय भविष्यतीति ‘प्राणस्तथानुगमात्’ इत्यधिक-
रणे व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अन्यार्थं ब्रह्मप्रतिपादनार्थं स्थूलरुन्धतीन्यायेन प्रश्नप्रतिवचनाभ्या
जीवमुख्यप्राणौ प्रतिपादितावपीति जैमिनिः, अये वृद्धाश्च वदन्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ १९ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन इदं सर्वं वि-
दितं भवति’ इति आत्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मण्येव
अन्वयादुपपन्नत्वान् ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य’ इति वाक्यं ब्रह्मपरमेव,
न जीवपरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

जीवानामनादित्वेन ब्रह्मजन्यत्वाभावात् ब्रह्मज्ञानेन जीवज्ञानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य मतत्रयमाह—

प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमाश्रमथ्यः ॥ २० ॥

प्रतिज्ञा ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञैर सिद्धे जीवानामुत्पत्तेर्लिङ्गज्ञापकमित्यर्थ । जीवानामपि पञ्चमहाभूतवत् ब्रह्मजन्यत्वात् कार्यकारणयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यमुपपन्नमिति भेदाभेदवादी आश्रमथ्यो मन्यत इत्यर्थ ॥ २० ॥

ससारदशाया जीवब्रह्मणोर्भेद, मोक्षदशायामभेद इति कालभेदेन भेदाभेदवादिनो मतमाह—

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यत. देहाद्यभिमान त्यजत मुक्तजीवस्य एवंभावात् ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानम् उपपद्यत इति औडुलोमिर्मन्यत इत्यर्थ ॥ २१ ॥

सर्वदा अत्यन्ताभेदवादिमतमाह—

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अवस्थिते सर्वदा विन्धप्रतिविग्रभावेन जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदावस्थानात् भेदस्य च मिथ्यात्वात् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नमिति मुख्यसिद्धान्ती काशकृत्स्नो मन्यत इत्यर्थ ॥ २२ ॥

प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

परमाप्वादय प्रपञ्चस्य उपादानकारणम्, ईश्वरस्तु निमित्तकारणमात्रमिति नैयायिकादयो वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

ब्रह्म प्रकृतिः उपादानकारण, चकारान्निमित्तकारणं च । कुत ? प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् प्रामाण्यादित्यर्थ । 'उत वमादेशमप्रादय' इति प्रतिज्ञाश्रुति । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति दृष्टान्तश्रुति । उभयप्रामाण्यनिर्वाहार्थं निमित्तत्वमुपादानत्व च ब्रह्मणो वक्तव्यमित्यर्थ ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

'सोऽकाम्यत' इति श्रुतौ इच्छोपदेशात् ब्रह्मण स्वविषयकसंरूपोपदेशानुपादानकारणत्व निमित्तकारणत्व च वक्तव्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मण्येव सृष्टिप्र-
ख्याम्नानात् निमित्तत्वमुपादानत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

‘सदात्मानं स्वयमदुरत’ इत्यादिश्रुतौ आत्मकृतेः परमात्मविषयक-
प्रयत्नान् प्रपञ्चस्य परिणामात् निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ इति श्रुतौ योनिशब्दश्रवणादुपा-
दानकारणत्वमपि ब्रह्मणो वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतेन प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानकृत्वव्यवस्थापनेन सर्वे भेदवादा
व्याख्याताः निराश्रिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति ब्रह्मसूत्रकौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च संपूर्णः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—ॐॐॐॐॐॐॐॐॐॐॐॐ—

स्मृत्यविकरणम् ॥ १ ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रधानस्य जगत्कारणत्वानङ्गीकारे स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः साहचर्या-
दिस्मृतीनामप्रामाण्यदोषप्रसङ्ग इति चेत्, न । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वान-
ङ्गीकारे अन्यस्मृतीना मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यदोषप्रसङ्गात् । न च
विनिगमकाभावः । श्रुतिमूलकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां प्रवृत्त्यात्, साहचर्या-
दिस्मृतीना तु श्रुतिविरुद्धार्थत्वेन दुर्बलत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्तु वा प्रधानं जगत्कारणम् । वेदान्तिभिरपि मायाया जगत्का-
रणत्वाङ्गीकारान् । स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यमात्र एव वादिनां विवादान् ।
महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रादिकं तु अप्रामाणिकमित्याह—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां महदहङ्कारादीनामनुपलब्धेः श्रुतौ अप्रतिपादितत्वाद्प्रा-
माणिकत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

योगप्रत्यक्षविकरणम् ॥ २ ॥

ईश्वराप्रेरितस्य जडस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगदुपादानकारणत्व-
वादिना साहचर्यानां मतं निराकृत्य ईश्वराप्रेरितस्य जडस्य प्रधानस्य जग-
दुपादानकारणत्ववादिनां योगिनां मतं निराकरोति—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एनेन सात्त्व्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता निर-
न्वैत्यर्थः ॥ ३ ॥

नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पूर्वपक्षः—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अन्य ब्रह्मणः विलक्षणत्वान् ज्ञानात्मकतया जडप्रपञ्चविलक्षणत्वान्
जगत्कारणत्वं न संभवति । तथात्वं च विलक्षणत्वं च ' नित्यं विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म ' इति शब्दान्निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

' तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त ' इत्यादिश्रुतिषु पञ्चमहाभूतानामपि
चेतनत्वं प्रतीयते । तथा च प्रपञ्चब्रह्मणोः विलक्षणत्वमामिद्धमित्या-
शङ्क्याह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विशेषानुगतिभ्या श्रुतिस्मृतिभ्या पञ्चमहाभूताभिमानिदेवतानामेव
ईक्षणादिव्यापार उच्यते, न जटाना च महाभूतानामित्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धान्त —

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

अचेतनस्य गोमयस्य चेतनवृश्चिरोत्पत्तिहेतुत्वं लोके दृश्यते । चेतनस्य
उर्णनाभेः अचेतननन्तुकारणत्वं दृश्यते । तद्वन्चेतनस्य ब्रह्मण अचेतनप्र-
पञ्चं प्रति कारणत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वान् ॥ ७ ॥

' असद्वा इदमप्र आसीन् ' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य अत्यन्ना-
सत्त्वप्रतिपादनान् शशशृङ्गतुल्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मजन्यत्वं न संभवतीति
चेन्, न । प्रतिषेधमात्रत्वान् स्थूलाग्रन्थाप्रतिषेधमात्रत्वान् प्रलयसमयेऽपि
सृष्टिरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि मत्त्वान् उत्पत्तिरूपपणन इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षः—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अपीतौ प्रलयकाले तद्वत्प्रसङ्गान् प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि एकीभूतत्वादसम-
ञ्जसं पुनरुत्पत्तिः न संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तः—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

मण्डूकशरीराणां पृथिव्यामेकीभूतानां यथा वर्षाकाले पुनरुत्पत्तिः
तद्वत् ब्रह्मणि एकीभूतस्य संस्काररूपेण विद्यमानस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिः
संभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि अयं दोषस्तुल्यः । प्रलयकाले प्रप-
ञ्चस्य प्रधान एकीभूतत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्काणामनुमानानाम् अप्रतिष्ठानात् व्यभिचारादिदोषदुष्टत्वेन अप्र-
माणत्वात् अमदनुमानसिद्धं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । पूर्वपक्षी
मध्ये शङ्कते—अन्यथानुमेयमिति । अन्यथा व्यभिचारादिदोषरहितत्वेन
सावधानैरस्माभिः प्रधानमनुमेयमिति चेत्, सिद्धान्तां दूषयति—एवम-
प्यविमोक्षप्रसङ्गः नैयायिकादिभिः परमाणूनां जगत्कारणत्वव्यवस्थापनान्
प्रधानमेव जगत्कारणमिति निश्चयासंभवात् प्रकृतिपुरुषविवेकाभावान्
मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

शिष्टापरिष्ठाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन जडप्रधानकारणवादिनिराकरणेन शिष्टैर्मन्वादिभिः अपरिगृहीताः
जडपरमाण्वादिकारणवादिनोऽपि व्याख्याता निराकृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भोक्तापत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्मणः भोक्तापत्तेः भोक्त्रभेदाङ्गीकारात् अविभागश्चेत्
ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं, जीवानां वद्वत्वमिति विभागो न स्यादिति चेत्,
न । स्याल्लोकवत् यथा लोके मलिनदर्पणादौ प्रतिविम्बितमुखस्य मलि-
नत्वं, विम्बमुखस्य स्वच्छत्वम्, एवं मलिनान्तकरणेषु प्रतिविम्बितानां
जीवानां वद्वत्त्वं, विम्बभूतस्य ब्रह्मणो मुक्तत्वं च उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि प्रपञ्चब्रह्मणोः परस्परं भिन्नत्वान् ब्रह्मणः अद्वि-
तीयत्वं न स्यादित्याशङ्कं निराकरोति—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वं तयोः प्रपञ्चब्रह्मणोः अनन्यत्वम् अङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिश्रुतौ सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि अध्यस्तत्वप्रतिपादनादधिष्ठानाध्यस्तयोर्भेदाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः भावे सति प्रपञ्चस्य उपलब्धेः ब्रह्मचैतन्येनैव प्रपञ्चस्य प्रकाशमानत्वान् दृग्दृश्ययोः संबन्धानिरूपणात् ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्य स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येव सर्वदा सत्त्वाच्च ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्याङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशात् 'असद्वा इदमम आसीत्' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य असत्त्वव्यपदेशात् नेति चेत् प्रपञ्चस्य सर्वदा सत्त्वं नास्तीति चेत्, न । धर्मान्तरेण सूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तराविशिष्टत्वमात्रेण असत्त्वव्यपदेशः । कुतः ? वाक्यशेषान् 'ततो वै सदजायत' इति श्रुतौ सृष्ट्यनन्तरं स्थूलावस्थाभिधानादित्यर्थः । 'असद्वा इदमम आसीत्' इति श्रुतेरयमर्थः—अग्रे सृष्टेः प्राक् इदं जगदसदासीत् सूक्ष्मावस्थापन्नमासीत् । ततः सृष्ट्यनन्तरं सदजायत स्थूलावस्थाविशिष्टमासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

अत्यन्तासतः शशशृङ्गवुल्यस्य प्रपञ्चस्य उत्पत्तिः न संभवतीति युक्तेः शब्दान्तरान् 'तदेव सोम्येदमम आसीत्' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रपञ्चस्य प्रलयसमयेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटस्य कदाचिन् मंजुचितावस्था, कदाचिद्विकासावस्था च एवं प्रपञ्चस्यापि प्रलयकाले सूक्ष्मावस्था, सृष्टिकाले स्थूलावस्था चाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

सिद्धान्त —

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

मण्डूकशरीराणां पृथिन्यामेफीभूतानां यथा वर्षाकाले पुनरुत्पत्तिं तद्वत् ब्रह्मणि एकीभूतस्य सस्काररूपेण निद्यमानस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिं सभवतीत्यर्थं ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि अयं दोषस्तुल्यः । प्रलयकाले प्रपञ्चस्य प्रधानं एकीभूतत्वान्त्वित्यर्थं ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्कणामनुमानानाम् अप्रतिष्ठानान् व्यभिचारादिदोषदुष्टत्वेन अप्रमाणत्वात् असदनुमानसिद्धं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । पूर्वपक्षां मध्ये शङ्कते—अन्यथानुमेयमिति । अन्यथा व्यभिचारादिदोषरहितत्वेन सावधानैरस्माभिः प्रधानमनुमेयमिति चेत्, सिद्धान्तीं दूषयति—एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गं नैयायिकादिभिः परमाणूनां जगत्कारणत्वव्यनस्थापनान् प्रधानमेव जगत्कारणमिति निश्चयासभवात् प्रकृतिपुरषविवेकाभावान् मोक्षो न स्यादित्यर्थं ॥ ११ ॥

शिष्टार्थात्प्राधिकरणम् ॥ ४ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता ॥ १२ ॥

एतेन जडप्रधानकारणवादिनिराकरणेन शिष्टैर्मन्वादिभिः अपरिगृहीता जडपरमाणादिकारणनादिनाऽपि व्याख्याता निराकृता इत्यर्थं ॥ १२ ॥

भोक्तापत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्मणो भोक्तापत्तेः भोक्ताभेदाङ्गीकारात् अविभागश्चेत् ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व, जीवानां दृढत्वमिति विभागो न स्यादिति चेत्, न । स्याल्लोकवत् यथा लोके मलिनदर्पणादौ प्रतिविम्बितमुखस्य मलिनत्व, विम्बमुखस्य स्वच्छत्वम्, एव मलिनान्तकरणेषु प्रतिविम्बितानां जीवानां दृढत्व, विम्बभूतस्य ब्रह्मणो मुक्तत्व च उपपद्यत इत्यर्थं ॥ १३ ॥

आत्मणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि प्रपञ्चब्रह्मणोः परस्परं भिन्नत्वान् ब्रह्मणो अद्वितीयत्वं न स्यादित्याशङ्क्य निराकराति—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वं तयोः प्रपञ्चब्रह्मणोः अनन्यत्वम् अङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिश्रुतौ सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि अध्यस्तत्वप्रतिपादनादधिष्ठानाध्यस्तयोर्भेदाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः भावे सति प्रपञ्चस्य उपलब्धेः ब्रह्मचैतन्येनैव प्रपञ्चस्य प्रकाशमानत्वान् दृग्दृश्ययोः संबन्धानिरूपणान् ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्य स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येव सर्वदा सत्त्वाच्च ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्याङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशात् 'असद्वा इदमप्र आसीत्' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य असत्त्वव्यपदेशात् नेति चेत् प्रपञ्चस्य सर्वदा सत्त्वं नास्तीति चेत्, न । धर्मान्तरेण सूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तराविशिष्टत्वमात्रेण असत्त्वव्यपदेशः । कुतः ? वाक्यशेषान् 'ततो वै सदजायत' इति श्रुतौ सृष्ट्यनन्तरं स्थूलावस्थाभिधानादित्यर्थः । 'असद्वा इदमप्र आसीत्' इति श्रुतेरयमर्थः—अग्रे सृष्टेः प्राक् इदं जगदसदासीत् सूक्ष्मावस्थापन्नमासीत् । ततः सृष्ट्यनन्तरं सदजायत स्थूलावस्थाविशिष्टमासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

अत्यन्तासतः शशशृङ्गुतुल्यस्य प्रपञ्चस्य उत्पत्तिः न संभवतीति युक्तेः शब्दान्तरान् 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रपञ्चस्य प्रलयसमयेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वं अङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटस्य कदाचिन् संतुचितावस्था, कदाचिद्विकासावस्था च एवं प्रपञ्चस्यापि प्रलयकाले सूक्ष्मावस्था, सृष्टिकाले स्थूलावस्था चाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा योगेश्वराणां प्राणायामादिना वायुनिरोधकाले वायोः सङ्कुचित-
त्वम्, इतरकालेषु ननुद्वारेषु वायो सचार, तद्वन् प्रपञ्चस्यापि काल-
भेदेन सकोचविनासौ अङ्गीकर्तव्यमित्यर्थ ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वपक्ष —

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

इतरस्य ब्रह्मण व्यपदेशान् जावाभेदव्यपदेशान् हिताकरणादिदोषप्र-
सक्तिं हितानामिष्टसाधनानां स्मरुचन्दनादीनामकरणम् असपादनम्
आदिशब्देनानिष्टसाधनानां व्याघ्रसर्पान्नां सपादनमुच्यते, एतादृ-
शदोषप्रसक्तिः वेदान्तिमते स्यादित्यर्थ । अयं भाव — ‘ तत्त्वमसि, अहं
ब्रह्मास्मि ’ इत्यादिश्रुतिभिः सफलजावानां ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनान् जी-
वानां यद्विष्टसाधनमनिष्टसाधनं च, तत्सर्वं ब्रह्मण एव इष्टानिष्टसाधन-
मङ्गीकर्तव्यम् । तथा च इष्टप्रपञ्चमात्रनिर्मातृत्वमेव स्वतन्त्रस्य ब्रह्मण
उपपन्नम्, अनिष्टप्रपञ्चनिर्मातृत्वमनुपपन्नमित्यर्थ ॥ २१ ॥

सिद्धान्त —

अधिकं तु भेदनिदेशात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मस्वरूपं जीवेभ्योऽधिकं भिन्नमेव ब्रह्मसाक्षात्कारेण देहाद्यभि-
माननिवृत्तिपर्यन्तम् ‘ द्वा सुपर्णा— ’ इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदव्यप-
देशादित्यर्थ । तथा च जीवानामेव इष्टानिष्टसाधनं जगत्, न तु ब्रह्मण
इति इष्टानिष्टप्रपञ्चनिर्मातृत्वं ब्रह्मण उपपन्नमित्यर्थ ॥ २२ ॥

ज्ञानानन्दस्वभावस्य एकरूपस्य ब्रह्मण इष्टानिष्टरूपविचित्रप्रपञ्चनि-
र्मातृत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अश्मादिदृष्टान्तेन तदनुपपत्तिं पूर्वोक्तदृष्टणानुपपत्तिरित्यर्थ । यथा
सूद्रूपाया पृथिव्या वज्रवैदूर्येन्द्रनीलादयो मणयः, व्यर्थपापाणांश्च जायन्ते
तथा आनन्दरूपात् ब्रह्मण इष्टानिष्टात्मकविचित्रप्रपञ्चो जायत
इत्यर्थ ॥ २३ ॥

उपसंहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

उपादानकारणस्य सृष्टादेः दण्डचक्रकुलालान्निमित्तकारणानाम् उप-
सहारे मेलने सति घटाज्जनकत्वदर्शनान्निमित्तकारणरहितस्य केवलस्य
ब्रह्मण प्रपञ्चोपादानकारणत्वं न सभजतीति चेत् । क्षीरवन् यथा
क्षीरस्य निमित्तकारणरहितस्यापि दधिजनकत्वम्, एव ब्रह्मणोऽपि प्रप-
ञ्चजनकत्वमुपपन्नमित्यर्थः । न च तत्रादिसपर्कान् क्षीरस्य दधिरूपेण
परिणाम इति वाच्यम् । अत्रापि मायासपर्कान् ब्रह्मण प्रपञ्चरूपेण
परिणामसभजनादिति भावः ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोके देवासुरादीनामपि युद्धकालेषु मायात्रलान् गजतुरगादिचतुर-
ङ्गुलनिर्मानृत्व दृष्टं, किमु वक्तव्यम् अनन्तमायाविशिष्टस्य ब्रह्मण
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

पूर्वपक्ष —

कृत्स्नप्रसक्त्यपि रणम् ॥ १ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्म निरवयव, सावयव वा, निरवयव चेन् कृत्स्नप्रस-
क्ति कृत्स्नस्य सकलस्य ब्रह्मण प्रसक्ति प्रपञ्चरूपेण परिणामप्रसङ्गः ।
तथा च प्रपञ्चकाले ब्रह्मण अभावान् प्रपञ्चाभिष्टानत्व प्रपञ्चभास-
कत्व च ब्रह्मणो न म्यादित्यर्थः । सावयव चेन्, निरवयववशात्कोप
निरवयवव्यतिपादकाना निष्कल निश्चिय शान्तम् ' इत्यादिशब्दाना
कोप अप्रामाण्य स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

मिद्धात् —

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मण शब्दमूलत्वान् शब्दप्रमाणरत्वान् श्रुते स्तुतिरलान् ब्रह्मण
निरवयवत्व, कृत्स्नस्य ब्रह्मण प्रपञ्चरूपेण परिणामित्व, प्रपञ्चाभि-
ष्टानत्व प्रपञ्चभासरत्व च, सर्वमर्ह्वीकर्तव्यमित्यर्थः । अस्मिन्मते
मायाशब्दरहितस्य ब्रह्मण प्रपञ्च प्रति विप्रतीपात्तान् शब्दाकारान् न
कोऽपि विगोच इत्यर्थः ॥ २७ ॥

आत्मानि चैव विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

विचित्रे जावामनि मायाशब्दे विचित्रा ज्ञानप्रपञ्चानुन्या स्वप्न-

काले विचित्राः प्रपञ्चा दृष्टाः, एवं निरवयवेऽपि परमात्मनि मायावशात्
विचित्राः प्रपञ्चा उपपन्ना इत्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाद्य ॥ २९ ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि प्रधानस्य ब्रह्मवन्निरवयवत्वात् ब्रह्मप-
श्रोक्तदोषाः प्रधानपक्षेऽपि समाना इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सर्वोपेताधिकरणम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मणो मायाविशिष्टत्वे प्रमाणमाह—

सर्वोपेता च तदर्शनात् ॥ ३० ॥

परा देवता सर्वोपेता सर्वमायाविशिष्टा । कुतः ? तदर्शनात् 'इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतौ ब्रह्मणः मायाविशिष्टत्वदर्शना-
दित्यर्थः ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

मायाविशिष्टत्वेऽपि विकरणत्वान् शरीरेन्द्रियादिसाधनरहितत्वान्
नेति चेन् प्रपञ्चकारणत्वं न संभवतीति चेन्न । तदुक्तं साधनरहित-
स्यापि क्षीरस्य यथा तत्रमंपर्कान् दधिरूपेण परिणामः, एवं साधनर-
हितस्यापि ब्रह्मणः मायासंपर्कान् प्रपञ्चाकारेण परिणामः संभवतीति
पूर्वमेव परिहार उक्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

पूर्वपक्षः—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वं न संभवति । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात् घटा-
दिकर्तृणां कुल्लादीनां लोके प्रयोजनवत्त्वदर्शनात् अवाप्तसकलकामस्य
आनन्दधनस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चनिर्माणेन प्रयोजनाभावात् 'प्रयोजनमनु-
द्दिश्य न भन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायान् न ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्व-
मिति भावः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तः—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

अवाप्तसकलकामस्य आनन्दधनस्यापि ब्रह्मणः कदाचिन् प्रपञ्चनि-
र्माणे लीला कुतूहलं, कदाचिन् कैवल्यं केवलस्वरूपेणावस्थानं च उपप-

द्यते । लोकवन् यथा लोके राज्ञा सकलैश्वर्यसपन्नानामपि क्वाचिन्
कुतूहलवशात्किञ्चिदकार्यनिर्माणं, कदाचित्तूर्णामिवस्थानं, तद्वदित्यर्थः ।
तथाच अवाप्तसकलकामस्य ब्रह्मण कुतूहलवशात्सृष्टिकाले प्रपञ्चनि-
र्माणे प्रवृत्तिः, प्रलयसमये नूर्णामिवस्थानं चोपपद्यते इति भावः ॥३३॥

वैषम्यनैर्घृण्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

ईश्वर काश्चिद्दरिद्रान् सृजति, काश्चिदैश्वर्ययुक्तान् सृजति । तथा च
पक्षपातनिर्दयत्वादिदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराकरोति—

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये पक्षपातनिर्दयत्वे उभे अपि न स्तः । कुत ?
सापेक्षत्वात् ईश्वरस्य जीवकृतपुण्यपापसापेक्षत्वात् । तथा हि दर्शयति—
'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन' इति श्रुति ऐश्वर्यादे
पुण्यपापार्थान्त्व प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मध्यकालीनसृष्टौ ईश्वरस्य पुण्यपापसापेक्षत्वमस्तु नाम । आद्यकाली-
नसृष्टौ तु पुण्यपापसापेक्षत्वं नोपपद्यते । सृष्टे पूर्वं पुण्यपापयोरभावात्त्या-
शङ्क्य निराकरोति ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

सृष्टे पूर्वं कर्म नास्ति । कुत ? अविभागान् सर्वस्यापि प्रपञ्चम्य
प्रलयकाले नष्टत्वेन कर्मणोऽपि नष्टत्वादिति चेन्न । अनादित्वान् सृष्टि-
प्रलयपरपराया अनादित्वात् पूर्वसृष्टौ कृतानां कर्मणा प्रलयकालेऽपि
संस्कारात्मना विद्यमानत्वादाद्यसृष्टावपि ईश्वरस्य पुण्यपापमपेक्षत्वमुप-
पन्नमिति भावः ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सृष्टिप्रलयपरपराया अनादित्वमुपपद्यते युक्तियुक्तं भवति । संस्कार-
रूपेणाविद्यमानस्य अत्यन्तासतं अभिनवप्रपञ्चस्य उत्पत्त्ययोगात् । तथा
जुतावपि अनादित्वमुपलभ्यते—'धाता यथापूर्वमल्पयन्' इति
जुतौ पूर्वशब्देन प्रलयात्पूर्वमपि सृष्टिसद्भावस्य सूचितत्वान्त्यर्थः । तथा
च आद्यसृष्टौ मध्यसृष्टौ अन्तसृष्टौ च ईश्वर विवर्तोपादानम् । पूर्वव
स्थानाशेन अवस्थान्तर परिणामः । यथा दुग्धस्य दधिभावः । पूर्वरूपा
नुपमर्दनेन अवस्थान्तरं विवर्तते । यथा शुभे रजतभावः । तस्य जीवदृक्-
पुण्यपापानुसारेण विचित्रप्रज्ञानिर्मातृत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

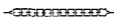
ब्रह्मणो निर्गुणत्वेन सर्वज्ञत्वमत्यमंकल्पत्वसर्वनियन्तृत्वादिधर्माणाम-
संभवान् कथं जगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह—

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

मायाविशिष्टस्य ब्रह्मण मिथ्याभूताना सर्वज्ञत्वादिधर्माणा संभवा-
जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः उपपन्नमिति भावः ॥ ३७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पाद ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

अनुमानम् अनुमानवेद्यं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । कुतः ? रचना-
नुपपत्तेः सृष्ट्यनुवृत्तज्ञानगहितस्य जडस्य प्रधानस्य प्रपञ्चनिर्मातृत्वानुप-
पत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

जडस्य प्रधानस्य प्रवृत्तेः प्रयत्नस्य अनुपपत्तेश्च प्रधानं जगत्कारणं
न भवतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं जडस्य प्रधानस्य इच्छानुपपत्तेरिति
द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

पयोऽभ्युवचेत्त्रापि ॥ ३ ॥

पयस क्षीरस्य स्तनेषु विद्यमानस्य यथा स्वातन्त्र्येण बहिर्निर्गमनं,
यथा अभ्युन जलस्य नद्याः स्वातन्त्र्येण चलनं, तद्वन् जडस्यापि प्रधानस्य
स्वातन्त्र्येण महद्दहद्वागादिप्रपञ्चकारणत्वमुपपन्नमिति चेत्, न । तत्रापि
क्षीरजलयोरपि ईश्वरस्य प्रेरकत्वेन स्वातन्त्र्याभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेऽनपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साद्गमते व्यतिरेकानवस्थिते प्रधानव्यतिरेकस्य प्रेरकस्य ब्रह्मणः
अनवस्थिते अविद्यमानत्वात् अनपेक्षत्वात् प्रधानस्य स्वातन्त्र्यात् सर्व-
कालेष्वपि प्रपञ्चसृष्टिः स्यात् । तथाच कदापि प्रलयो न स्यादिति भावः ।
ब्रह्मणस्तु कालज्ञानरत्नान् कदाचिन् प्रपञ्चसृष्टिहेतुत्वं, कदाचिन् तूष्णी-

मगस्थानं च उपपद्यते । जडप्रधानस्य तु कालज्ञानाभावात् अन्धसंध्या-
वन्दनन्यायेन सर्वदा प्रपञ्चजनस्त्वं स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

यथा गवामुदरे विद्यमानं तृण क्षीराकारेण स्वयमेव परिणमते, एव
प्रधानमपि महदङ्गारादिप्रपञ्चरूपेण परिणमत इति चेत्, न तृणस्यापि
स्वातन्त्र्येण परिणामो नास्ति । कुतः ? अन्यत्राभावात् अनङ्गुहामुदरे
विद्यमानतृणस्य क्षीराकारेण परिणामाभावात् । यदि तृणस्य स्वात-
न्त्र्येण क्षीरपरिणामः, तर्हि सर्वपशूनाम् उदरेऽपि विद्यमानं तृणं क्षीरा-
कारेण परिणमेत । तस्मादीश्वरप्रेरणेनैव तृणस्य क्षीरपरिणाम इति
भावः ॥ ५ ॥

जडस्य स्वातन्त्र्येण परिणाममभ्युपेत्य दृषणान्तरमाह—

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

अभ्युपगमेऽपि जडस्य स्वातन्त्र्येण परिणामाङ्गीकारेऽपि जडस्य प्रधा-
नस्य प्रपञ्चनिर्माणे अर्थाभावात् भोगमोक्षादिप्रयोजनाभावान् प्रपञ्चज-
नरुत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । प्रयोजनरहितस्यापि प्रद्वेषणं लीलया प्रपञ्चनि-
र्माणत्वमुपपन्नं, न जडस्य प्रधानस्य लीलाऽसम्भवादिति भावः ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवादिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

यथा पुरुषाणां जीवानां सनिधानादिन्द्रियाणां त्रिषुषु व्यापारः,
यथा वा अश्मनाम् अयस्कान्तमणीनां सनिधानान् शरीरे विद्यमानानां
कफानां(?) महिर्निर्गमनम्, एवं ब्रह्मसंनिधानान् प्रधानमपि महदादिप्रप-
ञ्चाकारेण परिणामो भविष्यतीति चेत्, न । तथाप्यम्मन्मतप्रवेशापत्ति
साङ्ख्यमते अपसिद्धान्तं स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रलयकाले समप्रधान्येन विद्यमानानां सत्त्वगजस्तमोगुणानामीश्वर-
प्रेरणं विना परस्परमङ्गाङ्गीभावानुपपत्तेश्च सात्त्विकगजस्तमामसप्रप-
ञ्चसृष्टिर्न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणत्रयमपि समप्रधानतया नानुमीयते, किं तु सात्त्विकमृष्टौ सत्त्व-
गुणस्य प्राधान्यम्, इतरयोरुपसर्जनत्वम्, एवं राजसमृष्टौ रजोगुणस्य
प्राधान्यम्, इतरयोरुपसर्जनत्वम्, एवं तममृष्टौ तमोगुणस्याङ्गित्वम्, इत-

रयोरङ्गत्वमिति, एवंप्रकारेण कालभेदेन नानाविधस्वभावविशिष्टमेव प्रधानमनुमायित इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा नानास्वभावविशिष्टतया प्रधानस्यानुमितौ अङ्गीकृतायामपि ऋड्यस्य ज्ञशक्तिवियोगात् ज्ञानशक्त्यभावान् कालविशेषपरिज्ञानाभावान् सर्वदा प्रपञ्चजनकत्वं स्यादिति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ इति भावः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चसमञ्जसम् ॥ १० ॥

विप्रतिषेधात् सकलवेदान्तविरुद्धत्वाद्यपि साहचर्यमतमसमञ्जसम् अनुपपन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

महर्षीर्षाधिकरणम् ॥ २ ॥

साहचर्यमतं निराकृत्य वैशेषिकनैयायिकमतं निराकरोति—

महर्षीर्षवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

‘कारणगुणा हि कार्यगुणान्तरभन्त’ इति न्यायात् ज्ञानानन्दात्मकब्रह्मजन्यस्य प्रपञ्चस्यापि ज्ञानानन्दरूपत्वं स्यादिति चेन्न । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां व्यणुरुपरमाणुभ्यां महत् परमाण्वपेक्षया अधिकपरिमाणविशिष्टं द्व्यणुकं यथा, यथा वा ह्रस्वपरिमाणोपेतत्वादीर्घपरिमाणरहितेभ्यो द्व्यणुकेभ्यः दीर्घपरिमाणोपेताणुपरिमाणरहितं त्र्यणुकं जायते, एवं ज्ञानानन्दरूपान् ब्रह्मणः ऋडं दुःखात्मकं च जगदुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अतस्तदभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

परमाणुप्रतिबन्धा स्वमतदृष्ट्यां परिहृत्य परमतं रण्डयति—

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

ईश्वरस्य वा जीवानां वा परमाणुप्रेरकत्वम् उभयथापि पक्षद्वयेऽपि परमाणूनां कर्म चलनं न संभवति । जीवेश्वरयोरुभयोरपि निरवयवत्वेन निरवयवानां निरवयवैः परमाणुभिः सह संयोगसंबन्धाभावाद्-संबन्धयोर्जीवेश्वरयोः प्रेरकत्वासंभवात् । अतस्तदभावः अतः चलनसंभवान् तदभावः परमाणूनां परस्परसंयोगाभावः । तथा च द्व्यणुकत्र्यणुकादिफलोत्पत्तिर्न संभवतीति भावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

किं च नैयायिकमते तन्तुपटयोः समवायाङ्गीकारान् साम्यान् सम-

घ्रायसंबन्धस्यापि संयोगसंबन्धतुल्यत्वात् घटपटसंयोगस्य यथा संबन्धान्तरमङ्गीकृतम्, एवं तन्तुपटसमवायस्यापि द्वितीयं संबन्धान्तरं वक्तव्यम् । द्वितीयसंबन्धस्यापि तृतीयसंबन्धान्तरं वक्तव्यम्, एवं तृतीयस्यापि चतुर्थं संबन्धान्तरं वक्तव्यम् । तथाच अनवस्थितेः अनवस्थाप्रसङ्गात् नैयायिकमतमसङ्गतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

किं च परमाणूनां नित्यं सर्वदा भावात् विद्यमानत्वात् प्रलयकालेऽपि सृष्टिप्रसङ्गः । न च ईश्वरप्रेरणवशात् कदाचिदेव सृष्टिः, न सर्वदेति वाच्यम् । निरवयवस्येश्वरस्य निरवयवैः परमाणुभिः सह संयोगसंबन्धाभावेन प्रेरकत्वमेव न संभवतीति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

किं च नैयायिकमते पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणूनां रूपरसगन्धस्पर्शविशिष्टत्वाङ्गीकागत् विपर्ययः अनित्यत्वसावयवत्वादिदोषप्रसङ्गः स्यात् । कुतः ? दर्शनात् रूपादिमतां घटादीनाम् अनित्यत्वसावयवत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा च परमाणूनामनित्यत्वान् द्व्यणुकादिप्रपञ्चकारणत्वं न संभवतीति भावः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

किं च परमाणूनां सावयवत्वमङ्गीक्रियते वा, निरवयवत्वमङ्गीक्रियते वा । उभयथापि पक्षद्वयेऽपि दोषान् सावयवत्वपक्षे अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गान्, निरवयवत्वपक्षे परमाणूनां परस्परं संयोगासंभवेन द्व्यणुकादिप्रपञ्चोत्पत्त्यसंभवान्नैयायिकमतमसङ्गतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

किं च मन्त्रादिभिः शिष्टैः अपरिगृहीतत्वाच्च नैयायिकमते अत्यन्तमनपेक्षा उपेक्षा कर्तव्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वैशेषिकादिमत्रं निराकृत्य यौद्धमतं निराकरोति—

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदमाप्तिः ॥ १८ ॥

तत्र यौद्धास्त्रिविधाः—केचिन्ज्ञानार्योभयास्तित्ववादिनः, केचिन्ज्ञानमात्रारित्ववादिनः, केचिन्ज्ञानार्योभयशून्यत्ववादिनः । तत्र प्रथमं

उभयास्तित्वादिनां मतं निराक्रियते । तेषां मतमित्थं—गन्धपरमाणु-
पुञ्ज एव पृथिवीति व्यवह्रियते, रमपरमाणुपुञ्ज एव जलं, रूपपरमाणु-
पुञ्ज एव तेजः, स्पर्शपरमाणुपुञ्ज एव वायुः, भौतिकादिचराचरशरीरा-
दिघटपदादयश्च परमाणुपुञ्ज एव, आकाशस्तु शशदृङ्गतुल्यः शून्यः,
जीवाः सोपद्रवज्ञानसंतानरूपाः, ईश्वरः निरुपद्रवज्ञानसंतानरूप इति ।
तेषां मते प्रथमं भूतचतुष्टयं दूषयति—उभयहेतुके भूतभौतिकरूपे पर-
माणुसमुदाये अङ्गीक्रियमाणे तदप्राप्तिः तस्य समुदायस्य अप्राप्तिः अनु-
पपत्तिः । तन्मते जीवानाम् ईश्वरस्य च क्षणिकज्ञानसंतानरूपत्वेन अ-
नित्यतया क्षणिकपरमाणुमेलनकर्तृत्वासंभवादिति भावः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

मेलनकर्तारं विनापि क्षणिकपरमाणूनां स्वत एव इतरेतरप्रत्ययत्वान्
परस्परमिलितत्वात् मेलनकर्त्रपेक्षा नास्तीति चेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्त-
त्वान् पूर्वपूर्वघटपरमाणूना उत्तरोत्तरघटपरमाणूत्पत्तिमात्रं प्रति कारण-
त्वान् । मेलनकर्ता नित्यः ईश्वरः कश्चिदङ्गीकर्तव्यः । जडाना क्षणिक-
परमाणूना स्वातन्त्र्येण मेलनासंभवान् । तथा चापसिद्धान्तः स्या-
दित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं पूर्वपूर्वपरमाणूनां उत्तरोत्तरपरमाणूत्पत्तिहेतुत्वमपि तन्मते
अनुपपन्नमित्याह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पादे उत्तरपरमाणूत्पत्तिशाले पूर्वनिरोधान् पूर्वपरमाणूनां नष्ट-
त्वान् उत्तरपरमाणूत्पत्तिहेतुत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

किं च बौद्धमते सर्वं कार्यसकारणकं वा, सकारणकं वा । आद्यपश्चं
दूषयति—असति प्रतिज्ञोपरोधः कारणे असति सति कार्यमुत्पद्यते चेत्,
प्रतिज्ञोपरोधः सर्वं कार्यं सकारणकमिति बौद्धप्रतिज्ञायाः उपरोधः अप्रा-
माण्यं स्यात् । द्वितीयं पश्चं दूषयति—यौगपद्यमन्यथा । अन्यथा सर्वं
कार्यं सकारणकं चेत्, यौगपद्यं कार्यकारणयोरेककार्त्विक्तत्वं स्यात् ।
तथा च सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञायाः अप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

बौद्धमते पदार्थानामुत्पत्तिं खण्डयित्वा पदार्थानां नाशमपि खण्डयति—

प्रतिसङ्घ्याप्रतिसङ्घ्याननिरोधामाप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसङ्ख्याननिरोधो नाम पाषाणप्रक्षेपादिना बुद्धिपूर्वकः घटपटादि-
भौतिकपदार्थनाशः, अप्रतिसङ्ख्याननिरोधो नाम कालवशात् स्वत एव
पृथिव्यादिमहाभूतानां नाशः । तयोः प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्याननिरोधयोः
अप्राप्तिः अनुपपत्तिः । कुतः ? अविच्छेदात् बौद्धमते पूर्वपूर्वपरमाणूनामु-
त्तरोत्तरपरमाणून् प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वाङ्गीकारान् जडानां परमा-
णूनां कालविशेषपरिज्ञानाभावात् परमाणुसंतानानां कदापि विच्छेदानुप-
पत्तिरित्यर्थः । तथा च बौद्धमते सृष्टिप्रलयौ उभावप्यनुपपन्नावित्यर्थः २२

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

किं च घटपटादिपरमाणुसंतानानां कश्चिन् कालं स्थिरत्वं वा, क्ष-
णिकत्वं वा, उभयथापि पक्षद्वयेऽपि दोषात् स्थिरत्वपक्षे अपसिद्धान्तः ।
बौद्धमते स्थिरपदार्थानङ्गीकारात् । क्षणिकत्वपक्षे तु घटादीनां जला-
हरणादिकार्यकारित्वं न स्यात् । तस्मादुभयथापि दोषान् बौद्धमतमस-
ङ्गतमित्यर्थः । ननु बौद्धमते परमाणूनामेव क्षणिकत्वं, परमाणुसंतान-
रूपाणां घटपटादीनां तु स्थिरत्वमेव । तथा च जलाहरणादिकार्यका-
रित्वं घटादीनामुपपन्नमिति चेन्, तर्हि परमाण्वपेक्षया परमाणुसंता-
नानां भिन्नत्वाङ्गीकारे घटपटादिपदार्थानां द्रव्यगुणादिक्रमेण परमाणु-
जन्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा च नैयायिकमतप्रवेशापत्तिः बौद्धानाम्
अपसिद्धान्तः स्यादिति भावः ॥ २३ ॥

बौद्धाभिमतं भूतचतुष्टयस्य परमाणुपञ्जरूपत्वं निराकृत्य आकाशस्य
शून्यत्वं बौद्धाभिमतं निराकरोति—

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशेऽपि सर्वेषां जीवानाम् अस्तित्वप्रतीतिः अविशेषान् तुल्य-
त्वान् भूतचतुष्टयस्य प्रत्यक्षपरमाणुपञ्जरूपत्ववन् आकाशस्यापि अती-
न्द्रियपरमाणुपञ्जरूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा च शून्यत्वाङ्गीकारः अनु-
पपन्न इति भावः ॥ २४ ॥

पराभिमतानि पञ्चमहाभूतानि खण्डयित्वा इदानीं क्षणिकज्ञानसंता-
नरूपत्वं जीवानां रण्डयति—

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

पूर्वदिनेषु अनुभूतानां पदार्थानामुत्तरदिनेषु अनुस्मृतेः जीवानां नि-
त्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । ज्ञानसंतानरूपत्वाङ्गीकारे पूर्वदिनज्ञानीयसंतानानां

सुपुत्रिकाले नष्टत्वेन स्मर्तृत्वासंभवात् । न चोत्तरदिनेषु उत्पन्नानां ज्ञानसतानानां स्मर्तृत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । अन्येनानुभूतपदार्थानामन्येन स्मरणासंभवादिति भावः ॥ २५ ॥

बौद्धमते उत्तरदिनीयज्ञानसंतानानामुत्पत्तिरपि न संभवतीत्याह—

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असत् सुपुत्रिकालेषु नष्टत्वात् पूर्वपूर्वज्ञानसतानादुत्तरोत्तरज्ञानसंतानानामुत्पत्तिर्न संभवति । कुत ? अदृष्टत्वात् नष्टमृत्पिण्डादीनां घटादिजनकत्वदर्शनाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥

नष्टपदार्थस्यापि कार्यजनकत्वाङ्गीकारे बाधकमाह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

एव सति नष्टस्यापि कार्यजनकत्वे सति उदासीनानां निर्व्यापाराणामपि जीवानां सकलकार्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

विज्ञानवर्दी बौद्ध ज्ञानान्येव सत्यानि, पञ्चमहाभूतप्रभृतयस्तु अर्था असन्त एवेति वदति । तन्मत निराकरोति—

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पञ्चमहाभूतात्मकस्य अर्थप्रपञ्चस्य असत्त्व नाम शशशृङ्गवन् शून्यत्व वा, स्वप्नप्रपञ्चवन् मिथ्यात्व वा । आद्यपक्षं निराकरोति—नाभावः पञ्चमहाभूतात्मकस्य अर्थप्रपञ्चस्य अभावः शून्यत्व न संभवति । कुत ? उपलब्धेः प्रत्यक्षप्रमाणेनार्थप्रपञ्चस्योपलभ्यमानत्वात् । शशशृङ्गवन् शून्यत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

द्वितीयपक्षं निराकरोति—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नादिवत् स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वक्तुं न शक्यते । कुत ? वैधर्म्यान् स्वप्नप्रपञ्चजाग्रत्प्रपञ्चयोः वैलक्षण्यस्य विद्यमानत्वात् । स्वप्नप्रपञ्चस्य उत्थानानन्तरं प्रत्यक्षेण बाध्यमानत्वात् मिथ्यात्वमुपपन्नम् । जाग्रत्प्रपञ्चस्य तु बाधादर्शनान् मिथ्यात्व नोपपद्यत इत्यर्थः । न च ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ' इति श्रुत्या जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मज्ञानेन बाध्यत्वं प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । बौद्धमते श्रुतीनां प्रमाण्यानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वा अस्मन्मतप्रवेशापत्तिरिति भावः ॥ २९ ॥

न केवल बाध्यत्वाभावादेव प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभाव, किं तु अधिष्ठानाभावादपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभाव इत्याह—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

बौद्धमते पारमार्थिकस्य प्रपञ्चाधिष्ठानस्य भाव विद्यमानत्व नास्ति । कुत ? अनुपलब्धे पारमार्थिकाधिष्ठानबोधकप्रमाणाभावादित्यर्थ । न च वेदान्ता एव पारमार्थिकाधिष्ठानबोधका इति वाच्यम् । बौद्धमते वेदान्तानां प्रामाण्यानङ्गीकारादिति भाव ॥ ३० ॥

बौद्धमतेऽपि तत्तदर्थविषयकज्ञानान्येव तत्तदर्थानामधिष्ठान भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

बौद्धमते ज्ञानानां प्रतिक्षण विनाश्यत्वात् अनेकत्वाच्च प्रपञ्चाधिष्ठानत्व नोपपद्यते । यदि सर्वेषां ज्ञानानामेकत्व नित्यत्व वाङ्गीक्रियते, तर्हि तदेव ब्रह्मस्वरूपम् । तथा चास्मिन्मतप्रवेशापत्तिरित्यर्थ ॥ ३१ ॥

विज्ञानवादिमत निराकृत्य ज्ञानानामर्थानां च सर्वेषामपि शून्यत्वमिति ज्ञानार्थोभयात्मकस्य प्रपञ्चस्य शून्यत्ववादिनो मत निराकरोति—
सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

सर्वशून्यत्ववादिमतस्य प्रत्यक्षानुमानश्रुतिस्मृत्यादिसकलप्रमाणविरुद्धत्वात्तन्मतमत्यन्तमसङ्गतमित्यर्थ ॥ ३२ ॥

एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बौद्धमत निराकृत्य क्षणिकमत निराकरोति—

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

क्षणिका प्रपञ्चस्य सत्त्वमसत्त्व सदसदात्मकत्व सदसद्भिन्नत्व च अङ्गीकुर्वन्ति । तत्र युक्तम् । कुत ? एकस्मिन् प्रपञ्चे सदसत्त्वादीनां वास्तवानां विरुद्धधर्माणामसंभवादित्यर्थ । मिथ्याभूतवर्माङ्गीकारे इष्टापत्तिरिति भाव ॥ ३३ ॥

क्षणिका जीवानां शरीरतुल्यपरिमाणवत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति । तदपि निराकरोति—

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवमसति जीवना शरीरसमानपरिमाणवत्त्वे सति आत्माकात्स्न्यम् आत्मना जीवानाम् अकात्स्न्यं कृत्स्नशरीरव्यापित्वं न स्यात् । मशका-

दिशरीरवर्तिना सूक्ष्मजीवाना कर्मवशात् गजादिशरीरप्राप्तौ सत्या गजा-
दिशरीरव्यापित्वं न स्यात् । जीवस्य स्वल्पत्वात् । तथा गजादिशरीर-
वर्तिना स्थूलजीवाना कर्मवशात् मशकादिशरीरप्राप्तौ सत्या मशकादि-
शरीरव्यापित्वं न स्यात् । मशकादिशरीरस्य स्वल्पत्वेन अवकाशाभावा-
दिति भावः ॥ ३४ ॥

तूलापिण्डवत् जीवानामपि सावयवत्वाद्वाङ्गीकारान् मशकादिशरीरेषु
सकुचितत्व, गजादिशरीरेषु विकासावस्था च भविष्यतीत्याशङ्क्य निरा-
करोति—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

पर्यायात् शरीरक्रमेण सकोचविकासाङ्गीकारान् अविरोध गजतुर-
गमशकादिशरीरेषु प्रवेशविरोधो नास्तीति चेत्, न । तथापि जीवाना
सावयवत्वेन विकारित्वविनाशित्वादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थिते अन्त्यकाले मोक्षकाले अवस्थिते सकोचविकासरहि-
ततया एकरूपेणावस्थानान् तदृष्टान्तेन उभयनित्यत्वादाद्यमध्यमकाल-
योरपि नित्यत्वात् सकोचविकासरहितत्वात् अनित्यत्वादिदोषप्रसक्ति-
र्नास्ति चेत्, तर्हि अविशेष अस्मन्मताद्विशेषो नास्ति । तथा च अस्म-
न्मतप्रवेगापत्तिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

पत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

नैयायिकमतवैशेषिकमतानुसारिणः तटस्थेश्वरवादिन जीवभिन्नेश्वर-
सद्भावे अनुमान प्रमाण वदन्ति, तन्मत निराकरोति—

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पत्युर्जीवभिन्नेश्वरस्य अस्तमञ्जस्यात् अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । न च
अङ्कुरादिक सकर्तृक, कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानमेव प्रमाणमिति
वान्द्यम् । एतस्यानुमानस्य कर्तृमात्रसाधकत्वेन सर्वज्ञेश्वरसाधकत्वाभावा-
दिति भावः ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

नैयायिकमते परमाणूना निरवयवत्वादीश्वरस्यापि निरवयवत्वात्
परमाणूनामीश्वरस्य च सद्योगसम्बन्धानुपपत्ते परमाणुमेकत्वमीश्वरस्य

न संभवति । तथा च ईश्वराप्रेरितानां जडानां परमाणूनां द्युणुकत्र्युणु-
कादिप्रपञ्चोत्पादकत्वं न संभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

किं च तन्मते परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन ईश्वरस्य परमाणुविषयकसा-
क्षात्कारासंभवान् अभिष्ठानानुपपत्तेः परमाणुप्रेरकत्वानुपपत्तेश्च द्युणुका-
दिप्रपञ्चोत्पत्तिः न संभवतीति भावः । न च परमाणवः जीवानामेवा-
प्रत्यक्षाः, ईश्वरस्य तु प्रत्यक्षा इति वाच्यम् । अयोग्यपदार्थस्य सर्वान्
प्रत्यप्ययोग्यत्वादिति भावः । ब्रह्मणस्तु श्रुतिमूलकत्वात् सर्वप्रपञ्चविष-
यकापरोक्षज्ञानवत्त्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

यथा जीवा अप्रत्यक्षाण्यपि इन्द्रियाणि प्रेरयन्ति, एवमीश्वरोऽपि
अप्रत्यक्षान् परमाणून् प्रेरयिष्यतीति चेन्न । भोगादिभ्यः तथापि विषय-
भोगार्थं जीवानामिन्द्रियप्रेरकत्वमुपपन्नम् । अशरीरस्य ईश्वरस्य तु परमा-
णुजन्यप्रपञ्चेन भोगाभावात् परमाणुप्रेरकत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

किं च तन्मते ईश्वरः सावयवो वा, निरवयवो वा । सावयवत्वे
अन्तवत्त्वं नाशवत्त्वं स्यात्, निरवयवत्वे प्रपञ्चेश्वरयोः संयोगसंबन्धा-
भावात् असर्वज्ञता सर्वज्ञत्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

पाञ्चरात्रमतानुसारिणः जीवानां ब्रह्मणः सकाशात् उत्पत्तिं जीवेभ्यः
अन्तःकरणानामुत्पत्तिं च वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

जीवानां ब्रह्मणः सकाशात् उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । जीवानां ब्रह्म-
जन्यत्वे पञ्चमहाभूतवन् विनाशप्रसङ्गात् मोक्षो न स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः जीवात् करणम् अन्तःकरणं च नोत्पद्यते । किञ्चिद्भूतस्य जीवस्य
अन्तःकरणनिर्माणसामर्थ्याभावात् । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतौ
अन्तःकरणादीनां ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादनाच्चेति भावः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

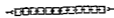
जीवानां विज्ञानानन्दरूपत्वं नित्यत्वं ब्रह्माभिन्नत्वं च अङ्गीक्रियत इति चेत्, तर्हि तदप्रतिषेधं तस्य मतस्य प्रतिषेधं निरासं. अस्माभिर्न क्रियते । अस्मन्मतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

सकलवेदान्तविरुद्धत्वाच्च जीवानामुत्पत्तिरङ्गीकर्तुं न शक्यते । 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभिः जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादनादिति भावः ॥ ४५ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

——

वियदधिष्णरणम् ॥ १ ॥

पूर्वपक्षसूत्राणि—

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वियन् आकाशं नोत्पद्यते । अश्रुते छान्दोग्ये उत्पत्त्वध्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तैत्तिरीयकश्रुतौ उत्पत्तिरस्तीति चेत्, श्रुत्योर्विरोधः ॥ २ ॥

पूर्वपक्षी स्वमते विरोधं परिहरति—

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

उत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । असंभवान् निरवयवस्य उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

'आकाशावन् सर्वगन्तश्च नित्यः' इति श्रुतौ नित्यशब्दाच्च आकाशास्य उत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चेकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

'आत्मन आकाशं संभूतः' इति श्रुतौ एकस्य संभूतशब्दस्य गौणत्वस्यात् । ब्रह्मशब्दवत् 'अन्नं ब्रह्म' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्दवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रे—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

आकाशादिप्रपञ्चस्य सर्वस्य अव्यतिरेकात् ब्रह्माभिन्नत्वात् प्रतिज्ञा हानि 'येनाश्रुत श्रुत भवति' इति प्रतिज्ञाया अहानिर्भवति । आकाशस्य नित्यत्वे तु ब्रह्माभिन्नत्वात् प्रतिज्ञाया हानि स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

विभाग विभक्त ब्रह्मप्रतियोगिकमिध्याभूतभेदवान् प्रपञ्च सर्वोऽपि विकार ब्रह्मजन्य एव लोकवत् फेनतरङ्गादीना समुद्रजन्यत्ववदित्यर्थः ॥ ७ ॥

मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेनाकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादनेन मातरिश्वा वायुर्व्याख्यात ब्रह्मजन्यत्वेन व्याख्यात इत्यर्थः ॥ ८ ॥

असभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आकाशवत् ब्रह्मणोऽपि केनचिन् कारणेन उत्पत्तिरस्त्वित्याशङ्क्याह—

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

सत् ब्रह्मण असंभव उत्पत्तिर्न संभवति । कुत ? अनुपपत्ते । ब्रह्मण कारणान्तराभावेन उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥ ९ ॥

तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

अत वाय्ववच्छिन्नब्रह्मण तेज उत्पद्यते । तथाह्याह 'वायोरमि' इति श्रुतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

अवधिकरणम् ॥ ६ ॥

आपः ॥ ११ ॥

तेजोऽवच्छिन्नब्रह्मण आपो जायन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'ता अन्नमसृजन्त' इति श्रुतौ अन्नशब्देन पृथिवी प्रतिपाद्यते । अधिकारात् महाभूतप्रकरणात् रूपान् 'यत्कृष्ण तदन्नस्य' इति श्रुतौ कृष्णरूपश्रवणान् शब्दान्तरात् 'अन्न पृथिवी' इति श्रुतौ पृथिवीशब्द श्रवणादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदभिध्यानादेव तु तद्विद्वान् ॥ १३ ॥

स ईश्वर साक्षादेव सर्वकार्यकर्ता । कुत ? तद्विद्वान् तस्येश्वरस्या-
न्तर्यामित्वविद्वान् तदभिध्यानात् ईश्वरेक्षणादेव भूतेषु अतेश्वरगोप-
पत्तेरित्यर्थ ॥ १३ ॥

विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अतः सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण व्यत्यासेन क्रम प्रत्यक्रम उप-
पद्यत इत्यर्थ ॥ १४ ॥

अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विद्वान्-
दिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

अन्तरा ब्रह्माकाशयोर्मध्ये विज्ञानमनसी इन्द्रियान्त करणे उत्पद्येते
क्रमेण । तद्विद्वान् ' एतस्माज्जायते प्राण ' इति श्रुतौ प्राणादिसृष्ट्य-
नन्तर पञ्चमहाभूतसृष्टिप्रतिपादनादिति चेत् । अविशेषात् तस्या श्रुते
उत्पत्तिमात्रप्रतिपादकत्वेन क्रमप्रतिपादकत्वाभावान् । तथा च प्राणे-
न्द्रियान्त करणाना भौतिकत्वात् पञ्चमहाभूतोत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पत्ति-
रित्यर्थ ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ १० ॥

' जातो देवदत्तो, सृजो देवदत्त ' इति लोकव्यवहारात् जीवस्यापि
उत्पत्तिरस्तीति शङ्का निराकरोति—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

तद्व्यपदेश जातो देवदत्त इति व्यवहार भाक्तः गौण चराचरश-
रीरविषयक । तद्भावभावित्वात् तन्नाय पिण्डवत् क्षरीरजीवयो ऐक्या
ध्यासापन्नत्वादित्यर्थ ॥ १६ ॥

आत्माधिकरणम् ॥ ११ ॥

पञ्चमहाभूतानामिव जीवानामपि सृष्ट्यादौ उत्पत्तिरस्तीति शङ्का
निराकरोति—

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

आत्मा जीव नोत्पद्यते । अश्रुते सृष्टिश्रुतिषु जीवानामुत्पत्तेरश्रव

गात् , प्रत्युत ' आकाशवन् सर्वगतश्च नित्य ' इत्यादिभ्य ताभ्य
श्रुतिभ्य नित्यत्वश्रवणाद्येत्यर्थ ॥ १७ ॥

आधिकरणम् ॥ १२ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अत एव नित्यत्वादेव ज्ञ सत्यज्ञानस्वरूप इत्यर्थ ॥ १८ ॥

उत्क्रान्त्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षसूत्राणि—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिर्देहात् घटिर्गमन, गति स्वर्गनरकलोकगमन, आगति
पुण्यपापफलभोगानन्तर भूलोक प्रत्यागमनम् । एतासा श्रवणात् जीव
अगुरेव, विभुत्वे गमनासभवादित्यर्थ ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिर्देहान्निर्गमो न भवति, किं तु शरीरस्वामित्वनिवृत्तिरिति
केचिन् । तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमाह—

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्तरयोर्गत्यागत्यो स्वात्मना कर्त्रासम्बन्धात् अणुत्वमावश्यकमित्यर्थ ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीव अणुर्न भवति । अतच्छ्रुते ' आकाशवन् सर्वगतश्च नित्य ' इति श्रुतौ विभुत्वश्रवणादिति चेन्न । इतराधिकारान् तस्या श्रुते परमात्मप्रकरणस्यत्वादित्यर्थ ॥ २१ ॥

स्वशब्देन्मानाभ्या च ॥ २२ ॥

स्वशब्दान् अणुशब्दान् उन्मानान् वालाप्रसमानपरिमाणवत्त्वाच्च जीव
अणुरित्यर्थ ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा चन्दनस्यैकस्मिन् प्रदेशे स्थितस्य सकलदेहव्यापिरैत्यजनक-
त्वम् , एव जीवस्य एकस्मिन् प्रदेशे स्थितस्यापि सर्वाङ्गव्यापिसदुत्स-
जनकत्वमुपपद्यत इत्यर्थ ॥ २३ ॥

चन्दनस्य एकस्मिन् प्रदेशे अवस्थान प्रत्यक्षदृष्ट, जावस्य कस्मिन्प्रदेशे
अवस्थानमिन्यपेक्षया स्थानविशेषमाह—

अवस्थितिर्विशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्दृदि हि ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यान् चन्दनस्य प्रदेशविशेषे अवस्थानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति चेन्न । हृदि हृत्पुण्डरीके अभ्युपगमात् 'एष आत्मा हृदि' इति श्रुतौ प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

यथा लोके दीपस्य गृहप्रदेशवर्तित्वेऽपि दीपगुणस्य प्रभायाः सकलगृहव्यापित्वम्, एवं जीवस्य हृत्पुण्डरीकप्रदेशेऽवस्थानेऽपि जीवगुणस्य सुखदुःखादेः सकलशरीरव्यापित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गन्धस्य वृक्षपुष्पं विनापि वायुवशादन्यत्र गमनम्, एवं सुखादेः जीवं विनापि सकलदेहव्यापित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमात्मनो विधाय तस्यैव 'आलोमभ्य आनस्याग्नेभ्यः' इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदात् ब्रह्मणो विभुत्वाज्जीवस्यापि विभुत्वमित्याशङ्कानिराकरोति—

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोः भेदव्यपदेशात् अभेदो नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्राणि—

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः भाज्ञवत् ॥ २९ ॥

तस्य अन्तःकरणस्य गुणाः अणुपरिमाणकर्तृत्वभोक्तृत्वादयः, तत्सारत्वाच्च तद्विशिष्टत्वाच्च जीवस्य तद्गुणव्यपदेशः अणुत्वव्यपदेशः प्राज्ञवत् परमात्मवत् यथा परमात्मनः उपासनार्थमणुत्वव्यपदेशः, तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वाच्च आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तमन्तःकरणस्य सुषुप्तिकालेष्वपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमानत्वान्न दोषः सुषुप्त्यनन्तरमपि पुनरत्यानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अन्तःकरणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमवस्थानाङ्गीकारोऽसङ्गतः । प्रतिदिनमपि सुषुप्तिकालेऽन्तःकरणस्य श्रुतिषु विनाशप्रतिपादनादिस्थाशङ्कयाह—

पुंस्त्वादिवचस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

अस्यान्तःकरणस्य सतः सुपुप्त्यादिकालेष्वपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्य जाग्रदादिकालेषु अभिव्यक्तियोगात् स्थूलावस्थाङ्गीकारात् । तथा च सुपुप्त्यादिकालेषु अन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्थाविशिष्टत्वेन घटपटादिविषयकज्ञानजननाक्षमत्वमात्रेण श्रुतिषु विनाशित्वप्रतिपादनम् । पुंस्त्ववत् यथा पुंस्त्वस्य प्रजननेन्द्रियस्य बाल्यावस्थाया सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्य यौवनावस्थायामभिव्यक्तिः पुत्रोत्पादनसामर्थ्यं, तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सर्वदा अन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्था वा, स्थूलावस्था वा भवत्वित्या-
शङ्क्याह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा अन्तःकरणस्य सर्वदा स्थूलत्वे नित्योपलब्धिप्रसङ्गः सर्वदा घटपटाशुपलब्धिप्रसङ्गः । सर्वदा सूक्ष्मत्वे नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः कदाचिन् घटपटाशुपलब्धिर्न स्यात् । तस्मादन्यतरनियम कदाचिन् स्थूलावस्था, कदाचिन् सूक्ष्मावस्था च अङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कर्त्रधिकरणम् ॥ १४ ॥

बुद्धिः कर्त्री, पुरप. पुण्यपापफलभोक्तेति सात्यमनं निराकरोति—

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

जीव एव कर्ता ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति शास्त्रस्यार्थ-
वत्त्वान् प्रमाणत्वात् बुद्धेः कर्मकर्तृत्वे जीवस्य स्वर्गनरकभोगासम्भवा-
दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

जीवस्य स्वर्गनरकसंचारोपदेशाच्च पुण्यपापकर्तृत्वमङ्गीकर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

मरणानन्तरं देवशरीरनारकशरीरपरिमहाच्च जीवस्य पुण्यपापकर्तृ-
त्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

' अनुमन्ता घोडा विहाता ' इति श्रुतौ क्रियाया कर्तृत्वव्यपदेशाच्च
जीवस्य कर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् । न चेन् जीवस्य कर्तृत्वं नास्ति चेन्, नि-

देशस्य विपर्ययः स्यान् कर्तृत्वप्रतिपादकवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे सुपुण्यादिकालेष्वपि कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्कानिराकरोति—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

सांख्यमते जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि यथा सुपुण्ड्रिकाले घटपटाद्युपलब्धत्वं नास्ति, तद्वज्जीवस्य कर्तृत्वमिति मतेऽपि कदाचिदेव कर्तृत्वं, न सर्वदैवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वाङ्गीकारे शक्तिविपर्ययात् करणशक्त्यभावप्रसङ्गाच्च न बुद्धेः कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यमावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वाभावे समाध्यभावात् श्रवणमनननिदिध्यासनकर्तृत्वस्याप्यभावात् जीवस्य मोक्षो न स्यादित्यर्थः । न च बुद्धेरेव मोक्ष इति वाच्यम् । बुद्धेर्मोक्षकाले नष्टत्वेन मोक्षासंभवादिति भावः ३९

तक्षाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सांख्यमतं निराकृत्य स्वाभाविककर्तृत्ववादिनां नैयायिकानां मतं निराकरोति—

यथा च तप्तोभयथा ॥ ४० ॥

यथा तक्षणव्यापारकर्ता उभयथा उभयरूपेण तिष्ठति, कदाचिद्वासी-टङ्कादिसाधनविशिष्टः सन् दारूणि तक्षन् ह्येशमनुभवति, टङ्कादिरहितः सन् निर्व्यापारः सुखमनुभवति, एवं जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्नकालयोः देहाद्यभिमानविशिष्टः सन् लौकिकवैदिकव्यापारान् कुर्वन् दुःखमनुभवति, सुपुण्ड्रिकाले तु देहाद्यभिमानाभावात् देहेन्द्रियव्यापाररहितः सन् सुखमनुभवति । तस्माज्जीवस्य औपाधिकमेव कर्तृत्वं, न स्वाभाविकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

पराधिकरणम् ॥ १६ ॥

परान्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

तन् जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वं परान् परस्मात्प्रेरेणात् भवति । बुद्धः श्रुतेः 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य स्वतन्त्रत्वान् कर्मानपेक्षयापि फलदातृत्वमस्तीति शङ्का निराकरोति—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ईश्वरः जीवकृतकर्मापेक्षः सन् जीवानां सुखं दुःखं च ददाति विहितानां प्रतिपिद्धानां च कर्मणामवैयर्थ्यादिभ्यः अवैयर्थ्यार्थमित्यर्थः । अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अंशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

नैयायिकादयो जीवब्रह्मणोर्भेदं वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवा-

दित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

नानाव्यपदेशात् ' द्वा सुपर्णा ' इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् अन्यथा चापि ' तत्त्वमासि ' इत्यादिश्रुतौ अभेदस्यापि व्यपदेशान् जीवा ब्रह्मण अंशः । भेदप्रतिपादकश्रुतेः स्पष्टत्वात् तामुपेक्ष्य अभेदप्रतिपादिका श्रुतिमाह—दाशकितवादित्वमधीयत एके, एके शास्त्रिन ब्रह्मणः दाशकितवादित्वं जीवाभेदम् अधीयते वदन्ति—' ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवा ' इत्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः । न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । त्रिभुवप्रतिबिम्बयोरिव भेदस्य मिथ्यात्वान् । ननु, ' द्वा सुपर्णा ' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य भेदस्य मिथ्यात्वमनुपपन्नमिति चेन्न । फलवदज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यम् । न च जीवब्रह्मभेदानुभवात् किञ्चित्फलमनुभूयते । भेदज्ञानिना तापत्रयस्यैव सर्वानुभवसिद्धत्वात् । नापि भेदस्याज्ञातत्वम् । पामराणामपि जीवब्रह्मभेदस्यानुभूयमानत्वान् जीवब्रह्माभेदज्ञानात् तापत्रयनिवृत्तिरूपफलस्यानुभूयमानत्वात् अभेदस्य पामरैरज्ञातत्वाच्च अभेद एव श्रुतीना तात्पर्यमिति भेदस्य मिथ्यात्वान् अभेदस्य सत्यत्वाच्च विरोधाभावादिति भावः ॥४३॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

' एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाश्च पुरयः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि ' इति मन्त्रात् विश्वा भूतानि अस्य पादः अंश इत्यर्थः ॥४४॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

' ममैवाशो जीवलोके ' इति रमृतौ जीवानां ब्रह्मादत्तं स्मर्यते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तन्तूनां पङ्कादिस्पर्शे सति पटस्यापि पङ्कस्पर्शवन् अंशानां जीवानां सुखदुःखभयशोकादिसंस्पर्शे सति अंशिनः परमात्मनोऽपि सुखदुःखादिसंस्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

परः परमात्मा एवं न भवति जीववन् सुखदुःखादिमात्र भवति । प्रकाशादिवन् यथा गृहान्तर्वर्ती सूर्यप्रकाशः जालकाणुपाधि-
शात् ह्रस्वत्वदीर्घत्ववर्तुलत्वादिविचित्रधर्मवान् भवति, गृहात् वहिः-
प्रदेशे विद्यमानस्तु सूर्यप्रकाशः स्वच्छ एव तिष्ठति, यथा वा
घटादिपदार्थान्तर्वर्ती आकाशः ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिधर्मवान् भवति, घटा-
द्वहिःप्रदेशे विद्यमानस्तु आकाशः स्वच्छ एव, एवं देहान्तर्वर्ती जीव-
चैतन्यं देहाभिमानवशात् सुखदुःखादिविशिष्टं भवति, देहात् वहिर्वि-
द्यमानं तु ब्रह्मचैतन्यं देहाभिमानरहितत्वात् भयशोकरहितं सत् स्वच्छं
तिष्ठतीति भावः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

‘यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते’ इति स्मृतौ ब्रह्मणः
भयशोकादिरहितत्वं स्मरन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधावपि देहसंबन्धात् ज्योतिरादिवन् देहा-
भिमानवशात् जीवानामेव, न तु देहाभिमानरहितब्रह्मणः सूर्य-
प्रकाशादिपूर्वोक्तदृष्टान्तैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

वेदान्तिमते जीवानां परस्परमभिन्नत्वात् एकस्य जीवस्य सुखे सति
सर्वेषां जीवानां सुखं स्यात्, एकस्य जीवस्य दुःखे सति सर्वेषां जीवानां
दुःखं स्यात् । तथा च केषांचिद्द्वारिद्र्यं, केषांचिदश्रयं न स्यादित्या-
शङ्क्याह—

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

असन्ततेः अविमुक्त्वात् ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं देहोपाधिभेदेन जीवानां परि-
च्छिन्नत्वात् भिन्नत्वाच्च अव्यतिकरः सुखदुःखादीनामसाङ्कर्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

वेदान्तिमते जीव आभासः ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः । तथा च जीवाना-

मन्त करणेपु प्रतिनिम्बितचैतन्यरूपाणामन्त करणभेदेन भिन्नत्वात्
परिच्छिन्नत्वाच्च सुखदुःखादिसाकर्यं नास्त्यर्थं ॥ ५० ॥

स्वमत प्रसाध्य परमत दूषयति—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

नैयायिकमते जीवाना विभुत्वेन सर्वेषा जीवाना सर्वशरीरेषु विद्य-
मानत्वात् अदृष्टानियमात् अदृष्टाना पुण्यपापानाम् अनियमात् निय-
माभावात् केपाचिन् दारिद्र्य, केपाचिदैश्वर्यमिति व्यवस्था न स्या-
दित्यर्थं ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादिषु रागद्वेषादिष्वपि एवमनियम । तथा च केपाचित्
जीवाना रागवत्त्व केपाचिद्वेषवत्त्वमिति व्यवस्था न स्यादित्यर्थं ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

प्रदेशादेहाद्युपाधिवशेन परिच्छिन्नत्वाज्जीवाना सुखदुःखादिव्यवस्था
उपपद्यत इति चेन्न । अन्तर्भावादस्मन्मतप्रवेशापत्ते । नैयायिकानामप-
सिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थं ॥ ५३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पाद ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

तथा पञ्चमहाभूतवन् प्राणा इन्द्रियाण्यपि ब्रह्मण एतस्मात्
'एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुत्यैव
उत्पत्तिश्रवणादित्यर्थं ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणा नित्यत्वात् उत्पत्तिश्रुतिः केव ।
णत्वासंभवान् । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन
याणामपि ब्रह्मजन्यत्व इत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तेषां पञ्चमहाभूतानां प्राक् आदौ इन्द्रियाणामुत्पत्तिभ्रवणाच्च इन्द्रियाणामुत्पत्तिः मुल्यैव । अन्यथा पञ्चमहाभूतानामपि उत्पत्तिर्गौणो स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

‘अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्’ इति श्रुतौ वाचः वागिन्द्रियस्य तत्पूर्वकत्वात् तेजोजन्यत्वाभिधानान् तदु-
ष्टान्तेन सर्वेषामिन्द्रियाणां यथायोग्यं महाभूतजन्यत्वं वक्तव्यमिति
अनित्यत्वमिन्द्रियाणामित्यर्थः ॥ ४ ॥

सप्तगत्याधिकरणम् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां संख्यानिर्णयं करोति—

पूर्वपक्षः—

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणि सप्त । कुतः ? ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’ इति श्रुतौ सप्तानामिन्द्रियाणां गतेः परलोकगमनस्य विशेषितत्वादुक्तत्वादि-
त्यर्थः । चक्षुश्श्रोत्रत्वग्ब्रह्मज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । वागिन्द्रियमेकम्,
अन्तःकरणमेकम्, एतानि सप्तेन्द्रियाणि ॥ ५ ॥

सिद्धान्तः—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयः पाणिपादपायूपस्थान्यापि जीवे स्थिते सति जीवेन सह शरीरे तिष्ठन्ति । जीवे लोकान्तरं गतं सति जीवेन सह लोकान्तरं गच्छन्ति । ‘तमुत्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति’ इति श्रुतौ सर्वेषामिन्द्रियाणां जीवेन सह परलोकगमनभ्रवणान् । अतः अस्मान् कारणात् नैवं सप्तेन्द्रियाणि, किं तु एकादशेन्द्रियाणीत्यर्थः । एकमेवान्तःकरणं संशयात्मकत्वान्मन इत्युच्यते, निश्चयात्मकत्वान् बुद्धिः, अभिमानात्मकत्वादहङ्कार इत्युच्यते, स्मरणात्मकत्वाच्चित्तमित्युच्यते । तथा च न संख्याधिक्यमिति भावः ॥ ६ ॥

प्राणायुत्वाधि करणम् ॥ ३ ॥

अणवक्ष ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि अणवः सूक्ष्माणि अप्रत्यक्षार्णाल्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठं मुख्यं प्राणश्च ब्रह्मजन्यं 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतौ तस्यापि जन्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वायुर्वा, वागादिभिर्या वा प्राण इति केचन वदन्ति, तन्नत निराकरोति—

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

वायुक्रिये प्राणो न भवति । कुत ? पृथगुपदेशान् "एतस्माज्जायते प्राण" इति श्रुतौ वायुप्राणयोः पृथगुत्पत्तिव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ९ ॥

वायुप्राणयोर्भेदाङ्गीकारे प्राण केनोत्पन्न इत्याकाङ्क्षायामाह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

चक्षुरादि चक्षुरादीन्द्रियाणि यथा महाभूतजन्यानि, तद्वन् प्राण मुख्यवायुजन्य कश्चन पदार्थः । कुत ? तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः प्राणस्य सहशिष्टिः सहपाठः, तदादिभ्यः हेतुभ्य इत्यर्थः । सर्वासु श्रुतिषु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सन्निधौ प्राणस्य पठित्वान् इन्द्रियसाहचर्यात् चक्षुरादिवन् प्राणोऽपि भौतिक इति भावः ॥ १० ॥

यथा ज्ञानेन्द्रियाणां रूपरसगन्धस्पर्शादयः पञ्च विषया, यथा कर्मेन्द्रियाणां वक्तव्यादातन्त्रयन्तन्त्रयविसर्जयित्वा नन्दयित्वा पञ्च विषया, एव प्राणस्यापि इन्द्रियत्वात् कश्चन विषयो वक्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

प्राणस्थाकरणत्वात् अनिन्द्रियत्वात् न दोष विषयाभासप्रनुत्तदोषो नास्ति । तर्हि प्राणस्य व्यर्थत्वमेव स्यादित्याशङ्क्याह—तथा हि दर्शयति । 'प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्णात्थापयति' इति श्रुतिः प्राणस्य शरीरोत्थापकत्वरूपकार्यान्तरं दर्शयति । तथा च न स्वयं प्राणस्येदर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं प्राणस्य निर्णयं करोति—

पञ्चदृष्टिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

एक एव प्राण पञ्चवृत्तिः पञ्चव्यापारवान् सन् व्यपदिश्यते प्राणापानादिशब्दैः पञ्चधा व्यवह्रियते । मनोवन् यथा एकमेव मनः मनोबुद्धयहङ्कारचित्तभेदेन चतुर्धा व्यवह्रियते, तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्लेषश्रुत्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अयं मुख्यप्राणोऽपि अणुः सौम्यपरिमाणवान् । इन्द्रियवदित्यर्थः १३
ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

तानि वागादीर्नान्द्रियाणि ज्योतिरादीनामग्न्यादीनामधिष्ठाननिवासस्थानानि । कुत ? तदामननात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्' इति श्रुतौ तासां सूर्यादिदेवतानाम् आमननात् मुख्यादिस्थानेषु प्रवेशकथनादित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणवता जीवेन सह सूर्यादिदेवतानामिन्द्रियप्रेरकत्वम्, न स्वातन्त्र्येण । कुत ? शब्दात् इन्द्रियाभिमानिदेवतानां जीवरुतकर्मानुसारणैः इन्द्रियप्रेरकत्वश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य जीवस्य नित्यत्वान् प्राणैर्नित्यसम्बन्धत्वात् जीव एव भोक्तृत्यर्थः ॥ १६ ॥

इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सर्वज्ञ इन्द्रियव्यापारजन्यसुखदुःखात्मरूपलभोक्तृत्वात् जीवस्यैव इन्द्रियप्रेरणा । तत्र केचित् प्राणात्पृथक् इन्द्रियाण्येव न सन्ति । कथं जीवस्य इन्द्रियप्रेरणेति वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

श्रेष्ठादन्यत्र मुख्य प्राणं वर्जयित्वा ते चक्षुरादय एव इन्द्रियाणि । कुत ? तद्व्यपदेशात् चक्षुरादीनामेव सर्वासु श्रुतिषु इन्द्रियत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

‘ एतरमाज्ञायते प्राणः ’ इति श्रुतौ इन्द्रियाणां प्राणस्य च पृथगुत्प-
त्तिश्रवणाच्च प्राणस्य नेन्द्रियेष्वन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

अनेकेषु मन्त्रवर्णेषु प्राणेन्द्रिययोर्भेदव्यपदेशात् न प्राणस्येन्द्रियस्व-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

पञ्चमहाभूतमात्रकर्तृत्वं परमात्मनः, चराचरशरीरकर्तृत्वं तु हिरण्य-
गर्भस्यैवेति केचन वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

त्रिवृत्कुर्वतः त्रिवृत्करणकर्तुः परमात्मनः सकाशादेव संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः
नामरूपात्मकचराचरशरीरगृष्टिर्भवति । कुतः ? उपदेशात् ‘ सेयं देवतै-
क्षत ’ इति श्रुतौ परमात्मन एव नामरूपात्मकशरीरसृष्टिकर्तृत्वोपदेशा-
दित्यर्थः । सूत्रधार इव परमात्मैव हिरण्यगर्भशरीरे स्थित्वा चराच-
रशरीरनिर्माणं करोतीति भावः ॥ २० ॥

त्रिवृत्करणप्रकारमुपपादयति—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

मांसादिकं भौमं भूमिजन्यम् इतरयोः अप्तेजसोरपि कार्यं यथाशब्दं
शब्दानुसारेण ज्ञातव्यमित्यर्थः । अपां कार्यं लोहितादिकं, तेजसः
कार्यमस्थ्यादिकमिति भावः । केचिद्वायुकार्यस्य प्राणस्य विद्यमानत्वान्
आकाशकार्यस्य अवकाशप्रदानादेश्च सत्त्वात् पाञ्चभौतिकत्वं शरीराणां
वदन्तितदप्यर्थादुक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

शरीराणां पाञ्चभौतिकत्वाद्गीकारे लोके पार्थिवत्वव्यवहारः कथमि-
त्याशङ्क्याह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

वैशेष्यान् पृथ्वीकार्यस्य मांसादेः आधिस्थान् तद्वादः पामराणां
पार्थिवत्वव्यवहार इत्यर्थः । तद्वादस्तद्वाद इति द्विरस्तिः अध्यायपरिस-
माप्तिशोतनार्था ॥ २२ ॥

इति प्रश्नमूलवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अध्यायश्च संपूर्णः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्त्यपिहरणम् ॥ १ ॥

सुकृतिना दुष्कृतिना च स्वर्गनरकगमनागमनजन्यबहुलेशवत्त्वात् स्वर्गादिलोकेभ्यो विरज्य मोक्षार्थं ब्रह्मज्ञानमेव संपादनीयमिति वक्तुं प्रथमं सुकृतिना स्वर्गलोकगमनागमनप्रकारं दर्शयति—

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ लोकान्तरप्राप्तिसमये लिङ्गशरीरपरिवेष्टितो जीवः अस्मिन् लोके अप्रौ हुतैः अदृष्टशब्दान्यैः समित्पुरोडाशदधिश्चीरसोमरसचरदर्भाज्यप्रभृतिभिः द्रव्यैः सूक्ष्मरूपैः संपरिष्वक्तः परिवेष्टितः सन् धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं गच्छति । कुत ? प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्न, 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रतिवचनम्, उभाभ्यामित्यर्थः । अस्याः श्रुतेरयमर्थः—पञ्चम्यामाहुतौ योपिद्रूपे पञ्चमे अप्रौ हुता आपः दधिश्चीराज्यप्रभृतयः होमद्रव्यरूपाः पुरुषवचसः गर्भस्थपिण्डाकारेण परिणताः यथा भवन्ति, तथा वेत्थ जानासि किम् इति केनचिन् प्रश्ने कृते, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रत्युत्तरम् । अस्यायमर्थः—अस्मिन् लोके यजमानेन अप्रौ हुतानि समित्पुरोडाशाज्यदधिश्चीरप्रभृतीनि द्रव्याणि सूक्ष्मरूपाणि भूत्वा लिङ्गशरीरविशिष्टेन यजमानेन सह धूमादिमार्गेण आतिवाहिकैः शुलोनाख्येऽप्रौ हुयन्ते हुतानि । तानि देवशरीररू-

पेण परिणमन्ते । तच्च देवशरीरं कञ्चिन् कालं स्वर्गलोके भोगान् भुक्त्वा पुण्यपापक्षयानन्तरं नवनीतवन् द्रवीभूतं भवति । तच्च द्रवीभूतं शरीरमातिवाहिकैः देवैः पर्जन्याख्ये अग्नौ हूयते । तच्च जलरूपेण परिणमते । तच्च जलं पृथिव्याख्ये अग्नौ आतिवाहिकैः हूयते । तच्च ओषधिद्वारा व्रीहियवादिधान्यरूपेण परिणमते । तच्च धान्यमन्नद्वारा पुरुपरूपे अग्नौ हूयते । तच्चान्नं रेतोरूपेण परिणमते । तच्च रेतः योषिट्रूपेऽग्नौ हूयते । तच्च रेतः गर्भस्थशरीराकारेण परिणमत इति ह्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिट्रूपपञ्चाम्निक्रमेण गर्भोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

श्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

समित्पुरोडाशादीनां पार्थिवत्वं, दधिक्षीरादीनामाप्यत्वं, घृतस्य तैजसत्वमित्येवंरूपेण होमद्रव्याणां श्यात्मकत्वान् त्रिपदार्थत्वात् ' आपः पुरुषवचसो भवन्ति ' इत्येतदनुपपन्नमिति चेन्न । भूयस्त्वात् होमद्रव्याणां मध्ये अपा बाहुल्यमात्रेण अपृच्छप्रयोगः । तथा चापृच्छस्य पार्थिवाप्यतैजसद्रव्याणामुपलक्षणत्वान्न विरोध इति भावः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

' तमुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्कामति प्राणमनुत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्कामन्ति ' इति श्रुतौ प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकगमनश्रवणाश्च होमद्रव्याणामपि जीवेन सह गमनमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

' अग्निं वागप्येति सूर्यं चक्षुरप्येति मनश्चन्द्रमप्येति ' इत्यादिश्रुतौ मरणकाले इन्द्रियाणां तदभिमानिदेवतासु लयश्रवणान् इन्द्रियाणां जीवेन सह स्वर्गलोकप्राप्तिरनुपपन्नेति चेन्न । ' तमुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्कामति ' इत्यादिवहुश्रुतिविरोधेन अग्न्याद्यभिमानिदेवतासु लयप्रतिपादकश्रुतेः भाक्तत्वात् गौणत्वात् अप्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

' अस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति ' इति श्रुतौ शुलोकाख्ये प्रथमेऽग्नौ श्रद्धाया एव ह्यमानत्वश्रवणान् दधिक्षीरादीनां शुलोकाख्येऽग्नौ ह्यमानत्वमसङ्गतमिति चेन्न । ता एव श्रद्धापूर्वकं हुताः दधिक्षीरादि-

रूपाः आप एव श्रद्धागन्धेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । कुतः ? दधिशी-
रादीनामेव होतव्यत्वस्य उपपन्नत्वात् श्रद्धाया निराकाराया होतव्य-
त्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

कर्मिणामेव स्वर्गलोकगमनस्य अश्रुतत्वात् तैः सह होतव्यद्रव्याणां
गमनं सुतरामनुपपन्नमिति चेन्न । इष्टादिकारिणां धूमादिमार्गेण स्वर्ग-
लोकगमनस्य 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्र्या अपरपश्मपर-
पश्चादक्षिणायनम्' इत्यादिषु श्रुतिषु प्रतीतिः प्रतिपाद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्तु कर्मिणां स्वर्गलोकगमनं, तेषां स्वर्गलोके भोगो न संभवति ।
'तं देवा भक्षयन्ति' इति श्रुतौ स्वर्गलोकगमनानन्तरमेव कर्मिणां देव-
भक्ष्यत्वश्रवणान् व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्षितानां कर्मिणां भोगासंभवा-
दित्याशङ्क्याह—

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

'तद्देवानामन्नम्' इत्यादिश्रुतौ कर्मिणां देवभृत्यत्वमात्रेण देवभक्ष्यत्वं
भाक्तं गौणम् । कुतः ? अनात्मवित्त्वान् कर्मिणामात्मज्ञानरहितत्वात् ।
तथा हि दर्शयति आत्मज्ञानरहितानां देवभृत्यत्वम्, अथ योऽन्यां देवता-
मुपास्ते, इति श्रुतिर्दर्शयतीत्यर्थः । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्यो-
ऽस्तावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः एवं तद्देवानाम्' इति श्रुतेर-
यमर्थः—यः अन्याम् आत्मव्यतिरिक्तेन्द्रादिदेवतां यज्ञादिकर्माभिः उपास्ते
पूजयति, असौ इन्द्रादिः मत्तोऽन्यः अहं च इन्द्रादेरन्य इति भेदबुद्ध्या
यः इन्द्रादीन् पूजयति, सः तत्त्वं न वेद । यथा पशुः कर्षन् कर्ष-
काणां कृत्यादिनोपकरोति, एवं कर्मणोऽपि इहलोके इन्द्रादीनां हविः-
प्रदानं कुर्वन् परलोकेऽपि परिचर्यां कुर्वन् पशुवदुपकरोति । तथा
च देवपशुत्वमात्रेण कर्मिणां देवभक्ष्यत्वं, न व्याघ्रादिवन् कर्मिणां
मांसरधिरादिकं देवा भक्षयन्तीति । तेषाममृतभक्षकत्वेन मांस-
भक्षकत्वाभावादिति भावः ॥ ७ ॥

कृतात्पपाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं सुकृतिनां स्वर्गलोकगमनं, तत्र भोगं च प्रतिपाद्य पुनरागमन-
प्रकारं दर्शयति—

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

कृतात्यये स्वर्गदिशेन कृतस्य पुण्यस्य अत्यये नाशे सति यथा येन मार्गेण स्वर्गलोकं प्रति इतं गमनं, तेन मार्गेण वा, अनेवं मार्गान्तरेण वा । वा मार्गान्तरेणेत्येतदनास्थया उक्तम् । तेनैव मार्गेणेति सिद्धान्तः । अनुशयवान् भुक्त्वावशिष्टसंचितकर्मवान् भूलोकमागच्छति । आगत्य च संचितकर्मानुसारेण रमणीया योनिं वा, कुत्सितयोनिं वा प्राप्नोति । कुत, ? दृष्टस्मृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अश्रं भवति अश्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' अत्राकाशवायुधूमादिशब्दा लोकपरा इत्यर्थः । 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयः तिलमापा इति जायन्ते ततो दुष्प्रपतरं ततो रमणीयचरणा रमणीया योनिमापद्यन्ते ब्राह्मणयोनि वा क्षत्रिययोनिं वा कपूयचरणा. कपूया योनिमापद्यन्ते श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति श्रुति, 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति स्मृतिः, ताभ्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

'रमणीयचरणा' इति श्रुतौ चरणान् शौचाचमनस्नानसंध्याजपौपासनादिरूपान् स्मृत्युक्ताचारान् स्वर्गात् पुनरागताना कर्मिणा योनिप्राप्तिं प्रतीयते, न तु वेदोक्ताग्निहोत्रादिकर्मिण । तथा च संचिनकर्मवशाद्योनिप्राप्तिरित्येतदयुक्तमिति चेन्न । 'रमणीयचरणा' इति श्रुति आचाराद्भवैदिककर्मोपलक्षणार्था इति कार्णाजिनिर्मन्यत इत्यर्थः । आचारवाचकेन चरणशब्देन अजहलक्षणया आचाराद्भक्त कर्म प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

वैदिककर्मण एव रमणीययोनिप्राप्तिहेतुत्वसंभवात् स्मृत्युक्तस्याचारस्य आनर्थक्यं वैयर्थ्यम् । तथा च चरणशब्दस्य अजहलक्षणैवाङ्गीकर्तव्येति चेन्न । तदपेक्षत्वात् आचारापेक्षत्वात् कर्मण, आचारस्य वैयर्थ्यं नास्तीत्यर्थः । 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इति श्रुतौ आचारस्य कर्माद्भवन्नोचनान् अङ्गरहितस्याङ्गिनः फलजनकत्वाभावान् आचारसहितमेव वैदिकं कर्म फलजनकम् । तथाच चरणशब्दस्य अजहलक्षणैवाङ्गीकर्तव्येति भावः ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

रमणीयचरणशब्देन कपूयचरणशब्देन च सुकृतदुष्कृते एव शक्त्या प्रतिपाद्येते इति वादरिर्मन्यते । तथा च अङ्गिना कर्मणा अङ्गस्याधारस्य अर्धादाक्षिप्तत्वाच्च चरणशब्दस्य लक्षणा न वक्तव्येति भावः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण सुवृत्तिना स्वर्गलोकगमनागमने प्रतिपाद्य इदानीं दुष्कृतिना नरकलोकगमनागमने प्रतिपादयितुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—
पूर्वपक्षः—

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

‘ये वै वेचिद्भस्मालोकान् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ इति श्रुतौ इष्टादिकाणिनिष्टादिकारिणा सर्वेषामपि अविशेषेण स्वर्गादिलोकगमनं श्रुतं प्रतिपादितमित्यर्थः । इष्टादिकाणि न भवन्तीति ह्यनिष्टादिकारिणः दुष्कृतिन इत्यर्थः । श्रुतेरयमर्थः—ये वेचन अस्मात् भूलोकान् प्रयान्ति मरणानन्तरं भूलोकं परित्यज्य ये गच्छन्ति, ते सर्वे सुकृतिनो वा दुष्कृतिनो वा चन्द्रमसा स्वर्गलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मिद्धान्त—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

इतरेषा पापिना संयमने नरकलोके अनुभूय दुःखमनुभूय आरोहावरोहौ प्रथमं नरकं प्रति गमनं कश्चित्कालं नरकलोके दुःखानुभवानन्तरं पुनः गमनं चेत्येवंविधोरोहावरोहौ अङ्गीकर्तव्यौ । श्रुतः ? तद्गतिदर्शनात् ‘वैवम्यतं संगमनं जनानाम्’ इत्यादिश्रुतौ पापिना यमलोकगमनश्रवणादिभ्यर्थः । तथाच पापिना नरकलोकगमनश्रवणात् स्वर्गलोकगमनप्रसङ्गेवाभावात् ‘चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ इति श्रुतौ सर्वशब्दस्य सुकृतिमात्रे संकोचः कर्तव्य इति भावः । संयमने त्वनुभूयेत्यत्र तु ह्यप्रत्ययेन क्रमो न विरक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मृतिकारा अपि दुष्कृतिनां नरकलोकागमिं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

किञ्च सप्त प्रधाननरकाणि पापिनां निवासस्थलानि स्मृतिषु प्रति-
पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवस्य यमस्य कथं सप्तनरकाधिपत्यामित्याशङ्क्याह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि सप्तनरकेष्वपि तद्व्यापारात्तस्य यमस्य व्यापारादधिकारिपुर-
पद्वारा आज्ञाया अप्रतिहतत्वादविरोधः । यमस्य सप्तनरकाधिपत्ये
विरोधो नास्तीत्यर्थः । इदं तु प्रसंगादुक्तं, न प्रकृतोपयुक्तमिति
द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

पापिना देवयानपितृयाणमार्गेण गमनप्रतिषेधादपि न स्वर्गलोकप्राप्ति-
रित्याह—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोरुपासनाकर्मसंरन्धिनीः देवयानपितृयाणमार्गयोरेव प्रह्ल-
लोकस्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वेन प्रकृतत्वात् सर्वासु श्रुतिषु प्रतिपादित-
त्वान् नयोश्च मार्गयोः 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च' इति श्रुत्या
पापिना प्रतिषेधादपि न पापिना स्वर्गलोकप्राप्तिप्रसक्तिमित्यर्थः । एत-
योर्देवयानपितृयाणयोर्मध्ये कतरेणान्यतरेणापि मार्गेण पापिना गमनं
नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पापिना मार्गान्तरश्रयणादपि न धूमादिमार्गेण स्वर्गलोत्सगमन-
मित्याह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

देवयानपितृयाणमार्गापेक्षया तृतीयमार्गे गच्छता पापिना स्वर्ग-
लोकप्राप्तिर्नास्ति । कुतः ? तथोपलब्धेः 'जायस्व त्रियस्वेति तृतीयं
स्थानम्' इति श्रुतौ पापिनां तृतीयमार्गस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ।
श्रुतेरयमर्थः—मार्गमध्येऽपि यमदूतानां यात्राभिः जायस्व त्रियस्व पुन-
र्जन्ममरणभूषिष्ठं तृतीयं स्थानं तृतीये मार्गेः पापिनामित्यर्थः । मार्ग-
मध्येऽपि यातनाशरीरधारिणं पापिनं पुरुषं यमदूता याचन्ते, तथा
याचया पुनःपुनः मरणं, पुनःपुनः जन्म च पापिनां पुगाणेषु प्रसिद्धमिति
भावः । 'जायस्व त्रियस्व' इत्यत्र क्रियामभिहारे लोदश्लेषः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

लोकेऽपि पापिना नरकलोकप्राप्ति स्मर्यते, पामरैरपि व्यवह्रियते इत्यर्थः । तथा च लोकव्यवहारबलादपि पापिना न स्वर्गलोकप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

केपाचिन् पापिनामिहैव लोके उद्भिज्जस्वेदजादिनिवृष्टजन्मदर्शनादपि न पापिना स्वर्गलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ २० ॥

ननु स्वेदजान्येव न सन्ति 'तेषां भूतानां त्रीण्येव धीजानि भवन्ति अण्डज जरायुजमुद्भिज्ज च' इति त्रिविधानामेव भूतानां प्रतिपादितत्वादित्याशङ्क्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्यापि तृतीयशब्दावरोधः दृक्षलतापर्वतादिवाचनेन तृतीयशब्देन उद्भिज्जशब्देन अवरोधः अजहृलक्षणया समग्र इत्यर्थः । भूतानां चातुर्विध्यमपि प्रसङ्गादुच्यते, न प्रवृत्तोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

तत्साभाव्यापत्तिपरिहरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रसदर्थेण केपाचिन् पापिना तृतीयमार्गेण नरकलोकगमनं केपाचिदिहैव लोके स्थावरादिरूपेण उत्पत्तिं च प्रतिपाद्य इदानीं स्वर्गलोकान् पुनरागमनप्रकारं प्रपञ्चयति । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायु वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्यादिश्रुते स्वर्गलोकान् पुनरागतानामिष्टादिकारिणाम् आकाशवायुधूमाभ्रमेघादिलोकेषु पान्थानामिव अत्र स्थानमात्रं वा, तेषु लोकेषु भोगाऽप्यस्ति वा इति सशये सति निर्णयमाह—

तत्साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

आगच्छता कर्मिणा तत्साभाव्यापत्तिं तेषु आकाशलोषवायुलोषादिषु साभाव्यापत्तिं मन्त्रभ्रमाप्तिरेव, न भोगः । कुत्र ? उपपत्तेः धीणमुद्भूतानां तेषां मन्त्रन्धमात्रस्यैव उपपन्नत्वान् भोगम्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । इदमुपपत्तिश्च तेषां यानिप्राप्तिपर्यन्तं सूक्ष्मशरीराभावादपि लिङ्गशरीरमात्रमिष्टानां तेषां मार्गमध्ये न भोगसामर्थ्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

वातिषिरापिहरणम् ॥ ६ ॥

आवासादिलोकेष्ववस्थानमपि एतैरग्निं लोके एतैश्चदिनमात्रमेव, न षट्सवन्सर्वात्मिन्याह—

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

नातिचिरेण शीघ्रकालेनैव आकाशादिलोकेभ्यो भूलोक प्रत्याग-
मनम् । कुत ? विशेषात् ' ततो वै खलु दुर्निष्पतरम् ' इति श्रुतौ
घ्राहियवाद्योपधिसंबन्धानन्तरं कालविलम्बश्रवणेन आकाशादिलोकेषु
अविलम्बस्य अर्थाद्गम्यमानत्वादित्यर्थः । श्रुतेरयमर्थः—ततः घ्राहि-
यवाद्योपधिसंबन्धानन्तरं कर्मिणा दुर्निष्पतरं दुःखेन निर्गमनं काल-
विलम्बेन अन्नद्वारा पुरुषसंबन्ध इत्यर्थः । अङ्कुरमारभ्य धान्यनिष्प-
त्तिपर्यन्तं विलम्बः, धान्यनिष्पत्त्यनन्तरमपि कुमूलादिप्रक्षेपेण कि-
ञ्चित्कालविलम्ब इति भावः ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिताधिररणम् ॥ ६ ॥

घ्राहियवादिष्वपि बहुकालमवस्थानमात्रमेव कर्मिणा, न भोग
इत्याह—

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अन्यैः घ्राहियवाद्यौपध्याभिमानिभिर्जीवान्तरैरधिष्ठिते सहकृते घ्राहि-
यवादौ कर्मिणा बहुकालमवस्थानमात्रमेव, न भोगः । कुत ? पूर्व-
वदभिलापात् पूर्वेष्वआकाशादिलोकेष्विव घ्राहियवादिष्वपि सबन्धमात्र-
स्यैव ' त इह घ्राहियवा ' इति श्रुतौ कथितत्वात् । तथा च घ्राहि-
यवादिस्थावरदेहाभिमानिना जीवानामेव वातातपवर्षादिजन्यसुखदु-
खानुभवः, न तु जनुपान्धतुल्याना कर्मिणामिति भावः ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमादिकं वैदिकं कर्माशुद्धं पशुर्हिंसामासभक्षणादिजन्यपापस-
मिश्रम् । तथाच पुण्यपापमेलनरूपत्वान् यज्ञादिकर्मणा पुण्याशफलस्य
स्वर्गलोके भुक्तत्वेऽपि पापाशफलस्य स्वर्गलोके अभुक्तत्वान् स्वर्गान्
पुनरागमनकाले घ्राहियवादिस्थावरशरीरेषु पशुर्हिंसादिजन्यपापफल-
भोगानन्तरं सचित्कर्मान्तरवशेन कर्मिणा योनिप्राप्तिरिति चेन्न ।
शब्दात् ' वायव्यं श्वेतमालभेत ' इत्यादिश्रुतिचोदितत्वेन पशुर्हिंसा
दीना पापजनकत्वाभावान् । तथाच जीवान्तराधिष्ठितेषु घ्राहियवादिषु
कर्मिणा सबन्धमात्रमेव न भोग इति भावः ॥ २५ ॥

रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

अथ त्रीहियत्रादिसन्नधानन्तर धान्यसन्नान्विना कर्मिणामन्नद्वारेण
रेतस्तिग्योग रेतस्तिच्चा पुरपेण योग सन्नन्ध पुरुपस्य कुक्षौ प्रवेग
इत्यर्थ ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

पुरुपकुक्षिस्थाना कर्मिणा रेतोद्वारा योने सन्नन्धात् योपित्कुक्षौ
शरीरमुत्पद्यते गर्भो भवतीत्यर्थ । कर्मिणा गमनागमनादिवहुक्लेशवत्त्वान्
स्वर्गनरकसाधनानि पुण्यपापानि परित्यज्य निरन्तर ब्रह्मविचार एव
कर्तव्य इति सर्वस्यास्य पादस्य तात्पर्यमिति भाव ॥ २७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथम पाद ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—ॐॐॐॐॐॐॐॐॐॐ—

सध्याविकरणम् ॥ १ ॥

निष्प्रपञ्चस्य निर्वर्मकस्य निर्गुणस्य जीवस्य निष्प्रपञ्चनिर्वर्मकनि-
र्गुणत्रहाभेदकथनाय जीवसन्नन्धिनीना स्वप्नसुपुत्तिजाग्रन्मूर्च्छावस्थाना
चतसृणामपि मिथ्यात्व साधयितु प्रथम पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्ष—

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

सन्ध्ये स्वप्नावस्थाया सृष्टि स्वप्नप्रपञ्चसृष्टि पारमार्थिकी । कुत ?
आह हि ' न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान्
रथयोगान् पथस्सृजते ' इति श्रुति स्वप्नप्रपञ्चसृष्टिम् आह हि प्रति
पादयति सल्लु । तथा च श्रुतिप्रतिपादितत्वात् स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्व
वक्तव्यम् । तथा च स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमान
वेदान्तिनामनुपपन्नमिति भाव ॥ १ ॥

स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वे हेत्वन्तरमाह—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एके शास्त्रिन ' यत्रैतत्स्वप्नया चरति काम कामपुरूपो निर्ममाण ' इति श्रुतौ
जीव स्वेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चस्य निर्मातार प्रतिपादय
न्ति । तथाच कर्तुरिच्छानुसारेण उत्पाद्यमानत्वादिपि स्वप्नकार्त्ताना

पुत्रभिन्नकलत्रादय पदार्थाः सत्या एवाङ्गीकर्तव्याः । मिथ्यात्वाङ्गीकारे
कर्त्रिच्छाधीनत्वानुपपत्तेः । नहि मिथ्याभूतस्य शुक्तिरजतरञ्जु-
सर्पादेः कर्त्रिच्छाधीनत्वं लोके दृष्टमित्यर्थः । तथा च जीवस्य
स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वेन स्वप्नप्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वेन च सप्रपञ्चत्वात्
निष्प्रपञ्चप्रज्ञाभिन्नत्वमप्यनुपपन्नमिति भावः ॥ २ ॥

सिद्धान्तः—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

स्वप्नकालीनं जगन् मायामात्रं मिथ्याभूतम् । कुतः ? कात्स्न्येन
उपादाननिमित्तकारणमेलनेन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वान् अनुत्पन्नस्वरूप
त्वात् वासीदङ्कतक्षकरदारप्रभृतिसामर्थ्या विनायुत्पाद्यमानत्वान् स्वप्नका-
लीनस्य रथादिप्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवन् मिथ्यात्वमेव वक्तव्यमित्यर्थः ।
यद्योक्तम् 'अथ रथान् रथयोगान् पथस्तृजत ' इति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वान्
स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति, तत्र । नहि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमात्रेण सत्यत्वम् ।
भावपूर्वनादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गान् । किं तु तात्पर्येण श्रुतिप्रतिपाद्यस्यैव सत्य-
त्वम् । न च स्वप्नप्रपञ्चस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वमस्ति । 'न तत्र रथाः' इति
पूर्ववाक्ये पारमार्थिकरथादीना प्रतिषिद्धत्वान् । यद्योक्तम् 'कामं काम पुरुषो
निर्मिमागः' इति श्रुत्या कर्त्रिच्छाधीनत्वप्रतिपादनान् स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्य-
त्वमिति, तदपि अनुपपन्नम् । लोकानुभवविरोधेन वस्या अपि श्रुतेः
स्मार्थतात्पर्याभावात् । नहि लोके जीवेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चा जा-
यन्ते अनिष्टाना दुःस्वप्नानामपि दर्शनान् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वप्न सूचक भविष्यदिष्टानिष्टयोः । कुतः ? श्रुते. 'पुरुषं कृष्णं कृष्ण-
दन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्यादिश्रुतिरलान् । तद्विदः स्वप्ना-
ध्यायविदश्च स्वप्नप्रपञ्च भविष्यदिष्टानिष्टसूचकमाचक्षते वदन्ति । तथा
च भविष्यदिष्टानिष्टसूचकत्वादापि स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमङ्गीकर्तव्यम् ।
भविष्यदिष्टानिष्टसूचकानां गन्धर्वनगरादीनामुत्पाताना प्रायेण मिथ्या-
त्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः । तथा च स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन
जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमान निष्प्रपञ्चस्य जीवस्य निष्प्रपञ्चप्रज्ञाभि-
न्नत्वं च उभयमप्युपपन्नमिति भावः । स्वप्नावस्थाया मिथ्यात्वसमर्पनेन
सुषुप्तिजाग्रन्मूर्च्छावस्थानामपि स्वप्नावस्थादृष्टान्तेन मिथ्यात्वमर्थान् सि-
द्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदाङ्गीकारे जीवस्य आनन्दादिरूपत्वं सर्वदा किमर्थं न भासत इत्याशङ्क्याह—

पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

पराभिध्यानात् परेषां देहेन्द्रियान्तःकरणानामभिध्यानादैक्याध्यासादस्य जीवस्य शुद्धबुद्धज्ञानानन्दादिस्वरूपत्वं तिरोहितमावृतम् । ततः आवृतत्वाद्धेतोः अस्य जीवस्य बन्धविपर्ययौ कर्तृत्वभोक्तृत्वादिबन्धः, नाहमीश्वर इति भ्रमश्च उभावप्युपपन्नावित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं जीवत्वमपि देहैक्याध्यासाधीनमित्याह—

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

परमार्थतो ज्ञानानन्दस्वभावस्य जीवस्य सोऽपि जीवभावोऽपि देहयोगात् देहैक्याध्यासादित्यर्थः । सूत्रद्वयमपि प्रसङ्गादागतं, न प्रकृतोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं जीवस्य स्वप्नावस्थां विचार्य सुषुप्त्यवस्थां विचारयति—

तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

जामदवस्थायां स्वप्नावस्थायां च देहाद्यभिमानविशिष्टो जीवः सुषुप्त्यवस्थायां तदभावः सन् तस्य देहाद्यभिमानस्य अभावो यस्य सः देहाद्यभिमानरहितः सन् नाडीषु च आत्मनि च परमात्मनि च चकारात् हृत्पुण्डरीके च शैते नाडीहृत्पुण्डरीकादिप्राकारप्रवेदानद्वारा हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मरूपे प्रासादे जीवाख्यो राजा शैत इत्यर्थः । कुतः ? तच्छ्रुतेः 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति नाडीभ्यः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शैते पुरीततः प्रत्यवसृप्य सति शैते सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्यामहे' इति श्रुतौ नाडीपुरीतद्वारा जीवस्य पुरीतदवच्छिन्ने ब्रह्मणि सुषुप्तिदशायां शयनश्रवणादित्यर्थः । 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति' इति श्रुतेर्यमर्थः—जीवाख्यो राजा जामदवस्थायां स्वप्नावस्थायां जामदप्रपञ्चस्वप्नप्रपञ्चाख्ययोः स्वराष्ट्रयोः संचारं कृत्वा शरीराख्यं स्वपुरं प्रविश्य तदनुन्तरं नाडीः प्रविशति । नाडीभ्यो निर्गत्य हृत्पुण्डरीकं प्रविशति । हृत्पुण्डरीकान्निर्गत्य हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मरूपे प्रासादे शैत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुषुप्त्यवस्थां निरूप्य जामदवस्थां निरूपयति—

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अतः सुपुप्त्यवस्थासमाप्त्यनन्तरं हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि शयानो जीवः प्रबोधं प्रकृष्टो बोधः अभिमानो यस्य स, शरीराद्यभिमानविशिष्टः सन् अस्मात् हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नप्रज्ञालक्षणात् प्रासादादुत्थाय जाग्रत्प्रपञ्चाख्यराष्ट्रदर्शनाय हृत्पुण्डरीकनाडीप्राकारद्वारा शरीराख्यात् पुरात् बहिर्निर्गच्छतीत्यर्थः । 'स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मन सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति श्रुतिरेवास्मिन्नर्थे प्रमाणमिति भावः ॥ ८ ॥

कर्मांतस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

पूर्वदिनीया एव जीवाः सुपुप्तिदशायाः सूक्ष्मावस्थापन्नान्तःकरणविशिष्टतया हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि विलीनाः सन्तः उत्तरदिनेषु स्थूलावस्थापन्नान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्ता भवन्ति वा, उत पूर्वदिनीयान्तःकरणविशिष्टानां जीवानां सर्वात्मना सुपुप्त्यवस्थायां ब्रह्मण्यात्यन्तिकल्पे सति अभिनवान्तःकरणविशिष्टा अभिनवा जीवा उत्पद्यन्ते वा इति सशये सति निर्णयमाह—

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

यस्तु पूर्वदिनीयो जीवः सुपुप्त्यवस्थायां हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मणि लीनः, स एव उत्तरदिने स्थूलान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्तो भवति । कुत ? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । पूर्वदिने कृतस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः अस्मिन्दिने स्मरणात् 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इति शब्दात् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिविधिवाक्याश्च एतेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । प्रतिदिनं भिन्नभिन्नजीवाङ्गीकारे अन्यस्य ज्योतिष्टोमे कर्तृत्वम्, अन्यस्य स्वर्गभोक्तृत्वमिति स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमविधायकवाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इत्यारभ्य यद्यद्भवन्तीति वाक्यमप्रमाणं स्यात् । तस्य वाक्यस्य पूर्वदिनीयानामेव जीवानां सुपुप्तिकाले सूक्ष्मरूपान्तःकरणविशिष्टानामुत्तरदिनेषु स्थूलावस्थान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः । पूर्वदिने अनुभूतस्य कर्मणः अस्मिन्दिने स्मरणं न स्यात् । अन्येनानुभूतस्य अन्येन स्मरणासंभवादिति भावः ॥ ९ ॥

सुगुणाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जाग्रदवस्था निरूप्य मूर्छावस्था निरूपयति—

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धे मूर्छावस्थाया हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि देहाद्यभिमानवि-
शिष्टस्य जीवस्य अर्धसंपत्तिः अर्धलयः, न तु सुपुप्त्यवस्थायामिव सर्वा-
त्मना अभिमानलयः । मूर्च्छितस्य बाह्यपदार्थज्ञानाभावेऽपि आन्तरदुःखा-
नुसधानस्य विद्यमानत्वेन देहाद्यभिमानस्यापि लेशतोऽङ्गीकार्यत्वान् ।
तथा च परिशेषात् जाग्रदवस्थासु सुपुप्त्यवस्थासु अन्तर्भावासभवान् मूर्छा-
वस्था अवस्थात्रयान् भिन्नैवाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १० ॥

उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण स्वपदार्थस्य निष्प्रपञ्चत्वं प्रसाध्य इदानीं तत्प-
दार्थस्य निष्प्रपञ्चत्व साधयति—

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

केचिन् ब्रह्मणः निर्गुणत्वं सगुणत्व च उभयमपि स्वाभाविकं वास्तव-
चेति वदन्ति । अन्ये तु निर्गुणत्व स्वाभाविकं वास्तवं च, सगुणत्वं तु
औपाधिकमपि वास्तवमेव । उपाधीना पृथिव्यादीना सत्यत्वाविति
वदन्ति । आद्यमत निराकरोति—परस्य परमात्मनः उभयलिङ्ग भाव-
प्रधानो निर्देशः, उभयलिङ्गत्वम् उभयस्वभावस्त्वं स्वाभाविकसगुणत्व
स्वाभाविकनिर्गुणत्व च न संभवति । नकारस्य अप्राप्यन्वयः । स्वाभा-
विकसगुणत्वनिर्गुणत्वयोरेकत्र निरोधादिति भावः । द्वितीयमतं निरा-
करोति—न स्थानत इति । स्थानत पृथिव्याद्युपाधितोऽपि पृथिव्यादि-
पञ्चमहाभूतावच्छिन्नस्य परमात्मनः वास्तवं सगुणत्वं न संभवति । पृ-
थिव्याद्युपाधीना मिथ्यात्वेन पृथिव्यभिन्ने ब्रह्मणि तत्प्रयुक्तसगुणत्व-
स्यापि मिथ्यात्वादिति भावः । पृथिव्याद्युपाधीना मिथ्यात्वे प्रमाण-
माह—सर्वत्र हि सर्वेष्वपि वेदान्तेषु 'नेह नानास्ति' इत्यादिश्रुतिभिः
पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्व प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

भेदात् सगुणत्वप्रतिपादनात् 'सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस'
इत्यादिवाक्यान् ब्रह्मणः सगुणत्वमेव वास्तवं, न निर्गुणत्वमिति चेन्न ।

प्रत्येकं सर्वास्वपि शाखानु अतद्वचनान् ' अशब्दमस्पर्शमरूपमन्ययम् ' इत्यादिवाक्यैः निर्गुणत्वस्य प्रतिपादितत्वात् निर्गुणत्वमेव वास्तवं, सगुणत्वं तु मिथ्याभूतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

किं च एके शाखिनः ' अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम् ' इत्यादिश्रुतिषु एवं निर्गुणत्वमेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सगुणत्वप्रतिपादकनिर्गुणत्वप्रतिपादकवाक्ययोर्मध्ये कस्य प्राचल्यं, कस्य दौर्बल्यमित्याशङ्कयामाह—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

ब्रह्म अरूपवदेव निर्गुणमेव । कुतः ! तत्प्रधानत्वात् सर्वेषां वेदान्तानां उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैः निर्गुणब्रह्मण्येव तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । तथाच निर्गुणत्वप्रतिपादकवाक्यानामेव स्वार्थे तात्पर्यवत्त्वात् प्राचल्यं सगुणत्वप्रतिपादकवाक्यानां तु स्वार्थे तात्पर्याभावान् दुर्बलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि सगुणत्वं मिथ्याभूतं तर्हि ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलोद्देशेन सत्यसंकल्पत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनाविधायकानां दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरादिवाक्यसंदर्भानामप्रामाण्यं स्यात् । मिथ्याभूतगुणविशिष्टब्रह्मोपासनया ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलजननत्वासंभवादित्याशङ्कयाह—

भकाशवच्चैवैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

यथा गवाक्षमध्यगतस्य सूर्यप्रकाशस्य औपाधिकरूस्वत्वदीर्घत्ववर्तुलत्वादिमिथ्याभूतधर्मविशिष्टस्यापि अन्धकाररक्षादिनिवर्तनसामर्थ्यम्, एवं पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्तमिथ्याभूतसर्वगन्धत्वसर्वरसत्वगुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनाया अपि ' यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः ' इति न्यायेन मिथ्याभूतब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलजननसामर्थ्यसंभवान् अवैयर्थ्यं सगुणोपासनाविधायकवाक्यानामप्रामाण्यं नास्तात्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सगुणोपासनाविधायकवाक्यानामप्रामाण्यं परिहृत्य निर्गुणत्वे प्रमाणान्तरमाह—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यमात्रं चैतन्यैकस्वभावम् आह च ' कृत्स्नः पद्मानपन एव ' इति श्रुतिः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

‘निष्कल निष्क्रिय शान्तम्’ इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणो निर्गुणत्व दर्शयति प्रतिपादयति । अथो तथा स्मर्यते—‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते’ इत्यादिस्मृतिष्वपि निर्गुणत्वमेव प्रतिपाद्यत इत्यर्थे ॥ १७ ॥

सगुणत्वस्य मिथ्यात्वे प्रमाणान्तरमाह—

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत कारणान् ब्रह्मण पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्त मिथ्याभूत सगुणत्वम् अत एव ‘यथा ह्यय ज्योतिरात्मा विवस्वान्’ ‘एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवन्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु सूर्यकादिवन् सूर्यचन्द्रप्रतिनिम्बवदित्युपमा दृष्टान्त उपपन्न इत्यर्थे । यथा जलादौ प्रतिबिम्बिते चन्द्रे सूर्ये च जलनिष्ठा ह्रस्वत्वदीर्घत्वचलत्वाधोदेशस्थत्वादयो धर्मा आरोप्यन्ते, एव पृथिव्यादिष्वमहाभूतलक्षणोपाधिषु प्रतिनिम्बिते परमात्मनि पृथिव्यादिधर्मा सर्वगन्धत्वसर्वरसत्वसर्वरूपत्वसर्वस्पर्शत्वसर्वशब्दत्वादय परमात्मन्यारोप्यन्ते ततश्चारोपितत्वान् सर्वगन्धत्वादिधर्मा मिथ्याभूता एव, न वास्तवा इत्यर्थे ॥ १८

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैभर्म्यं शङ्कते—

पूर्वपक्ष—

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

अम्बुवन् जलवन् पृथिव्याद्युपाधीना स्वच्छतया अधिकस्वच्छत्वेन प्रतीयमानत्वाभावान् तथात्वे पृथिव्याद्युपाधिषु प्रतिनिम्बितत्व ब्रह्मणो न घटत इत्यर्थे ॥ १९ ॥

सिद्धान्त—

वृद्धिर्भासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

परमात्मन अस्वच्छेषु पृथिव्याद्युपाधिषु प्रतिनिम्बितत्वाभावेऽपि पृथिव्याद्युपाधीनाम् अन्त मध्ये भावान् अधिष्ठानत्वेन भासकत्वेन च विद्यमानत्वात् पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्तमिथ्याभूतदीर्घत्वह्रस्वत्वसर्वगन्धत्वसर्वरसत्वादिधर्मभाक्त्व धर्माश्रयत्व पृथिव्याद्युपाध्यवच्छिन्ने परमात्मन्यारोप्यते, एवसति एतावन्मात्रेण उभयसामञ्जस्यात् उभयो सूर्यचन्द्रप्रतिनिम्ब दृष्टान्तयो सामञ्जस्यात् उपपन्नत्वान्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैभर्म्यमित्यर्थे २०

तथा च गौणप्रतिबिम्बत्वमेव ब्रह्मणः, न मुख्यप्रतिबिम्बत्वमिति भावः । अन्तःकरणाद्युपाधिषु मुख्यप्रतिबिम्बत्वमपि संभवतीत्याह—

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिपिपीलिकान्तसकलजीवान्तःकरणानामतिस्वच्छत्वस्य लोके दर्शनादन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बिते ब्रह्मणि सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादि-मिध्याभूतवर्मारोपसंभवाच्च सूर्यचन्द्रयोरिव मुख्यप्रतिबिम्बत्वमपि ब्रह्मणः संभवतीति भावः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

‘अथात आदेशो नेति नेति’ इति श्रुतावविशेषेण प्रपञ्चब्रह्मणो-रुभयोरपि प्रतिषेध्यमानत्वात् प्रपञ्चब्रह्मणोरुभयोरपि मिध्यात्वमङ्गी-कर्तव्यम् । तथा च मिध्याभूतस्य ब्रह्मणः मिध्याभूतप्रपञ्चाधिष्ठानत्व-मनुपपन्नमिति शून्यवादिनो वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

‘अथात आदेशो नेति नेति’ इति श्रुतिः प्रकृतैतावत्त्वं ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे’ इति पूर्ववाक्ये प्रकृतं प्रतिपादितमेतावत्त्वम् एतावन्मात्रं मूर्ता-मूर्तात्मकप्रपञ्चमात्रं प्रतिषेधति न परमात्मानम् । कुतः ? ततः प्रपञ्चप्र-तिषेधानन्तरं भूयः ‘सत्यस्य सत्यम्’ इत्युत्तरवाक्यं सद्रूपप्रपञ्चमहा-भूतात्मकप्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः सत्यत्वं पारमार्थिकत्वं ब्रवीति प्रति-पादयतीत्यर्थः । तथा च पारमार्थिकस्य ब्रह्मणः मिध्याभूतप्रपञ्चा-धिष्ठानत्वमुपपन्नमित्यर्थः । ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे’ इति श्रुतेरयमर्थः—परमार्थतः अरूपस्य ब्रह्मण मिध्याभूते द्वे रूपे स्तः । मूर्तं पृथिव्यप्ते-जांसि, अमूर्तं वाय्वाकाशौ । अथात आदेशो नेति नेति अथ मूर्तामूर्ता-त्मकप्रपञ्चस्वरूपकथनानन्तरं प्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मण आदेश उप-देशः क्रियते । उपदेशमेवाह—नेति नेति । इदं सत्यं न भवति इदं सत्यं न भवतीत्येवंरूपेण सर्वस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वनिषेधे सति मिध्याभूतप्रप-ञ्चस्य सत्यमधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तदेव ब्रह्मेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—सत्यस्य सत्यं सन् पृथिव्यप्तेजांसि, त्यन् वाय्वाकाशौ । सत्त्यद्रूपस्य प्रपञ्चस्य अधिष्ठानभूतं वस्तु सत्यं पारमार्थिकमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि प्रपञ्चाधिष्ठानं सत्यं ब्रह्माङ्गीक्रियते, तर्हि सत्यब्रह्मणो विभुत्वेन सर्वत्र निद्यमानत्वान् सर्वेषां जीवानां मनसा गृह्येतेत्याशङ्क्याह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

तत् ब्रह्म अव्यक्तम् अविद्यावृतत्वात् सर्वेषां जीवानां मनसा अप्रा-
ह्यम् । कुतः ? आह हि 'नीहारेण प्रावृता' इत्यादिश्रुतिः ब्रह्मणः
अविद्यावृत्तिं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तार्ह्यं केषां मनसा ब्रह्म गृह्यत इत्याजङ्घायामाह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारेण अविद्यावरणे नष्टे सति अनावृतं ब्रह्मस्वरूपं शुद्धान्तःकरणेन ज्ञानिनः संराधने ध्यानकाले साक्षात्कुर्वन्ति । कुतः ! प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, दृश्यते त्वद्ग्यया बुद्ध्या' इत्यादिश्रुतिः, 'यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयत्वेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युजानाम् तस्मै योगात्मने नमः ॥' इति स्मृतिः, ताभ्यामित्यर्थः । 'यन्मनसा न मनुते' इत्यादिश्रुतिषु अविशुद्धान्तःकरणप्राहृत्यं ब्रह्मणः प्रतिपिच्यते ज्ञानप्रसादेन विशुद्धमत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । दृश्यते त्वद्ग्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इत्यादिश्रुतिषु विशुद्धान्तःकरणप्राहृत्यं प्रतिपाद्यत इति नानयोः श्रुत्योर्विरोध इति भावः ॥ २४ ॥

एवं जीवब्रह्मणोः त्वंपदार्थतत्पदार्थयोः निष्प्रपञ्चत्वं प्रतिपाद्य इदानीमुभयोरभेदं प्रतिपादयति—

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

प्रकाशादिवत् गवाक्षद्वयाच्चच्छन्नसूर्यप्रकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरपि परमार्थतः अवैशेष्यम् अभेद एवाङ्गीकर्तव्यः । प्रकाशश्च नाहमीश्वर इति भेदप्रतिभासश्च कर्मणि उपाधौ सति मायालिङ्गशरीरस्थूलशरीरलक्षणोपाधित्रयप्रयुक्तमिध्याभूतविभेदविषयक इत्यर्थः । कुतः ? अभ्यासान् 'तत्त्वमसि अहं ब्रह्मासि' इत्यभेदबोधकबहुश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतः जीवब्रह्मभेदसाक्षात्कारेण जीवधरोपाधिभूतयोः लिङ्गशरीरमाययोः निवृत्त्यनन्तरं शुद्धो जीवः शुद्धेनानन्तेन ब्रह्मणा अभिज्ञो भवति । मिध्याभूतमपि भेदं परित्यज्यात्यन्ताभेदं प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—तथाहि लिङ्गं तथा ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं जीवब्रह्मणोर-

त्यन्ताभेदे ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' इति ' ब्रह्मविदाप्नोति पर यथो-
क्त शुद्धे शुद्धमासिक्त तादृगेव भवति एव मुनेर्विजानत आत्मा
भवति गौतम ' इत्यादिवाक्यमेव लिङ्ग ज्ञापकमित्यर्थ ॥ २६ ॥

मोक्षपर्यन्त जीवब्रह्मणोर्वास्तवौ भेदाभेदौ, जीवब्रह्माभेदसाक्षात्का-
रेण वास्तवभेदे नष्टे सति मोक्षकाले जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेद इति
केचन वर्णयन्ति, तन्मत निराकर्तुं प्रथम पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्षसूत्रम्—

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

उभयव्यपदेशात् ' द्वा सुपर्णा ' इत्यादिश्रुतिषु भेदव्यपदेशात् तत्तन्म-
सीत्यादिश्रुतिषु अभेदव्यपदेशात् जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यौ । अहि-
कुण्डलवत् । यथा कुण्डलीभूतसर्पस्य दीर्घीभूतसर्पस्य च सर्पत्वेन एकत्वेऽपि
यथा ह्रस्वत्वदीर्घत्वरूपविरुद्धपरिमाणवत्त्वात् भेदाभेदावङ्गीकर्तव्या
मित्यर्थ ॥ २७ ॥

पर्वपक्षे दृष्टान्तान्तरमाह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

यथा सूर्यप्रभाया प्रभाश्रयसूर्यमण्डलस्य च तेजस्त्वात् तेजस्त्वेना-
विशेषेऽपि व्यापकत्वपरिच्छिन्नस्वरूपविरुद्धपरिमाणवत्त्वात् भेदाभेदावङ्गी-
कृतौ, एव जीवब्रह्मणोरपि विरुद्धपरिमाणवत्त्वान् भेदाभेदावङ्गीकर्त-
व्यावित्यर्थ । इत्सुमुपलक्षणम् । सञ्चितविस्तृतपटादिबहुदृष्टान्तानुरो-
धेनापि जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यावित्यर्थ ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रोक्तगवाक्षद्वयात्तच्छिन्नसूर्यप्रकाशदृष्टान्तेन जीवब्रह्मणोरभेद
एव वास्तव, भेदस्तु मिथ्याभूत एव । अगुत्वविभुत्वपरिमाणयोर्भयो-
रपि लिङ्गशरीरमायोपाधिप्रयुक्तत्वेन मिथ्याभूतत्वेन वास्तवभेदप्रयोजका-
भावात्तित्यर्थ । कुण्डलीभूतदीर्घीभूतसर्पादिदृष्टान्तेषु सर्वेष्वपि अभेद
एव वास्तव, भेदस्तु मिथ्याभूत एव । वास्तवयोर्भेदाभेदयो सहारस्था-
नस्य विरुद्धत्वादिति भाव ॥ २९ ॥

प्रतिपेयाच्च ॥ ३० ॥

‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ’ इत्यादिषु श्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदस्य प्रतिषिद्धत्वादिषु मिथ्याभूत एव जीवब्रह्मणोर्भेदः, न वास्तव इत्यर्थः । अतः परमात्मनः अन्यो भिन्नः द्रष्टा जीवो नास्ति । जीवब्रह्मणोर्वास्तवसत्यत्वं नास्तीत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । पारमार्थिकभेदाभेदवादिमते भेदज्ञानस्यापि प्रमात्वात् अभेदप्रमायाः प्रमितवास्तवभेदनिवर्तकत्वं न संभवति । प्रमायाः भ्रमविपर्ययाभूतपदार्थमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाविपर्ययाभूतपदार्थनिवर्तकत्वस्य लोके अदर्शनात् । किं च भेदाभेदयोः औपाधिकत्वेन परस्परविरोधाभावादपि अभेदज्ञानस्य भेदज्ञाननिवर्तकत्वमनुपपन्नम् । न च जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदविषयकप्रमोत्पत्त्या भेदध्वंसोत्पत्तिरिति वाच्यम् । भेदविरोधित्वविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्त्यनन्तरं भेदध्वंसोत्पत्तिरिति ॥ ३० ॥

एवं भेदाभेदादिनो भट्टभास्करस्य मतं निराकृत्य अत्यन्तभेदादिनां नैयायिकानां मतं निराकरोति—

सेतून्मानाधिकारणम् ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षः—

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

ब्रह्म अतः जीवात् परं भिन्नम् । कुतः ? सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः हेतुभ्यः ‘ एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ’ इति श्रुतौ जीवब्रह्मणोर्नियम्यनियामकभावरूपसेतुत्वस्य व्यपदेशात् । उन्मानव्यपदेशान् ‘ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ’ इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोः अणुत्वविभुत्वरूपविरुद्धपरिमाणध्रवणात् । संबन्धव्यपदेशात् ‘ सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ’ इति सद्रूपे ब्रह्मणि संबन्धध्रवणात् । भेदध्रवणात् ‘ द्वा सुपर्णा ’ इत्यादिश्रुतिषु भेदव्यपदेशाच्च जीवेश्वरयोर्भेद एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सेतुव्यपदेशस्य परिहारमाह—

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

यथा लोके सेतूनां केदारमर्यादाव्यवस्थापकत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि

१ अन्योन्याध्रवणात् । तथा हि अत्यन्ताभेदो नाम भेदध्वंससहकृताभेदः । तथा च भेदध्वसे उपभेदे भेदध्वगविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्तिः भेदध्वगविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्त्यनन्तरं भेदध्वगोत्पत्तिरिति पाठः ।

वर्णाश्रममर्यादाव्यवस्थापकत्वेन सामान्यात् सेतुसादृश्यात् सेतुत्वमुक्तं, तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं जीवब्रह्मणोर्मिध्याभूतभेदाङ्गीकारात् तमादाय उपपन्नमिति भावः ॥ ३२ ॥

उन्मानव्यपदेशस्य परिहारमाह—

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

जीवब्रह्मणोरणुत्वविभुत्वव्यपदेशः बुद्ध्यर्थः तत्पदार्थत्वंपदार्थविवेकार्थः । पादवत् यथा 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतौ ब्रह्माण्डमध्यवर्तिनो जीवचैतन्यस्य एकपादत्वं, ब्रह्माण्डात् बहिः विद्यमानस्य ब्रह्मचैतन्यस्य त्रिपादत्वं च त्वंपदार्थतत्पदार्थविवेकार्थमुक्तं, तद्वदित्यर्थः । तत्त्वंपदार्थयोरभेदज्ञानस्य तत्त्वंपदार्थज्ञानं विना असंभवात् । तत्त्वंपदार्थज्ञानार्थं स्थूलरुन्धतीन्यायेन अन्तःकरणविशिष्टस्य जीवत्याणुत्वं, मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः विभुत्वं चोक्तं न तु तत्र श्रुतेस्तात्पर्यम् । अणुपरिमाणविभुपरिमाणयोः मिध्यात्वेन तत्र श्रुतेस्तात्पर्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ ३३ ॥

संयन्धभेदव्यपदेशयोरुभयोः परिहारमाह—

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानविशेषात् ब्रह्मणः मायोपाधिविशिष्टत्वात् जीवस्य सुषुप्तिकालेऽपि सूक्ष्मान्तःकरणविशिष्टत्वात् विशिष्टयोर्मिध्याभेदस्य ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं विद्यमानत्वात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति संयन्धव्यपदेशः, द्वा सुपर्णेत्यादिभेदव्यपदेशश्च उपपद्येते इत्यर्थः । प्रकाशादिवत् । यथा गवाक्षद्वये अन्तर्वर्तिसूर्यप्रकाशयोः औपाधिकभेदः, कदाचित् परस्परसंयन्धश्च, तद्वदित्यर्थः । आत्मा एकः, विभुत्वात् । कालवदाकाशादिवदित्यनुमानाच्च आत्मन एकत्वम् । तथा च जीवात्मपरमात्मनोरभेद इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

वस्तुद्वयासत्त्वान् एतत्त्वश्रुतेश्च मिध्यासंयन्धमिध्याभेदयोरुपपन्नत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुत्यावेव संयन्धभेदौ किं न स्यातामित्यत आह—

तयान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

‘ नान्योऽस्तोऽस्ति द्रष्टा ’ इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोरन्यत्वप्रतिषेधात्
भेदप्रतिषेधादपि जीवब्रह्मणोरभेद इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन जीवब्रह्मणो भेदनिषेधेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनेन
आयामशब्दादिभ्य अयामो नाम सर्वात्मकत्व, तत्प्रतिपादकेभ्य ‘सर्व
एत्सिद् ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम् । ऐतदाल्यामिद् सर्वम्’ इत्यादिशब्दे-
भ्यश्च ब्रह्मण सर्वगतत्व सर्वात्मकत्वम् अद्वितीयत्व च सिद्धमित्यर्थः ॥३७॥

फलाभिररणम् ॥ ८ ॥

इयता सूत्रसदभेन ब्रह्मस्वरूप विचार्य इदानीं कर्मण एव फलप्रदा-
तृत्व, नेश्वरस्येति निरीश्वरवादिनो मीमांसका वदन्ति । तन्मत निरा-
करोति—

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अत कर्मभिराराधितादीश्वरादेव जीवानां फलमुत्पद्यते । न तु केव-
लकर्मण । कुत ? उपपत्ते चैतन्यस्यैव ईश्वरस्य फलजनकत्वस्य उपपन्न-
त्वान् जडस्य कर्मण स्वातन्त्र्येण फलजननत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

‘ कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास ’ इति श्रुतौ ईश्वरस्य फलदातृत्वश्रव-
णाच्च कर्मसहकृत ईश्वर एव फलप्रदातित्यर्थः ॥ ३९ ॥

पूर्वपक्ष —

धर्म जैमिनिरेत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्तु धर्ममेव स्वातन्त्र्येण फलप्रदातार मन्यते । कुत ? अत
एव ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यादिश्रुतिषु कर्मणा स्वातन्त्र्येण
फलसाधनत्वश्रवणादेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तः—

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वादरायणस्तु पूर्वं पूर्वसूत्रोक्तं कर्मसहकृतमीश्वरमेव फलप्रदातार
मन्यते । कुत ? हेतुव्यपदेशात् ‘ एष एव साधु कर्म कारयति । एष एव
असाधु कर्म कारयति ’ इत्यादिश्रुतिषु ईश्वरस्यैव सत्कर्मणि दुष्कर्मणि च

जीवान् प्रति प्रेरकत्वव्यपदेशादित्यर्थः । तथा च जीवानामीश्वरप्रेरणानुसारेणैव सुकृतदुष्कृतयोः प्रवृत्तिः, न स्यातन्व्येण । तथा च ईश्वरस्यैव तत्तत्कर्मानुसारेण फलप्रदानृत्वं, न तु केवलकर्मणामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मोपासनानामपि चित्तशुद्धिद्वारा वा ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा वा निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वात् अस्मिन् पादे सगुणब्रह्मोपासनास्वरूपं विचारयति—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं दहरोपासनमेकमेव । एवं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं वैश्वानरोपासनमपि एकमेव । एवं शाण्डिल्योपासनमप्येकमेव । एवमुपकोसलोपासनमप्येकमेव । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् । चोद्यन्ते विधीयन्ते इति व्युत्पत्त्या चोदनाग्रन्थेन अग्निहोत्रादीनि कर्माण्युच्यन्ते । तथा च चोदनाद्यविशेषात् सगुणब्रह्मोपासनानामपि चोदनादिभिः अग्निहोत्रादिकर्मभिः सह अविशेषात् तुल्यत्वादित्यर्थः । तथा च सर्वशाखाप्रतिपाद्यम् अग्निहोत्राख्यं कर्म यथा एकमेव, यथा ज्योतिष्टोमाख्यं कर्म एकमेव, यथा वाजपेयाख्यं कर्म सकलशाखाप्रतिपाद्यमेकमेव, एवं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं सजातीयोपासनमेकमेवेत्यर्थः ॥१॥

शाखाभेदेन गुणभेदस्य श्रूयमाणत्वान् नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानां ऐक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

भेदान् शाखाभेदेन गुणभेदस्य श्रूयमाणत्वात् नेति चेन् नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यं नास्ति, किं तु भिन्नत्वमेवेति चेन्न । एतस्यामपि शाखायाम् एकस्या एवोपासनायाः अध्यायभेदेन गुणभेदश्रवणेऽपि यथाध्यायद्वयगनायाः सजातीयोपासनायाः ऐक्यमेवाङ्गीक्रियते, एवं नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानामैक्यमङ्गीक्रियते ॥ २ ॥

तर्हि ' उपसंहारोऽर्थाभेदात् ' इति वक्ष्यमाणसूत्रोक्तन्यायेन सकल-
शाखागतसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यानां सत्यसंकल्पत्वसर्वज्ञत्वसर्व-
श्ररत्वादिगुणानां मेलनरूपः उपसंहारः उपासनानां निर्णेतव्यः । एवं स्थिते
सति एकैकस्य पुरुषस्य सकलशाखाध्ययनस्याशक्यत्वात् कथं सकल-
शाखाप्रतिपाद्यगुणमेलननिर्णय इत्याशङ्कं निराकरोति—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधि-
काराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः इति व्युत्पत्त्या स्वाध्यायशब्देन स्वशाखा
उच्यते । तथा च स्वाध्यायस्य स्वशाखाया एव तथात्वेन अध्येतव्यत्वेन
समाचारे ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इति अध्ययनविविधप्रकरणे अधिकारान्
प्रतिपादितत्वात् एकैकस्य पुरुषस्य सकलशाखाध्ययनाभावेऽपि न दोष
इत्यर्थः । तर्हि सकलशाखागतसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यगुणमेलन-
निश्चयः कथमित्याशङ्क्याह—सववच्च तन्नियमः सववत् यज्ञाद्भवत् तन्नियमः
तेषां नानाशाखाप्रतिपाद्यानां सत्यसंकल्पादिगुणानां नियमः निश्चयः
उपपन्न इत्यर्थः । यथा कर्मानुष्ठानां सकलशाखाध्ययनाभावेऽपि
सकलशाखाध्येतृभिः महर्षिभिः कृतात् कल्पसूत्रादिग्रन्थात् नानाशाखा-
गतानाम् अप्रिहोत्रादिकर्माङ्गानां मेलननिश्चयः, एवमुपासकानां सकल-
शाखाध्ययनाभावेऽपि सकलशाखाध्येतृभिः शङ्कराचार्यादिभिर्महात्मभिः
कृतात् भाष्यादिग्रन्थात् सकलशाखागतानां सत्यसंकल्पत्वादिगुणानां
मेलननिश्चयः उपपन्न इति भावः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

मन्वादिस्मृतिरपि स्वशाखाध्ययनमेव आवश्यकं दर्शयति प्रतिपादयति
न तु सकलशाखाध्ययनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यप्रतिपादनफलमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यानां सत्यसंक-
ल्पत्वादिगुणानां समाने नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासने उपसंहारः
कर्तव्यः मेलनं कर्तव्यमित्यर्थः । कुतः ? अर्थाभेदात् नानाशाखागतस-
कलगुणविशिष्टसजातीयोपासनायाः अर्थस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य

फलस्य अभेदात् एकत्वादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणैकफलस्य साधनीभूताना नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासनासम्बन्धिना सत्य-सकल्पत्वादिगुणाना मेलनरूप उपसहार कर्तव्यः । विधिशेषवत् यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणा तदेवैकमग्निहोत्रादिक कर्म सर्वत्रेत्यर्था-भेदात् उपसहार एवमन्यत्रापीति भावः । यद्यप्यस्मिन् सूत्रे गुणो-पसहारकथनानन्तरम् एकैकस्य पुरुषस्य नानाशाखाध्ययनासम्भवात् कथं नानाशाखागुणोपसहार इति शङ्का पञ्चान् परिहर्तव्या, तथाप्युत्तरसूत्रे कथ्यमाण गुणोपसहार सिद्धवत्कृत्य सकलशाखाध्ययनाभावात् गुणो-पसहारो न सम्भवतीति शङ्का पूर्वमेव परिहृतेति न कोऽपि दोष इति भावः ॥ ५ ॥

अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

‘ भेदात्रेति चेन्नैकस्यापि ’ इति सूत्रे गुणभेदान् सजातीयोपासनाना भिन्नशाखागताना भेद आशङ्क्य निराकृतः । इदानीमुपासीतेति शब्दाना प्रतिशाख्य भिन्नत्वान् भिन्नशाखागताना सजातीयोपासनाना भेद अङ्गीकर्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

शब्दान् उपासीतेति शब्दाना प्रतिशाख्य भिन्नत्वान् अन्यथात्वं भिन्न-शाखागताना सजातीयोपासनाना भिन्नत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । ‘ समिधो यजति तनूनपात यजति ’ इत्यादिषु पञ्चप्रयाजविधायस्वाक्येषु यजति-शब्दाना भिन्नत्वेन यागभेदाङ्गीकारादिति चेन्न । अविशेषान् शब्दभेदे विद्यमानेऽपि गुणाविशेषात् समिधो यजतीत्यादिषु वाक्येषु अपि समिधादि देवताभेदादेव यागभेदः, न तु यजतिशब्दाना भिन्नत्वमात्रेण । तथा च सजातीयोपासनासु पूर्वोक्तरीत्या गुणभेदाभावान् भिन्नशाखागताना सजातीयोपासनाना न भेद इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि एकशाखागताना भिन्नशाखागताना च ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपैकफ-लसाधनाना दहश्राण्डित्योपकोसलवैश्वानरप्रमृतीना विजातीयोपासना-नामप्यैक्यमङ्गीनियतामित्याशङ्क्याह—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विजातीयोपासनानाम् ऐक्य नास्त्येव । कुत ? अथ यद्वत् परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते अथ य एणोऽन्तरादित्ये हिरण्यम् पुर्यो दृश्यते

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम' इत्यादिश्रुतिषु प्रकरण-
भेदद्योतकैरथशब्दादिभिर्विजातीयोपासनानाम् अन्योन्यनिरपेक्षतया
प्रत्येकं ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वबोधनत्वान् विजातीयोपासनानाम् एक-
शाखागतानां भिन्नशाखागतानां च भेद एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तमाह—परोवरीयस्त्वादिषु यथा अभिहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोम-
वाजपेयादीनां पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरमुत्कृष्टानामेकस्वर्गफलसाधनानां
मपि प्रकरणभेदद्योतकेन अथशब्दादिना अन्योन्यनिरपेक्षतया प्रत्येकं
स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वबोधनान् भेदं अङ्गीत्रियते, एतदेकफलसाधनानां
मपि विजातीयोपासनानां भेद एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

संज्ञात. भिन्नभिन्नसंज्ञावलात् तदुक्तम् अभिहोत्रादिकर्मणा परस्पर-
भिन्नत्वमिति चेत्, तर्हि दहरशाण्डल्यादिविजातीयोपासनानां तदपि
भिन्नभिन्नसंज्ञकत्वमपि अस्त्येव । तथा च नामभेदात् अभिहोत्रादीनां
विजातीयकर्मणा भेदस्याङ्गीकारात् विजातीयोपासनानामपि नामभेदात्
भेदः अङ्गीकर्तव्य इति भावः ॥ ८ ॥

व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

अस्तु भिन्नशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यं, तथापि नाना-
शाखागतानां गुणानामुपसंहारो न कर्तव्यः यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानेन
सध्यायन्दनादिनित्यकर्मानुष्ठानाणां ब्रह्मलोकप्राप्तिवत् उपासकानामपि
स्वस्वशाखागतगुणविशिष्टब्रह्मोपासनामात्रेण ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवादित्या-
शङ्क्याह—

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

व्याप्ते नानाशाखागतगुणमेलनात् उपासनं समञ्जसं ब्रह्मलोके
अधिकभोगसपादकं भवति । स्वस्वशाखागतगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां
तु स्वल्पभोग इति भावः ॥ ९ ॥

सर्वभेदाधिकरणम् ॥ १० ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदात् ' इति सूत्रे उपरान्तं गुणोपसंहारमुपसंहरति—

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

सर्वाभेदात् सजातीयोपासनानां सर्वासु शाखासु अभिन्नत्वात् एक-

स्यां शाखायां श्रूयमाणाः इमे गुणाः अन्यत्र शाखान्तरेऽप्युपसंहर्तव्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

एवं सगुणब्रह्मोपासनासु भिन्नशाखागतगुणोपसंहारमुक्त्वा निर्गुण-
विद्यायामपि गुणोपसंहारमाह—

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

एकैकशाखायां श्रूयमाणानन्दत्वशुद्धत्वबुद्धत्वमुक्तत्वादयः ब्रह्मस्वरूप-
भूताः गुणाः सर्वासु शाखासु निर्गुणविद्यायामुपसंहर्तव्याः । कुतः ? प्रधा-
नस्य हेतुस्य निर्गुणब्रह्मणः सर्वास्वपि शाखासु एकत्वादित्यर्थः । अत्र सर्व-
शाखागतानां निर्गुणब्रह्मविद्यानां सजातीयत्वेन विजातीयनिर्गुणवि-
द्यायाः प्रसक्त्यभावात् निर्गुणब्रह्मविद्यायां भेदाभेदचिन्ता न कृतेति
द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

‘तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः’ इत्यादिश्रुतौ तैत्तिरीयशा-
खायां श्रुताः प्रियशिरस्त्वादयो गुणाः शाखान्तरस्यायां निर्गुणविद्यायाम्
उपसंहर्तव्या वा, उत नोपसंहर्तव्या वा इति संशये सति निर्णयं
करोति—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

गुणबाहुल्यार्थं सल्लु गुणोपसंहारः कर्तव्यः । तथा च गुणानामुप-
चयः बाहुल्यं, गुणानामपचयः अल्पत्वम्, एवंविधौ गुणोपचयापचयौ
हि भेद उपाल्ये सगुणे ब्रह्मण्येव संभवतः, न तु निर्गुणे ब्रह्मणि ।
गुणानामेवासंभवेन गुणबाहुल्यस्य सुतरामसंभवादित्यर्थः । तथा चानन्द-
मयस्य परमात्मनः ज्ञानार्थं स्थूलारुन्धतीन्यायेन आनन्दमयकोशधर्माः
प्रियशिरस्त्वादयः प्रतिपादिताः, न तु ब्रह्मधर्मतया प्रतिपादिताः, इति
भावः । न च निर्गुणे ब्रह्मणि आनन्दत्वादिगुणानामप्यभावात् पूर्वसूत्रे
आनन्दत्वादिगुणोपसंहारकथनमप्यसङ्गतमिति वाच्यम् । ब्रह्मस्वरूपभूतेषु
आनन्दत्वादिषु गुणत्वस्य उपचरितत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

ननु, ब्रह्मस्वरूपभूताः आनन्दत्वादिगुणा अपि सर्वासु शाखासु नोप-

१ तैत्तिरीयशाखाया ध्यमाणाना प्रियशिरस्त्वादिगुणानां शाखान्तरेषु
प्राप्तिः अनुपसंहार एव । कुतः ? उपचयापचयौ हि भेदे इति पाठः ।

संहर्तव्याः । एकैकशाखाप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपज्ञानमात्रेणैव मोक्षसंभवा-
दित्याशङ्क्याह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरेऽपि प्रियशिरस्त्वादिगुणेभ्यो व्यक्तिरिक्ताः आनन्दत्वादयो गुणाः
ब्रह्मस्वरूपभूताः सर्वासु शाखासु उपसंहर्तव्याः । कुतः ? अर्थसामान्यात्
अर्थस्य मोक्षरूपप्रयोजनस्य सामान्यात् सर्वास्वपि शाखासु ब्रह्मस्वरूप-
निश्चयसाध्यत्वप्रतिपादनस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाचानन्दत्वशुद्धत्वबुद्ध-
त्वादिविषयकसकलसंशयनिवृत्तिं विना ब्रह्मस्वरूपनिश्चयासंभवात् ब्रह्मस्व-
रूपनिश्चयार्थम् आनन्दत्वादिगुणजातमुपसंहर्तव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

आध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बु-
द्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषात्
परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ’ इति श्रुतौ अर्थमनोबुद्धिर्जी-
वशरीराणामुत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वप्रतिपादनपूर्वकं पुरुषशब्दाच्चयस्य परमा-
त्मनः सर्वोत्कृष्टत्वमुक्तम् । तत्र अर्थादीनाम् उत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वे श्रुते-
स्तात्पर्यमस्ति वा, न वेति संशये सति निर्णयं करोति—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय सर्वोत्कृष्टपरमात्मनः निश्चयाय अर्थादीनामुत्तरोत्तरमुत्कृ-
ष्टत्वमुच्यते, न तु तत्र तात्पर्यम् । कुतः ? प्रयोजनाभावात् अर्थादीनाम्
उत्कृष्टत्वज्ञानेन फलाभावात् । तथा च मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयस्य पर-
मात्मनः निश्चयार्थमेव स्थूलारुन्धतीन्यायेन अर्थादीनामुत्कृष्टत्वमुक्तं, न तु
तत्र तात्पर्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

‘ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ’ इत्युत्तरवाक्ये परमात्मनः
दुर्विश्लेष्यत्वप्रतिपादनादपि परमात्मन्येव ‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ’ इति
श्रुतेस्तात्पर्यमिति भावः ॥ १५ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ ८ ॥

‘ सदेव सोम्येदमम आसीदेकमेवाद्वितीयम् ’ इति छान्दोग्यश्रुतौ
सच्छब्देन सत्ताजातिः प्रतिपाद्यते, उत परमात्मा प्रतिपाद्यत इति
संशये सति निर्णयं करोति—

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

इतरवन् यथा ' आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत् ' इति ऋग्वेदश्रुतौ आत्मशब्देन परमात्मा प्रतिपाद्यते, तथा ' सदेव सोम्येदमप्र आसीत् ' इति छान्दोग्यश्रुतौ सच्छब्देन आत्मनः परमात्मनः गृहीति प्रतिपादनमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? उत्तरात् ' सदेव सोम्येदमप्र आसीदिकमेवाद्वितीयम् ' इति उत्तरवाक्ये प्रलयसमये सर्वप्रपञ्चाभिन्नत्वस्य अद्वितीयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । नहि सत्ताजातेः सर्वप्रपञ्चाभिन्नत्वम् अद्वितीयत्वं वा संभवति । तस्याः प्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वाभावात् । तथा च प्रपञ्चोपादानकारणं ब्रह्मैव सच्छब्देन प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ १६ ॥

सच्छब्दस्य सत्ताजातिप्रतिपादकत्वासंभवेऽपि प्रधानप्रतिपादकत्वमस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

प्रधानस्यापि प्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वेन अन्वयान् प्रपञ्चाभिन्नत्वाद्वितीयत्वयोः प्रधानेऽप्युपपन्नत्वान् सच्छब्देन प्रधानमेवोच्यत इति चेन्न । ब्रह्मैव सच्छब्दप्रतिपाद्यं स्यात् । कुतः ? अवधारणात् ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' इति श्रुतौ सच्छब्दवाच्यस्य परमात्मत्वप्रतिपादनपूर्वकं सकलजीवाभिन्नत्वप्रतिपादनेन सच्छब्दवान्यस्य चेतनत्वनिश्चयादित्यर्थः । नहि जडस्य प्रधानस्य परमात्मत्वं जीवाभिन्नत्वं वा संभवतीति भावः ॥ १७ ॥

कार्यारणानाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपकोसलविद्याप्रकरणे विद्यमानं आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निविषयकमुपासनात्रयं हिरण्यगर्भोपासनं चेत्युपासनचतुष्टयमपि चित्तशुद्धिद्वारा सगुणब्रह्मोपासनाङ्गं वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनं वा । एवं सर्वत्रापि उपनिषत्सु सगुणब्रह्मोपासनासन्निधौ विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तपदार्थविषयकाणि प्राणाद्युपासनानि सगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा । एवं भूमविद्याप्रकरणे विद्यमानानि नामाद्युपासनानि भूमारयसगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा । एवं वैश्वानरप्रकरणे विद्यमानानि वैश्वानरस्यैकैकावयवविषयत्रोपासनानि वैश्वानरोपासनाङ्गानि वा, न वा । एवं वृत्तदुपासनाप्रकरणेषु विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तपदार्थविषयकाणि उपासनानि तत्त-

त्सगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा इति संशये सति तन्निर्णयं करोति—

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

तत्तत्सगुणब्रह्मोपासनासन्निधौ विहितानि अग्नित्रयजीवमुख्यप्राणनामादिविषयकाणि उपासनानि प्रकरणबलात् तत्तत्सगुणब्रह्मोपासनाङ्गान्येव, न तु स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि । तथा च कार्याख्यानात् कार्याणां कर्तव्यानां जीवमुख्यप्राणादिविषयकाणाम् अङ्गोपासनानाम् आख्यानादनुष्ठानादेव साङ्गात् सगुणब्रह्मोपासनात् अपूर्वमदृष्टम् उत्पद्यते, न तु अङ्गोपासनारहितात् केवलसगुणब्रह्मोपासनादित्यर्थः । सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन अनुष्ठितात् प्राणानुपासनात् क्षुद्रफलमपि अर्थादुत्पद्यते । तथा चाङ्गोपासनासन्निधौ विद्यमानानां फलश्रुतीनां ब्रह्मलोकप्राप्तावेव महात्तात्पर्यं, क्षुद्रफलेषु तु अवान्तरतात्पर्यमिति भावः ॥ १८ ॥

समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

एवं च सति साङ्गस्यैव सगुणब्रह्मोपासनस्य अदृष्टजनकत्वे सति बृहदारण्यकशास्त्राविहिते समाने सजातीये उपकोशलनामके सगुणब्रह्मोपासने छान्दोग्यशास्त्रागतमुपकोशलविद्याङ्गभूतमुपासनाचतुष्टयमुपसंहर्तव्यम् । कुतः ? अभेदान् शास्त्राद्वयेऽपि उपकोशलविद्याया एकत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

संबन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उपकोशलविद्यायामुक्तन्यायं वैश्वानरादिविद्यास्वप्नतिदिशति—

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्र प्रतर्दनवैश्वानरभूमविद्यादिष्वपि एवं जीवमुख्यवैश्वानरावयवनामादिविषयकाङ्गोपासनासहचरतात् सगुणब्रह्मोपासनाददृष्टोत्पत्तिः, न तु केवलसगुणब्रह्मोपासनान् । कुतः ? संबन्धात् अङ्गाङ्गिनोरविनाभावः संबन्धः । अङ्गं विना अङ्गिमात्रस्य अदृष्टजनकत्वासंभवादित्यर्थः । तथा च छान्दोग्यशास्त्रायां श्रूयमाणानि अङ्गोपासनानि बृहदारण्यकशास्त्रान्तर्गतानामु सजातीयोपासनासु उपसंहर्तव्यानीति भावः ॥ २० ॥

उपकोशलसन्निधौ विहितमुपासनाचतुष्टयं विजातीयेषु वैश्वानरानुपासनेषु नोपसंहर्तव्यमित्याह—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

अभिन्नयहिरण्यगर्भविषयम् उपासनाचतुष्टयं विजातीयेषु वैश्वानरा-
द्युपासनेषु नोपसंहर्तव्यम् । कुतः ? विशेषात् उपासनाचतुष्टयस्य प्रकर-
णनलेन उपहोसलोपासनाङ्गत्वेन भिन्नप्रकरणस्थवैश्वानराद्युपासनाङ्ग-
स्वाभावादित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं जीवमुदयप्राणवैश्वानरैकावयवनामादिविषयकाणि अङ्गोपासनानि
विजातीयोपासनेषु नोपसंहर्तव्यानीत्याह—

दर्शयति च ॥ २२ ॥

‘अथ य एषोऽन्तरिक्षित्ये हिरण्यमयः पुरपो दृश्यते । अथ य एषो-
ऽन्तरिक्षिणि पुरपो दृश्यते । अथ यदत्त. परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ।
अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्यम् ’ इत्यादिषु श्रुतिषु
अथशब्द एव प्रकरणभेदं सूचयति । तथा च तदुपासनाप्रकरणे विहि-
तानि उपासनानि मन्निहितसगुणब्रह्मोपासनामात्रं प्रत्यङ्गानि, न तु
व्यवहितविजातीयोपासनाङ्गानीति भावः ॥ २२ ॥

संभृत्यधिकरणम् ॥ २३ ॥

‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्मामे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मा भू-
तानां प्रथमं तु जज्ञे नेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं क ’ इत्यस्या खिलसंहि-
नाया वीर्यममृतिगुणोन्व्यापकत्वसफलभूतसागणत्वादयो बहवो गुणा
प्रतिपादिता । उपासीतेति विधिवाक्यं, फलं च न श्रुत, एव स्थिते सति
अखिलसंहिताप्रतिपादिताना सर्वेषां गुणानां दहरशाण्डिल्यादिषु सर्वेषु
सगुणोपासनेषु उपसंहारः कर्तव्यो वा, उन उपासीतेति विधिं ब्रह्मलोक-
प्राप्तिरूपं फलं चाध्याहृत्य खिलसंहिताप्रतिपादितसफलगुणविशिष्टब्र-
ह्मोपासनं स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनमित्यङ्गीकर्तव्यं वा इति संग-
चे सति निर्णयं करोति—

संभृतिगुणव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

अत एव भिन्नप्रकरणस्थानान् व्यवहितत्वात् संभृतिगुणव्याप्त्यादिगुण-
विशिष्टब्रह्मोपासनमपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनम् । तथा च
संभृतिगुणव्याप्त्यादिगुणानां भिन्नप्रकरणमध्यमहितदहरवैश्वानराद्युपास-
नासु उपसंहारो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

‘ तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान श्रद्धा पत्नी ’ इत्यादिश्रुतौ उपासकस्य करचरणाद्यवयवेषु प्रसिद्धज्योतिष्टोमाङ्गट्टिरूपो मानसज्योतिष्टोमो विहित । किं मानसज्योतिष्टोमस्य कर्मकाण्डज्योतिष्टोमाङ्गत्वम्, उत स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमिति सशये निर्णय करोति—

पुरुषविद्यायामिव चेतरेपामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

इतरेपामुपासकानां करचरणाद्यवयवेषु कल्पितानां समित्कुशपुरीडा-
शादीनां मानसानामङ्गानां पुरुषविद्यायामिव मानसज्योतिष्टोम इव कर्म-
काण्डस्थक्रियामये ज्योतिष्टोमे अनाम्नानां विहितत्वादित्यर्थ । तथा च
मानसज्योतिष्टोमक्रियामयज्योतिष्टोमयो परस्परविलक्षणाङ्गविशिष्टत्वान्
मन कल्पिताङ्गविशिष्टस्य मानसज्योतिष्टोमस्य वास्तवाङ्गविशिष्टक्रियाम-
यज्योतिष्टोमाङ्गत्वमनुपपन्नम् । किं तु स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधन-
त्वमित्यर्थ ॥ २४ ॥

वेधाद्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

‘ सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीं प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रेधा
विपृक्तं ’ इत्यादीनां उपनिषन्मध्यपठितानां शत्रुमरणोद्देशने आभिचारि-
कदेवताप्रार्थनपराणां मन्त्राणां सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्व वा, कर्मकाण्ड-
स्थश्येनयागाद्याभिचारिककर्माङ्गत्व वेति सदेहे सति निर्णयं करोति—

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेदादीनां शत्रुपीडादीनाम् अर्थानां फलानां भेदात् सगुणब्रह्मोपासने
असम्बन्धात् एतेषां मन्त्राणां सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्व नास्तीत्यर्थ । ‘ सर्वं
रत्विद् ब्रह्म ’ इति श्रुतौ शान्तस्यैव सगुणब्रह्मोपासनायामधिकारस्य
प्रतिपादितत्वेन शत्रुमरणकामस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारासम्भवात् शत्रुम-
रणफलकस्य अन्य मन्त्रस्य सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वासम्भवात् कर्मकाण्ड-
स्थेनयागाङ्गत्वमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ २५ ॥

हाद्यधिकरणम् ॥ २५ ॥

उपास्यसबन्धिगुणोपसंहारमुक्त्वा उपासकानाम् अवान्तरफलोपस-
हारमप्याह—

१ हे आभिचारिकदेवते मच्छत्रो त्वमद्ब्रह्म प्रविध्य विदारय, विशेषतश्च हृत्पुरीकं
प्रविध्य पीडय धमनीं नाडीं च प्रवृज्य पीडय, शिरश्च अभिप्रवृज्य हृदयं, मच्छ-
त्रुं दंष्ट्रिणा भग्नो भवति धूम्यर्थः ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द-
स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

‘अथ इव रोमाणि विभूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमाभिसंभवामि ’ । इति सामशाखायां श्रुतौ सगुणब्रह्मोपासकानां मरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतत्यागमात्रमुक्तम् । ‘सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम् ’ इति शाखान्तरांश्रुतौ तु उपासकानां सुकृतदुष्कृतत्यागानन्तरम् उपासकमित्राणाम् उपासकद्वेषिणां च सुकृतदुष्कृतस्वीकार उक्तः । एवंस्थिते सति हानौ सुकृतदुष्कृतत्यागरूपहानिमात्रप्रतिपादकश्रुतौ उपासकसुहृदाम् उपासकद्वेषिणां च सुकृतदुष्कृतस्वीकाररूपम् उपायनम् उपसंहर्तव्यम् । कुतः ? उपायनशब्दशेषत्वात् ‘तन् सुकृतदुष्कृते विधूनुते’ इति श्रुतौ हानिप्रतिपादकस्य विधूननशब्दस्य उपायनप्रतिपादकशब्दसाहचर्यादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् । यथा हि एकस्यां शाखायां सहपठितानां कर्माङ्गानां कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानानां मध्ये अन्यस्यां शाखायाम् एकैकस्याङ्गस्य श्रवणे सति अन्येषामङ्गानामुपसंहारः, तद्वदित्यर्थः । तदुक्तम् एकैकाङ्गश्रवणे सति अन्येषामङ्गानाम् उपसंहरणं पूर्वमीमांसायामुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सांपरायाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उपासकानां सुकृतदुष्कृतक्षयस्य कालनिर्णयं करोति—

सांपराये तर्तव्यभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

सांपराये ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूतदेवयानमार्गमध्ये विरजानद्यतिक्रमानन्तरम् उपासकानां सुकृतदुष्कृतक्षयो भवति । कुतः ? तर्तव्याभावात् विरजानदीतरणानन्तरं तर्तव्यस्य नद्यन्तरस्याभावादित्यर्थः । विरजानदीतरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतक्षय इत्यत्र प्रमाणमाह—तथा ह्यन्ये । अन्ये शास्त्रिनः ‘स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते’ इति श्रुतौ विरजानदीतरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतक्षयं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

‘अथ इव रोमाणि विभूय पापम्’ इति श्रुतौ पापरयैव क्षय उक्तः, न तु पुण्यस्येत्याशङ्क्याह—

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दत इच्छात विवक्षात्रलादित्यर्थे । अजहृष्टश्रृणया पापशदेन पुण्यमपि प्रतिपाद्यते । कुत ? उभयाविरोधात् पुण्यपापोभयविनाशप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधपरिहारार्थमित्यर्थे ॥ २८ ॥

गत्यथवत्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पुण्यमात्रस्य क्षयानङ्गीकारे बाधकमप्याह—

गतेरर्थवत्त्वमुभययान्यया हि विरोधः ॥ २९ ॥

उभयथा उभयो पुण्यपापयो विनाशाङ्गीकारे सति गते अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनस्य अर्थवत्त्व सफलत्व भवति । अन्यथा पुण्यस्य क्षयानङ्गीकारे ब्रह्मलोके कचित्कालमुपासनाफलभोगानन्तर पुण्यफलभोगाथ स्वर्गलोक प्रति पुनरावृत्तेरवश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् विरोध स्यात् । 'एतेन प्रतिपद्यमाना इम मानवमावर्त नावर्तन्ते' इति श्रुतेरप्रामाण्य स्यादित्यर्थे ॥ २९ ॥

पुण्यस्यापि क्षयाङ्गीकारे ब्रह्मलोक गतानामुपासकाना भोगो न स्वादित्यादाद्वाह—

उपपन्नस्तद्वृक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मलोकं गताना भोग उपपन्न । कुत ? तद्वृक्षणार्थोपलब्धे तद्वृक्षणाणां तज्जन्यानां सगुणब्रह्मोपासनाजन्यानामर्थानां भोगानामुपलब्धे श्रुतिषु प्रतिपादितत्वादित्यर्थे । लोकवत् लोकेऽपि देवतोपास्ति कुर्वेना पुरषाणाम् ऐश्वर्यादिप्राप्तिर्दृश्यते । तद्वन् ब्रह्मलोकगतानां सगुणब्रह्मोपासकाना भोगप्राप्तिरुपपद्यत इत्यर्थे ॥ ३० ॥

अनियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सगुणब्रह्मोपासकाना मध्ये केषांचित् ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्ति, केषांचित् नास्तीत्येवविधो नियमोऽङ्गीत्रियते उत सर्वेषामपि सगुणब्रह्मोपासकाना ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्येवविध अनियमोऽङ्गीत्रियते वा इति सशय एति निर्णय करोति—

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषामहमहोपासकाना ब्रह्मलोकप्राप्तौ अनियम । अहंमहोपासकाना मध्ये केषांचित् ब्रह्मलोकप्राप्ति, केषांचित् नास्तीत्येवविधस्य नियम-

स्याभाव एव अविरोध विरोधरहितः प्रामाणिक इत्यर्थः । कुतः ? शब्दानुमानाभ्यां बहुश्रुतिस्मृतिभ्या दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानराद्यहंप्रहोपासनापराणा सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आधिकारिकाधिकरणम् ॥ २९ ॥

आदित्यचन्द्रनक्षत्रादीना ग्रहाणां वरुणकुबेरेन्द्रप्रभृतीनामष्टदिवपालकानां च वर्तमानदेहपातानन्तरं मुक्तिर्वा, उत देहान्तरप्राप्तिरस्ति वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

आधिकारिकाणां परब्रह्मणा आमहाप्रलयमधिकारं कुर्वता पूर्वस्मिन् जन्मनि सगुणब्रह्मोपासकानामस्मिन् जन्मनि निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता जीवन्मुक्तानां सूर्यचन्द्रनक्षत्रादीनां यावदधिकारमधिकारसमाप्तिपर्यन्तमेव अवस्थितिः । देहधारणं, स्वस्वाधिनारपरिसमाप्त्यनन्तरं लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं ब्रह्मण्येतरूपभावं विदेहकैवल्यमेव, न तु देहान्तरप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

अक्षरध्याधिकरणम् ॥ २० ॥

प्रसङ्गादाधिकारिकपुरपाणा वर्तमानदेहपतनानन्तरं विदेहकैवल्यप्रमाध्येदानीं प्रस्तुतामेव चिन्ता करोति—

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

‘ अनियमः सर्वेषाम् ’ इति सूत्रे सगुणब्रह्मोपासकानां सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्युक्तम् । अक्षरधियां निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता तु अवरोधः परलोकगमनप्रतिबन्धः । परलोकगमनाभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? सामान्यतद्भावाभ्यां निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता सर्वेषामपि लिङ्गशरीरनाशस्य समानत्वात् तद्भावात् ब्रह्मण्येतीभावाद्येत्यर्थः । औपसदवा यथा चौपसदानां यज्ञादिफर्तृणां सर्वेषां स्वर्गलोकप्राप्तिं तद्वन्, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता सर्वेषामपि लिङ्गशरीरनाशस्य व्यापकब्रह्मण्येतीभावस्य च तुल्यत्वात् परलोकगमनमनुपपन्नमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—तदुक्तम् ‘ न तस्य प्राणा उत्त्रामन्ति अत्रैव समरलीयन्ते ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति ’ इत्यादिषु श्रुतिषु निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं ब्रह्मैक्यं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया’ इति श्रुतौ सुपर्णशब्देन पक्षिणौ उच्येते वा, उत जीवपरमात्मानौ उच्येते वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

सुपर्णशब्देन जीवपरमात्मानौ उच्येते । कुतः ? इयदामननात् । इय-
त्तायाः द्वित्वसङ्ख्यायाः आमननात् कथितत्वादित्यर्थः । प्रायेण उपनि-
पत्सु जीवब्रह्मणोरेव द्वित्वसङ्ख्यानिर्देशात् ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति’
इति वाक्यशेषे भोक्तृत्वरूपविरुद्धधर्मनिर्देशाच्च सुपर्णशब्देन लक्षणया
जीवपरमात्मानौ प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ ३४ ॥

अन्तराधिकरणम् ॥ २२ ॥

बृहदारण्यके ‘यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे
व्याचक्ष्व’ इति उपस्तिना प्रश्नः कृतः । तदनन्तरम् ‘यत्साक्षादपरोक्षात्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व’ इति कहोलकेन प्रश्नः कृतः ।
तत्र वाक्यद्वयेऽपि ब्रह्मशब्दात्मशब्दाभ्यां जीवभिन्नपरमात्मा प्रतिपाद्यते,
उत जीवाभिन्नः परमात्मा प्रतिपाद्यते इति संशये सति निर्णयं करोति—

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

स्वात्मनः स्वाभिन्नस्य सकलजीवाभिन्नस्य परमात्मनः अन्तरा सकल-
भूतानां हृदयमध्ये अवस्थितत्वमुच्यते, न तु जीवभिन्नस्य परमात्मनः ।
कुतः ? भूतग्रामवत् भूतग्रामवान्यवदित्यर्थः । ‘एको देवः सर्वभूतेषु गृहः’
इति श्रुतौ सकलजीवाभिन्नस्य परमात्मनः सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्वप्रति-
पादनात् तदनुसारेण यन् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति प्रश्नद्वयेऽपि जीवाभि-
न्नस्यैव परमात्मनः सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु ब्रह्मसाक्षात्कारवतामुपस्तिक्कहोलकादीनामृषीणां लोकोपकारार्थं
सल्लु प्रश्नः तथा च एकैव प्रश्नेन लोकोपकारस्य सिद्धत्वात् प्रश्नद्वयं
व्यर्थमिति प्रासङ्गिका शङ्कामाशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथा प्रष्टव्यमेदं विना भेदानुपपत्तिः प्रश्नभेदानुपपत्तिः लोके
दृष्टा । तथा च प्रकृतेऽपि प्रष्टव्यस्य जीवब्रह्माभेदस्य प्रश्नद्वयेऽपि एक-
त्वान् प्रश्नद्वयं व्यर्थमिति चेन्, उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा श्वेतकेतुना
‘भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु’ इति नववारं प्रश्ने कृते उदाह-

केन तत्त्वमसीति नगरामुत्तर दत्तम्, एवमत्रापि उपस्तिकहोलकाभ्या
प्रभ्रद्वये धृते शाकल्येन उत्तरद्वय दत्तमिति न विरोध । जीवब्रह्माभे-
दस्य अत्यन्त दुर्विज्ञेयत्वेन बुद्धिशोधनार्थं बहुप्रदानाना बहुवचनाना च
सफलत्वादिति भाव ॥ ३६ ॥

व्यतिहारोपिचरणम् ॥ २३ ॥

अहङ्गहोपासकाना सत्यसक्त्वादिगुणविशिष्ट ब्रह्मास्मीत्येव रूपेण
जीवस्य ब्रह्माभेदमात्र ध्यातव्य वा, उत अह ब्रह्मास्मि ब्रह्माहमस्मित्येव-
रूपेण सगुणब्रह्मजीवयो परस्पराभेदो ध्यातव्यो वा इति सशये सति
निर्णय करोति—

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

सगुणब्रह्मजीवयो व्यतिहार परस्पराभेद एव ध्यातव्य । कुत ?
विशिषन्ति 'त्व वा अहमस्मि भगवो देवते अह वै त्वमसि' इत्यादिश्रु-
तय परस्परमभेद ध्यातव्य विशिषन्ति प्रतिपादयन्ति खलु । तत्र दृष्टा-
न्तमाह—हीतरवन्त्व ब्रह्मासि अह ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यवदित्यर्थ । 'यथा त्व
ब्रह्मासि अह ब्रह्मास्मि' इतिवाक्य निर्गुणब्रह्मजीवयो, परस्पराभेद
ध्यातव्य प्रतिपादयति, एवम् 'त्व वा अहमस्मि इत्यादिवाक्य सगुणब्र-
ह्मजीवयो परस्पराभेदमेव ध्यातव्य प्रतिपादयतीत्यर्थ' ॥ ३७ ॥

सत्याद्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

'उपमहारोऽर्थाभेदात्' इति सूत्रे सामान्यतः सजातीयोपासनाना
भिन्नशाखागताना गुणानामुपसंहार उक्त । इदानीं तु तमेव गुणोपस-
हार सूत्रद्वयेन उपासनाद्वये विशिष्य प्रतिपादयति—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्यशाखाया वृहदारण्यकशाखाया च त्रिहिता शाण्डिल्य-
विद्या सैव एतैव । तथा च सत्यादयः मनसस्तत्त्वत्वान्य गुणा एतै-
कत्वा शाखाया श्रूयमाणा शाखाद्वयेऽप्युपसर्त्तव्या इत्यर्थ ॥ ३८ ॥

कामाद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

कामादीन्तरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

इतश्च छान्दोग्यशाखाया तत्र च वृहदारण्यकशाखाया च श्रूयमा-
णा दहरविद्यापि एतैव । कुत ? आयतनादिभ्यः न्यास्यास्य दहरविद्या-
शस्य ह्युपसर्त्तव्यान्तस्य च सत्त्वान्यादिलिङ्गात् शाखाद्वयेऽपि तुन्यत-

१२

दित्यर्थः । तथा च कामादि एवैकस्या शाखाया न्यूनमाणं सत्यकाम-
त्व्यादिगुणजात शाखाद्वयेऽप्युपसर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥
अर्थोपाधिकरणम् ॥ २६ ॥

‘हृदय गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपन्नः’ इति श्रुतौ वैश्वानरोपासकानां
प्राणाग्निहोत्र एकादशीप्रभृतिषु उपवासदिनेष्वपि कर्तव्यं वा, अत भोज-
नदिनेष्वेव कर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं कर्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—
आदरादलोपः ॥ ४० ॥

वैश्वानरोपासकानां प्राणाग्निहोत्रस्यैकादशीप्रभृतिषु दिनेषु अलोप
अनुष्ठानलोपो न कर्तव्यः । कुत ? आदरात् आदरार्थं वैश्वानरोपास-
काया साङ्गत्वसिद्धयर्थमित्यर्थः । तथा च एकादश्यादिदिनेष्वपि किञ्चिदन्न
पक्त्वा वैश्वानरोपासकेन पञ्चप्राणाहुतिमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥
सिद्धान्तः—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजने प्रसक्ते सति अत भोजनार्थं एकादश्यां तत्र प्राणा-
ग्निहोत्रं कर्तव्यम् । कुत ? वचनात् ‘तद्युक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्’
इति भोजनार्थं पक्षस्यैवान्नस्य प्राणाग्निहोत्रसाधनत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ।
तथा च उपवासदिनेषु प्राणाग्निहोत्रार्थं पाको न कर्तव्य इति भावः । न
च वैश्वानरोपासकानाम् अन्येषां च विशेषो न स्यादिति वाच्यम् ।
हृदयादिषु गार्हपत्यादिदृष्टेरेव विशेषत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणाविषयाधिकरणम् ॥ २७ ॥

प्रसङ्गान् प्राणाग्निहोत्रं दिव्यार्थं इदानीमद्वाचनद्वयोपासनात्तानामाज्यस-
मित्युरोडाद्यादीनामिह कर्माङ्गत्वम्, अत स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनत्व-
मिति संशये सति निर्णयं करोति—

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

तेषु कर्माङ्गेषु उर्वाधाहवनयियूपादिषु यानि निर्धारणानि प्रसङ्गदृष्टि-
रूपाणि अद्वाचनद्वयोपासनाज्ञानानि, तेषामन्येषु कर्मानुष्ठानकाले
अनुष्ठाननियमाभावः । अद्वाचनभाव एवार्थाङ्गत्वम् । कुत ? तद्दृष्टे
तेषामद्वाचनद्वयोपासनाज्ञानरहितानामपि ऋत्विजा कर्मानुष्ठानदर्शनादि-
त्यर्थः । अद्वाचनद्वयोपासनात् कर्माङ्गत्वाभावे स्वातन्त्र्येण फलान्तरसा-
धनत्वं वक्तव्यम् । किं तत्र फलमित्यानाज्ञायामाह—पृथग्व्यप्रतिबन्धः

फलं पृथक् कर्मफलात् स्वर्गाद्भिन्नः अप्रतिबन्धः स्वर्गादिफलप्रतिबन्ध-
कपापनिवृत्तिरेव अद्भावनद्वोपासनानां फलमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । न चात्र
प्रमाणाभावः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिपदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवति' इति श्रुतौ अद्भावनद्वोपासनादिविशिष्टस्य कर्मणः वीर्यवत्तरत्व-
प्रतिपादनात् । अद्भावनद्वोपासनाविशिष्टस्य कर्मणः वीर्यवत्तरत्वं नाम
प्रतिबन्धकपापानां नष्टत्वादन्यवहितभविष्यज्जन्तन्येव स्वर्गप्राप्तिसंपा-
दकत्वम् । अद्भावनद्वोपासनारहितस्य तु कर्मणः फलप्रतिबन्धकरभूतानां
प्रबलपापानां विद्यमानत्वात् प्रबलपापानां भोगेन क्षयानन्तरं द्वित्रजन्मा-
वसाने स्वर्गप्राप्तिसंपादकत्वमिति विलम्बेन स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वादवीर्यवत्त-
रत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥

प्रदानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

यस्य स्वर्गादिफलप्राप्तिप्रतिबन्धकपापमेव नास्ति, तस्य पुरुषस्य अद्भा-
वनद्वोपासनं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

प्रकृष्टं दानं यस्य तन् प्रदानम् । यथा ययोत्तदक्षिणापेक्षया अधिकद-
क्षिणाविशिष्टस्य कर्मणः बहुकालं स्वर्गलोकभोगसंपादकत्वम्, एवम्
अद्भावनद्वोपासनासहितस्य पूर्वमेव फलप्रतिबन्धकपापरहितस्य कर्मणः
बहुकालं स्वर्गभोगफलसाधनत्वं युक्त्या निश्चीयत इत्यर्थः । तदुक्तम्
अधिकदक्षिणाविशिष्टस्य यागस्य बहुकालं स्वर्गलोकसंपादकत्वं पूर्वमा-
मांसायामुक्तमित्यर्थः । कालस्य बहुत्वं नाम शृण्णकालापेक्षया द्विगुणत्व-
मिति भावः ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २९ ॥

'पट्टत्रिंशत्सहस्राण्यात्मनोऽर्पानि र्नात्मनोमयान्मनःश्चित्तान्वेद' इत्या-
द्यामिचयनप्रकरणस्थाया श्रुतानुपासकस्य शतसंस्तरपरिमितायुष संव-
त्सरावयवभूतेषु पट्टत्रिंशत्सहस्रपरिमितेषु दिनेषु मये एकैस्मिन् दिने
उत्पद्यमानासु मनोवृत्तिरूपासु इष्टकासु एकैकामिचयनदष्टौ मरणपर्यन्तं
श्रुतायां सत्याम् उपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिर्भवतीत्युक्तम् । तत्र इदं मान-
सामिचयनं कर्मकाण्डविहितस्य इष्टकामयस्यामिचयनस्य अद्भवं वा-
उत स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनं वा इति संग्रये सति निर्णयं
करोति—

दुभयो सादृश्य प्रतीयते । तत्र सादृश्यमुभयोरङ्गाङ्गिभावेन मिलित्वा एकस्वर्गजनकरूपमेव वक्तव्यम् । अन्यस्य सादृश्यस्य प्रवृत्तेऽमभावादिति, तस्य परिहारमाह—

न सामान्यादृशुपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

सामान्यात् नामसाम्यादपि इष्टकामिचयनमानसामिचयनयो सादृश्य नाङ्गीकर्तव्यम् । कुत ? उपलब्धे सादृश्य विनापि नामसामान्यस्य लोके उपलभ्यमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह—मृत्युवन् यथा मृत्युसादृश्य विनापि कस्यचिन् पुरुषस्य मृत्युरयमिति नामसादृश्य दृश्यते, तथा कृष्णोऽयं रामोऽयमित्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । लौकिकदृष्टान्तमुक्त्वा वैदिकदृष्टान्तमप्याह—नहि लोकापत्ति लोकेत्य स्वर्गलोकस्यापत्ति अग्नि-सादृश्यप्राप्तिर्नास्ति स्रष्टु । ' असौ याव लोको गौतमाम्नि ' इति श्रुतौ स्वर्गलोकस्य अग्निरिति नामधेय श्रुत्या प्रतिपादितम् । तत्र यथा अग्नि-स्वर्गलोकयो सादृश्याभावेऽपि नामसाम्य श्रुत्या प्रतिपादितम्, एवम् इष्टकामिचयनमानसामिचयनयो सादृश्याभावेऽपि नामसाम्यमुपपद्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु इष्टकामिचयनमानसामिचयनयोरङ्गाङ्गिभावेन एक-फलसाधनत्वरूपसादृश्याभावेऽपि समानाङ्गवत्त्वरूपसादृश्यमादायापि नामसाम्यमुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥

ननु यदि मानसामिचयन स्वात्मन्धेन ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधन स्वतन्त्रोपासन, तर्हि मानसामिचयन मानसज्योतिष्टोमवन् उपनिषत्त्वेव पठितव्यम् । तथा च कर्मकाण्डस्थेष्टकामिचयनसन्निधौ पठितत्वमसङ्गतमित्याशङ्क्यामाह—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

इष्टकामिचयनमानसामिचयनयोरुभयोरपि शब्दस्य नाङ्गा ताद्विध्य साम्यमस्ति । तथा च उभयो नामसामान्यात् भूयस्त्वात् परस्परसदृशाङ्गवाहुत्वाच्च मानसामिचयनस्य परेण कर्मकाण्डस्थेन इष्टकामयेनामिचयनेनानुबन्ध इष्टकामिचयनसन्निधौ पठितत्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

शरीरे भावापिस्मरणम् ॥ ३० ॥

एवमुपासनास्वरूप विचार्य प्रसङ्गान् सगुणोपासनासु कर्तार देहादिव्यतिरिक्तजीवात्मानमिदानीं विचारयितु प्रथम पूर्वपक्षमाह—

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

एके लोकायतिकादय आत्मन जीवस्य शरीरे अन्तर्भाव वदन्ति । जीवस्य शरीराभिन्नत्व वदन्तीत्यर्थ । कुत ? भावात् शरीरधर्माणा स्थूलत्ववृक्षत्वादीना जीवात्मनि प्रतीतेरित्यर्थ ॥ ५३ ॥

सिद्धान्त —

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

उपलब्धिष्वनु उपलब्धे आत्मनश्च यथा परस्परमभेद, एव शरीरात्मनोरभेद ननु नास्त्येव, किं तु व्यतिरेक भेद एवाङ्गीकर्तव्य । कुत ? तद्भावाभावित्वान् तस्य शरीरस्य मरणानन्तरम् इह लोके भावेऽपि जीवस्य अभावित्वात् अविद्यमानत्वात् स्वर्गलोकनरकलोकादिपरलोकगमनादित्यर्थ । न च मरणानन्तर जीवस्य स्वर्गलोकगमने प्रमाण नास्तीति वान्यम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानामेव प्रमाणत्वादिति भाव ॥ ५४ ॥

अद्भाववद्भाषिकरणम् ॥ ३१ ॥

एव प्रासङ्गिकी चिन्ता मुत्रद्वयेन परिसमाप्य प्रस्तुतामेव चिन्ता करोति—

अद्भाववद्भास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

नानाशाखासु विहिता अद्भाववद्दोषामना प्रतिवेद प्रतिशास्त्र व्यवस्थिता न भवन्ति । स्वशास्त्राविहितासु उपासनासु स्वयमेवाधिकार इति नियमो नास्ति । किं तु सर्वशास्त्राविहितासु अद्भाववद्दोषासनासु सर्वेषामपि शास्त्रिणामधिकारोऽस्तीत्यर्थ । इदमुपलक्षणम् । अहङ्करोपासनासु प्रतीकोपासनासु च सर्वशास्त्राविहितासु सर्वेषामपि शास्त्रिणामधिकारोऽस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

मन्त्रादिवद्भाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

यथा शास्त्रान्तरविहितेषु मन्त्रसमित्शुभोवाशप्रभृतिषु कर्माङ्गेषु शास्त्रान्तरस्थानामपि कर्मिणामधिकार, एव शास्त्रान्तरविहितासु उपासनासु शास्त्रान्तरस्थानामप्यधिकाराङ्कारो अविरोध विरोधो नास्तीत्यर्थ ॥ ५६ ॥

भूमन्पायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

एतद्गोचरे 'नाम प्रद्वेत्तुपासीत, वाच प्रद्वेत्तुपासीत, मनो प्रद्वेत्तुपा-

सीत' इत्यादीनि बहूनि प्रतीकोपासनानि विधाय तदनन्तरम् 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो भूमानं भगवो विजिज्ञासे यत्र नान्यत् पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोति
अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतौ भूमाख्यब्रह्मोपासना च विहिता ।
तत्र किं सर्वासामुपासनानां समप्राधान्यम्, उत भूमोपासनाया एव
प्राधान्यम्, इतरासां तु तदङ्गत्वं वा इतिसंशये सति निर्णयं करोति—

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

भूम्नः भूमाख्यब्रह्मोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं प्रधानत्वं भूमोपासनाया-
मेव वाक्यस्य महावात्पर्यं, नामाद्युपासनानां तु ब्रह्मोपासनां प्रति अङ्ग-
त्वेन उपसर्जनत्वम् । तथा च नामाद्युपासनासु अवान्तरतात्पर्यम् । क्रतु-
वत् तथा अङ्गिनः ज्योतिष्टोमादिक्रतोः प्रधानत्वं, अङ्गानां तु समिल्कुदा-
दीनाम् उपसर्जनत्वं, तद्वदित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—तथाहि दर्शयति
'अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति
श्रुतिः नामाद्युपासनानामल्पत्वमुपसर्जनत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नतु नामाद्युपासनासु वाक्यस्य अवान्तरतात्पर्यमपि नास्ति । 'नाम
ब्रह्मेत्युपासीत' इति वाक्यसंदर्भस्य सर्वस्यापि स्थूलारुन्धतीन्यायेन
ब्रह्मोपासनायामेव तात्पर्यात् । तथा च नामाद्युपासनानां कथं ब्रह्मोपा-
सनाङ्गत्वमित्याशङ्क्याह—

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

नानाविधानि अनेकानि नामाद्युपासनान्यपि अङ्गीकर्तव्यानि । कुतः ?
शब्दादिभेदान् 'नाम ब्रह्म इत्युपासीत, वाचं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मे-
त्युपासीत' इत्यादिवाक्येषु उपास्तिशब्दानां बहूनां श्रूयमाणत्वान् नामा-
द्युपासनाणां फलभेदश्रवणाच्च नामाद्युपासनास्वपि अवान्तरतात्पर्यमङ्गीक-
र्तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

विकल्पाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरप्रमूर्तानां ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकान् ^{मनी}
ब्रह्मोपासनानां विकल्पः अनुष्ठानविकल्पः अङ्गीकर्तव्यः, न तु समु-
च्चयः । एतासु उपासनासु मध्ये एकेन पुरुरूपैवैवोपासना भरणपर्यन्तं

कर्तव्या, न तु द्वे, तिस्रः, चतस्रो वा, उपासना. कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः? अविशिष्टफलत्वात् अहंप्रहोपासनानां सर्वासामपि तुल्यफलकत्वादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

काम्याधिकरणम् ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

काम्याः आदित्यमण्डलनाममनःप्रभृतिषु जडपदार्थेषु ब्रह्मदृष्टिरूपा. ऐश्वर्यादिभिन्नभिन्नफलसाधनीभूताः प्रतीकोपासना. यथाकामं यथेच्छं समुच्चीयेरन्न वा, एतासां प्रतीकोपासनानां समुच्चयो वा, विकल्पो वेति अनियम एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । कुतः ? पूर्वोक्तहेत्वभावात् पूर्वोक्तस्य तुल्यफलकत्वरूपस्य हेतोः अत्राभावादित्यर्थः ॥ ६० ॥

यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

अङ्गावरद्वोपासनानामपि प्रतीकोपासनानामिव अनियमं वस्तुं प्रथमं सूत्रचतुष्टयेन पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्ष —

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

अङ्गेषु उद्गीथाहवनीययूपवेदिप्रभृतिषु ब्रह्मदृष्टिरूपेषु अङ्गावरद्वोपासनेषु यथाश्रयभावः. यथाश्रयाणां ब्रह्मत्वरोपं प्रति अधिष्ठानभूतानामुद्गीथादीनामङ्गानां समुच्चयः, एव तदाश्रितानाम् अङ्गावरद्वोपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अङ्गानां वा कथं समुच्चयः, समुच्चयगोपकप्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह—

शिष्टेषु ॥ ६२ ॥

कर्मगण्डश्रुतिषु अङ्गानां समुच्चयस्य शिष्टेषु शासनादित्यर्थः ॥ ६२ ॥ समुच्चये लिङ्गमाह—

समाहारात् ॥ ६३ ॥

'वेदान्तरोदितस्य वेदान्तरे समाहागदङ्गानां समुच्चयः ॥ ६३ ॥

अस्त्वङ्गानां समुच्चयः' तथापि अङ्गाश्रितानामुपासनानां कथं समुच्चय इत्याशङ्क्याह—

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

१ ' इत्यङ्गादिप्रत्ययानि अङ्गानां मेलनरूपस्य समाहारात्स्य प्रसिद्धानि इत्यादित्यर्थः ॥ ६३ ॥' इति पुस्तकान्तस्तुट ।

अङ्गावब्रह्मोपासनानामपि ' यदेव विद्यया करोति ' इति श्रुत्या कर्माङ्गत्वस्य प्रतिपादितत्वेन गुणसाधारण्यश्रवणादङ्गसाम्यप्रतिपादनादङ्गानामिव अङ्गावब्रह्मोपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सिद्धान्त —

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वा अङ्गावब्रह्मोपासनाना समुच्चयनियमो नास्त्येव । कुत ? तत्सहभावाश्रुते तासाम् अङ्गावब्रह्मोपासनाना सहभावस्य समुच्चयस्य अश्रवणान्त्यर्थः । ' यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति ' इति श्रुतौ अङ्गावब्रह्मोपासनाना कर्माङ्गत्व न प्रतिपाद्यते । ' तत्रिर्वारणानियमस्तद्दृष्टे पृथग्यप्रतिबन्ध फलम् ' इति सूत्रे कर्माङ्गत्वस्य निरस्तत्वान् । किं तु अङ्गावब्रह्मोपासनापूर्वक कर्मानुष्ठाने कृते सति स्वर्गादिफलोत्पत्तिप्रबन्धरूपापाना निवृत्त्या शीघ्रमेव फलोत्पत्तिर्भवतीत्यनावन्मात्रमेव ' यदेव विद्यया करोति ' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । तथा च अङ्गावब्रह्मोपासनानामपि प्रतीकोपासनानामिव समुच्चयो वा विकल्पो वेत्यनियम इति भावः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

एकद्विन्यङ्गावब्रह्मोपासनापरिज्ञानवता सर्वात्मना अङ्गावब्रह्मोपासनापरिज्ञानरहिताना च ऋत्विजा कर्मानुष्ठानतृत्वदर्शनादपि नाङ्गावब्रह्मोपासनाना कर्माङ्गत्व, न वा समुच्चय इत्यर्थः । न च अङ्गावब्रह्मोपासनाना कर्माङ्गत्वाभावे फलप्रतिबन्धरूपापरहिताना पुरुषाणामङ्गावब्रह्मोपासनानुष्ठानवेयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । अङ्गावब्रह्मोपासनासहकृतकर्मानुष्ठानवता बहुकालस्वर्गभोगस्य ' प्रदानवदेव तदुक्तम् ' इति सूत्रे प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥ ६६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरपापाधिकरणम् ॥ १ ॥

कालान्तरभाविपारलौकिकस्वर्गादिफलभोगयोग्यस्य देहेन्द्रियान्तकरणव्यतिरिक्तस्य नित्यम्यात्मनो ज्ञान विना कालान्तरभाविलोकान्तर-

भाविस्वर्गादिफलभोगसाधनेषु बहुत्रित्ययायाससाध्येषु कर्मसु प्रेक्षावता प्रवृत्त्यसम्भवात् देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादिसकलकर्मानुष्ठानाङ्गत्वं वक्तव्यम् । तथा च अङ्गाङ्गिनोरेकफलसाधनत्वात् अङ्गिना कर्मणा यन् फल स्वर्गादिकं, तदेव अङ्गस्य देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्यापि फलमित्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा च कर्मानुष्ठानाङ्गस्य देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षलक्षणफलान्तरसाधनत्वासंभवान् उत्तरीमासारम्भो व्यर्थ इति पूर्वमीमांसका वदन्ति । तन्मत निराकर्तुं प्रथमं सिद्धान्तमाह—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

अत्र प्रह्लासाक्षात्कारान् पुरुषार्थं मोक्षोऽस्तीति वादरायणो मन्यते । कुत ? शब्दान् 'तरति शोकमात्मविन्' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थं ॥ १ ॥

पूर्वपक्ष —

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

शेषत्वाद्देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयकज्ञानस्य कर्माङ्गत्वेन ज्ञानविषयीभूतस्यात्मनोऽपि कर्माङ्गत्वात् 'तरति शोकमात्मविन्' इत्यादिवाक्यस्य पुरुषार्थवादं पुरुषस्य देहादिव्यतिरिक्तस्य आत्मन अर्थवादं स्नावक आत्मज्ञानस्तुतिद्वारा आत्मस्तुतिपरमित्यर्थं । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा अन्येषु अन्येषां द्रव्यदेवताकर्मरूपाणामङ्गानां 'यस्य पर्णमया जुर्भयति न स पापं श्रेकं शृणोति, वायुं च क्षेपिष्ठा देवता, यन् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्यादिवाक्यं यथा स्तुतिपरं, तद्वदित्यर्थं ॥ २ ॥

आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

आत्मसाक्षात्कारवता जननादीनामपि आचारदर्शनात् कर्मानुष्ठानदर्शनात् आत्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमेव, न स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वमित्यर्थं ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

'यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति' इति श्रुतौ विद्याशब्दान्यस्य आत्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य न स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वमित्यर्थं । यत् कर्म विद्याया

देहातिरिक्तात्मज्ञानेन श्रद्धया आस्तिक्येन च उपनिषदा इन्द्रादिध्यानेन सहकृतः सन् करोति, तदेव कर्म वीर्यवत्तरम् अविलम्बेन स्वर्गादिफलजनकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

‘तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च’ इति श्रुतौ आत्मज्ञानकर्मणोः समन्वारम्भणात् जीवेन सह परलोकगमनश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवति । मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे इहैव लोके मोक्षजननसमर्थत्वेन परलोकगमनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । तं परलोकं गच्छन्तं कर्मिणं विद्याकर्मणी आत्मज्ञानकर्मणी, समन्वारभेते सन्यगनुसृत्य गच्छतः, पूर्वप्रज्ञा पूर्वजन्मन्यभ्यस्ता स्रक्चन्दनादिविषयभोगयासना च गच्छतीति श्रुत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘य एवं विद्वान् यजते’ इति श्रुतौ आत्मज्ञानवतः कर्मविधानादपि आत्मज्ञानं कर्माङ्गमेव, न स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनमित्यर्थः । यः पुरुषः विद्वान् देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवान् सन् यजते यागं करोति, तस्य कर्म शीघ्रमेव फलजनकमिति श्रुत्यर्थः ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’ इति श्रुतौ मरणपर्यन्तं ज्ञानिनामज्ञानिनां च कर्मानुष्ठानस्य आवश्यकत्वश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवति । मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे आत्मज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं कर्मानुष्ठानस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तदर्शनात् ॥ ८ ॥

देहेन्द्रियान्तःकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः ‘तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि’ इति वाक्यैः अधिकोपदेशात् अधिकस्य ब्रह्माभेदस्योपदेशात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं जीवब्रह्माभेदविषयकं ज्ञानं वादरायणस्य मते एवं मोक्षसाधनं, न तु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रम् । कुतः ? तदर्शनात् ‘ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वश्रवणादित्यर्थः । ‘ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति’

इत्यादिवहुवाक्यानुसारेण ' तरति शोकमात्मविद् ' इति वाम्येऽपि आत्मशब्देन ब्रह्माभिन्नो जीव एवोच्यते । तथा च देहादिव्यतिरिक्तात्म-ज्ञानमात्रस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वेऽपि जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावान् स्वातन्त्र्येण मोक्षरूपफलान्तरसाधनत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ८

यद्योक्तं ज्ञानिनां जनकादीनामपि कर्मानुष्ठानदर्शनात् आत्मज्ञानं न मोक्षसाधनमिति, तत्र परिहारमाह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

ज्ञानिनां शुकादीनां सकलकर्मानुष्ठानपरित्यागेन तूष्णीमवस्थानमपि दृष्टम् । तथा च लिङ्गदर्शनं मतद्वयेऽपि तुल्यम् । एवंस्थिते सति बहूना ज्ञानिनां कर्मानुष्ठानपरित्यागस्य दृष्टत्वात् जनकाद्यनुसारेण केषांचिन् ज्ञानिना कर्मानुष्ठानं कुतूहलार्थं वा, लोकशिक्षार्थं वा भविष्यतीति न तावन्मात्रेण जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

यद्योक्तम् ' यदेव विद्यया करोति ' इति श्रुत्या ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यत इति, तस्य परिहारमाह—

असार्धत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूतदहरशाण्डिल्यवैश्वानरोपकोसलादिसगुणब्रह्मविद्या मोक्षसाधनीभूतनिर्गुणब्रह्मविद्या च सार्धत्रिकी सकला इयं विद्याशब्देन नोच्यते, किं तूद्गीथादिषु कर्माङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिरूपा या अङ्गावयवोपासना, सा ' यदेव विद्यया करोति ' इति श्रुतौ विद्याशब्देनोन्यते । तथा चाङ्गावयवोपासनाया एव कर्माङ्गत्वं, न सगुणब्रह्मोपासनायाः, न वा निर्गुणब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

यद्योक्तम् ' तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ' इति श्रुतौ आत्मज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेन मिलितयोः स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वप्रतिपादनान् आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवतीति, तस्य परिहारमाह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

' तं विद्याकर्मणी ' इति श्रुतौ विद्याशब्देन निर्गुणब्रह्मज्ञानं नोन्यते । निर्गुणब्रह्मज्ञानिनाम् इहैव लिङ्गशरीरनाशपूर्वम् इहैव ब्रह्मण्येकीभा-

वस्य श्रुतिषु प्रतिपादितत्वेन परलोकगमनप्रसक्तेरभावात् । किं तु विद्या-
शब्देन सगुणब्रह्मोपासनैवोच्यते । एवंस्थिते सति ' तं विद्याकर्मणी सम-
न्वारभते ' इति श्रुतौ विभागो निर्द्धार्यते । कथं ? तं देवयानमार्गेण
ब्रह्मलोकं गच्छन्तं सगुणब्रह्मोपासकं विद्या सगुणब्रह्मोपासना समन्वा-
रभते अनुसृत्य गच्छति, तं धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं गच्छन्तं कर्मिणं
ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म समन्वारभते अनुसृत्य गच्छति, इत्येवंविभागो
निर्द्धार्यते । शतवत् द्वयोः ब्राह्मणयोः शतं पणा दातव्या इति लौकि-
कवाच्ये एकस्य ब्राह्मणस्य पञ्चाशत्पणा दातव्याः, अन्यस्य ब्राह्मणस्य
पञ्चाशत्पणा दातव्या इति विभागो यथा निर्द्धार्यते, तद्वदित्यर्थः ।
सगुणब्रह्मोपासनाकर्मणोः स्वातन्त्र्येण प्रत्येकं ब्रह्मलोकस्वर्गलोकप्राप्ति-
साधनत्वेन कष्टप्रत्वात् उभयोर्मिलित्वा स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रति, ब्रह्मलोक-
प्राप्तिं प्रति वा साधनत्वासंभवात् विभाग एव श्रुत्यर्थे इति निर्द्धार्यत
इति भावः । ननु, ' तं विद्याकर्मणी समन्वारभते ' तं स्वर्गलोकं गच्छन्तं
कर्मिणं विद्याकर्मणी विद्या शब्देन कर्माङ्गभूतं देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमु-
च्यते । कर्मशब्देन तदङ्गकम् अग्निहोत्रादिकमुच्यते । उभे अपि समन्वा-
रभते अनुसृत्य गच्छत इत्येवं श्रुत्यर्थोऽस्त्विति चेत्, इष्टापत्तेः । देहादिव्य-
तिरिक्तात्मज्ञानमात्रस्य अस्माभिरपि कर्माङ्गत्वाङ्गीकारात् जीवब्रह्माभेद-
ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वनिराकरण एवास्माकमाग्रहः । तथा चास्माकमविरोधि-
नः अर्थाः अस्याः श्रुतेः शतमुच्यन्तां, तथापि नास्माकमनिष्टमिति भावः ॥११॥

यद्योक्तम् ' य एवं विद्वान् यजते ' इति श्रुतौ देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञान-
नवतः कर्माधिकारश्रवणान् आत्मज्ञानं कर्मानुष्ठानाङ्गमिति, तस्य परि-
हारमाह—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

इदमुपलक्षणम् । साङ्गवेदाध्ययनवतः कर्मकाण्डप्रतिपाद्यसाङ्गकर्मज्ञान-
वतः तर्कशास्त्रप्रतिपाद्यदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतश्च कर्मानुष्ठाने अधि-
कारः, न तु उपनिषत्प्रतिपाद्यजीवब्रह्माभेदज्ञानवत् इत्यर्थः । तथा च ' य
एवं विद्वान् यजते ' इति श्रुतौ विद्वच्छब्देन कर्मकाण्डप्रतिपाद्यार्थज्ञान-
वान् तर्कशास्त्रप्रतिपाद्यदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवांश्च कर्मानुष्ठानाधिका-
रीत्युच्यते । न तु ज्ञानकाण्डप्रतिपाद्यजीवब्रह्माभेदज्ञानवान् । जीवब्र-
ह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानानुपयोगित्वादिति भावः ॥ १२ ॥

यद्योक्तम्, 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिज्ञोविपेच्छतं ममा.' इति श्रुतौ ब्रह्म-
ज्ञानवता ब्रह्मज्ञानरहिताना च सर्वेषामपि मरणपर्यन्तं कर्मानुष्ठानस्या-
वश्यकत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मज्ञानं स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनं नास्तीति, तस्य
परिहारमाह—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति वाक्यं जीवब्रह्माभेदज्ञानरहितदेहाभिमानपु-
रुषविषयकम् । कुतः ? अविशेषान् एतस्य वाक्यस्य सामान्यवचनत्वादि-
त्यर्थे । अयं भाव — कुर्वन्नेवेह कर्माणीति वाक्यं ज्ञानिविषयकं वा, अ-
ज्ञानिविषयकं वा इति संदेहे प्राप्ते सति, इदं वाक्यम् अज्ञानिविषयकमे-
वेति निश्चीयते ज्ञानिना ज्ञानोत्पत्त्युत्तरक्षण एव मोक्षप्रतिपादकबहु-
श्रुत्यनुसारेण ज्ञानोत्तरकालं कर्मानुष्ठानस्य व्यर्थत्वेन मरणपर्यन्तं कर्मा-
नुष्ठानप्रतिपादकस्य अस्य वाक्यस्य अज्ञानिविषयकत्वस्यैव उचितत्वान्
'कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तं त्यजेदन्त्यज यथा ' इति स्मृतौ ब्रह्मज्ञानरहिताना
कर्मानुष्ठानपरिस्थाने सति पातित्यभ्रवणादिति भावः ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीति वाक्यस्य ज्ञानिविषयकत्वमङ्गीकृत्यापि परिहारा-
न्तरमाह—

स्तुतथेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

ज्ञानिनामपि मरणपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमावश्यकं, किमु वक्तव्यमज्ञानि-
नामित्येवंरूपेण कर्मप्रशंसार्थमनुमति ज्ञानिना कर्मानुष्ठानस्य आवश्यक-
त्वप्रतिपादनं, न तु स्वार्थे तात्पर्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अस्य वाक्यस्य परिहारान्तरमाह—

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

एके शाखिनः, 'किमर्था वयमध्येष्याम किमर्था वय यक्ष्याम किं
प्रज्ञया करिष्यामो येषा नोऽयमात्मा ' इति श्रुतौ आत्मज्ञानवता सकल-
कर्मानुष्ठानं परित्यज्य कामकारेण स्वेच्छया तूष्णीमवस्थानं प्रतिपाद-
यन्ति । तथा च 'किमर्था वयमध्येष्याम ' इति श्रुत्यन्तरविरोधादपि
' कुर्वन्नेवेह कर्माणि ' इति वाक्यमज्ञानिविषयकं वा, कर्मप्रशंसापरं वा
अङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ १५ ॥

जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानानुपयोगित्वान् कर्माङ्गत्वं नास्तीत्यु-

क्तम् । इदानीं तु जीवब्रह्माभेदविषयकसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशक-
त्वादापि जीवब्रह्माभेदविषयकमपरोक्षज्ञानं न कर्माङ्गमित्याह—

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

जीवब्रह्माभेदविषयकमपरोक्षज्ञानं सकलकर्मणामुपमर्दं नाशकम् ' भि-
द्यते हृदयप्रान्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्
दृष्टे परावरे । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ' इत्यादिश्रु-
तिस्मृतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशकत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कर्मनाशकत्वादापि न कर्माङ्गत्वमिति भावः ।
न च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशकत्वेन कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावे-
ऽपि श्रवणोत्तरकार्यनस्य श्रुतवेदान्तशब्दजन्यस्य जीवब्रह्माभेदविषयकस्य
परोक्षज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । जीवब्रह्माभेद-
विषयकशाब्दज्ञाने सति जीवनिष्ठाना कर्तृत्वभोक्तृत्वकिञ्चित्ज्ञत्वादि-
धर्माणां, जीवेन क्रियमाणानाम् अग्निहोत्रादिकर्मणां, जीवेन भुज्यमा-
नाना स्वर्गादिकलानां च मिथ्यात्वनिश्चयात् ईश्वरगतानामपि सर्वज्ञत्व-
सर्वेश्वरत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वकर्मफलप्रदातृत्वादिधर्माणां च
मिथ्यात्वनिश्चयात् जीवब्रह्माभेदविषयकस्य शाब्दपरोक्षज्ञानस्यापि कर्मा-
नुष्ठानविरोधित्वेन कर्मानुष्ठानाङ्गत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ १६ ॥

जीवब्रह्माभेदविषयकस्य ज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

शब्दे वेदे ' इमं लोकममुं च लोकं परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । त्रय
एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । संन्यस्य श्रवणं कुर्यात् ' इत्यादिश्रुतौ
ऊर्ध्वरेतस्सु च ऊर्ध्वरेतसां संन्यासिनां श्रवणमनननिदि-
ध्यासनरूपा ब्रह्मविद्या विहिता । तथा च संन्यासिना अप्रिहोत्रा-
दिकर्मानुष्ठानासंभवात् संन्यास्यधिकारिकस्य ब्रह्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठाना-
ङ्गत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ १७ ॥

परामर्शाधिकरणम् ॥ २ ॥

संन्यासाश्रमस्यैवाप्रामाणिकत्वात् संन्यासिना श्रवणमनननिदिध्या-
सनरूपाया ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्येतदनुपपन्नमिति पूर्वपक्षमाह—

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

' ब्रह्मचार्योचार्यकुलेवासी प्रथमः, यज्ञो दानमध्ययनमिति द्वितीयः-

तप इति तृतीयः; त्रय एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ।
इति । ब्रह्मचार्यात्यनेन ब्रह्मचर्याश्रम उच्यते । यज्ञदानाध्ययनशब्दैः
त्रितयप्रधानको गृहस्थाश्रम उच्यते । तपश्शब्देन तपःप्रधानको वानप्र-
स्थाश्रम उच्यते । एते त्रयो ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाः पुण्यलोकभाजो
भवन्ति । ब्रह्मसंस्थः निरन्तरं ब्रह्मविचारपरः संन्यासी तु श्रवणमनना-
द्यनुष्ठानद्वारा अमृतत्वं मोक्षं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । एवं स्थितेसति
'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति वाक्यं परामर्शम् अन्धपरंपरान्यायप्राप्तभ्र-
मसिद्धसंन्यासस्य अनुवादकं जैमिनिर्मन्यते । कुतः ? अचोदना खलु
विधायकलिङ्गोदत्तव्यप्रत्ययादिकं अस्मिन् वाक्ये नास्ति खलु । न केव-
लमस्मिन् वाक्ये लिङ्गाद्यभावमात्रं, किं तु 'वीरहा वा एष देवानां यो-
ऽग्निमुद्रासयते' इति वाक्यान्तरमग्निहोत्रादिकर्मत्यागात्मकं संन्यासं
अपवदति प्रतिपेधतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

वादरायणस्तु संन्यासाश्रममनुष्ठेयं प्रामाणिकं मन्यते । कुतः ?
साम्यश्रुतेः 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः' इत्यादिषु आश्रमचतुष्टय-
विधायकेषु चतुर्ष्वपि वाक्येषु लिङ्गादिप्रत्ययाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ।
तथा च संन्यासाश्रमस्याप्रामाणिकत्वाङ्गीकारे ब्रह्मचर्यादीनां त्रयाणाम-
प्याश्रमाणामप्रामाणिकत्वं स्यादिति भावः । तथा चानुवाद्दरूपवाक्यप्र-
तिपादितानामपि चतुर्णामप्याश्रमाणां प्रामाणिकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति
भावः ॥ १९ ॥

परिहारान्तरमाह—

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

धारणवत् 'पित्र्येऽग्निहोत्रे अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्वेत् । देवेऽग्नि-
होत्रे उपरि हि देवेभ्यः समिधं धारयति' इति वाक्ये यथा लिङ्गप्रत्ययः
अध्याह्वियते, एवम् 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः' इत्यादिषु चतुर्ष्वपि
वाक्येषु विधिः तव्यप्रत्ययः अध्याहर्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्यास्तावकतया अर्थवादत्वेनापि 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति

वाक्यस्य प्रामाण्यसंभवात् अस्मिन् वाक्ये तद्व्यप्रत्ययाध्याहारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य निराकरोति—

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उपादानान् ब्रह्मविद्याप्रकरणे अस्य वाक्यस्य पठितत्वात् 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति वाक्यं स्तुतिमात्रं श्रवणमननाभ्यासशीलानाम् अग्नि-होत्रादिसकलकर्मत्यागेऽपि न दोष इत्येवंरूपेण ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थमिदं वाक्यं, न संन्यासतात्पर्यकमिति चेन्न । अपूर्वत्वान् संन्यासस्य प्रमाणांतरेण अज्ञातत्वान् नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानविश्लेषराहित्यसंपादकतया श्रवणाद्यनुकूलत्वेन सफलत्वाच्च फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

'यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेत् । संन्यस्य श्रवणं कुर्यात् । इमं लोकममुं च लोकं परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्' इत्यादिवहुश्रुतिषु भावशब्दान् विधायकलिङादिशब्दस्य विश्रमानत्वादापि संन्यासस्य प्रामाणिकत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रमंदर्भेण संन्यासस्य ब्रह्मविद्यानुकूलत्वं प्रसाध्य इदानीं उपनिषन्मध्यगतानां याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादशाकल्यगार्गीसंवादप्रतर्दनेन्द्रसंवादरूपाणाम् उपाख्यानानामपि ब्रह्मविद्यानुकूलत्वं धक्तुं पूर्वपश्चात्शङ्क्य निराकरोति—

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

पारिप्लवो नाम अश्वमेधाङ्गभूतकर्मविशेषः । तस्मिन् कर्मणि ज्योतिष्टोमादिसकलकर्माङ्गभूताः मन्त्राः पठनीयाः । एवं स्थिते सति याज्ञवल्क्यमैत्रेय्यादिसंवादरूपाः कथाप्रवन्वा अपि पारिप्लवार्थाः कर्मकाण्डस्थपारिप्लवाख्यकर्माङ्गभूता इति चेन्न । विशेषितत्वान् कर्मकाण्डस्थाः सकलकर्माङ्गभूता मन्त्राः पारिप्लवे पठितव्या इति विशिष्योक्तत्वादित्यर्थः । तथा च ज्ञानकाण्डस्थानाम् उपाख्यानानां कर्मकाण्डस्थपारिप्लवकर्माङ्गत्वप्रसक्तिर्नास्तीति भावः ॥ २३ ॥

तर्हि उपाख्यानानां वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

तथासति उपाख्यानानां पारिप्लवाङ्गत्वाभावे सति एकवाक्यतो-
पबन्धात् ब्रह्मविद्याप्रकरणपठितानामुपाख्यानानां ब्रह्मप्रतिपादकवा-
क्यैः सह एकवाक्यतया उपबन्धान् संबन्धान् ब्रह्मविद्याङ्गत्वमित्यर्थः ।
उपाख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्रतिपादने कृते सति मन्दबुद्धीनामपि सुलभतया
ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यत इति तदर्थं ब्रह्मप्रतिपादकेषु वेदान्तेषु उपाख्यानान्यु-
क्तानीति भावः ॥ २४ ॥

अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रद्वयेन प्राप्तङ्गिकी चिन्तां कृत्वा प्रस्तुतामेव चिन्तां करोति—

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

यतः श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा ब्रह्मविद्या संन्यास्यधिकारिका,
अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा अन्याधानाग्निहोत्रादिकर्मणा ब्रह्मसाक्षात्कारं
प्रति साक्षादपेक्षा नास्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षात् साधनत्वं
नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाना-
शकेन’ इत्यादिश्रुतेः यज्ञादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वशो-
धिकायाः अप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ २६ ॥

यज्ञादिश्रुतेः ‘यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन’ इतिश्रुतिबलान् सर्वापेक्षा
सर्वेषां कर्मणां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अपेक्षा परम्परया साधनत्वमङ्गीक्रि-
यते । अश्वत् अश्वस्य यथा गमनक्रियापरम्परया भ्रमप्राप्तिं प्रति साध-
नत्वं, तद्वदित्यर्थः । तथा च ‘तमेतं वेदानुवचनेन’ इत्यादिश्रुतेः चित्त-
शुद्धिवैराग्यसंन्यासश्रवणमनननिदिध्यासनादिपरम्परया यज्ञादिकर्मणां
ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वनोपकत्वान् अप्रामाण्यं नास्तीति
भावः ॥ २६ ॥

एवं ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति बहिरङ्गसाधनानि यज्ञादिकर्मणि प्रति-
पाद्य इदानीं ततोऽप्यन्तरङ्गसाधनानि शमदमादीनि प्रतिपादयति—

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

तथापि संन्यासिनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति बहिरङ्गसाधनभूताग्निहो-
त्रादिकर्मानुष्ठानप्रसक्त्यभावेऽपि संन्यासी शमदमाद्युपेतः स्यात् शमदमा-
दिविशिष्टो भवेत् । कुतः ? तदङ्गतया ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षात्सा-
धनतया तद्विधेस्तेषां शमदमादीनाम् 'शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिः श्रद्धा-
वित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् ' इति वाक्येन विहितत्वाद्धेतोः तेषां
शमदमादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अन्तरङ्गसाधनानामवश्यमनुष्ठेयत्वात्
संन्यासिनामप्यवश्यं संपादनीयत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

'अथ परिव्राडेकशार्दापरिहितो मुण्डोदरपात्र्यरप्यनित्यो भिक्षार्थं भ्रामं
प्रविशेत् आसायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भैक्षचर्यमभिश-
स्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचकामनिष्ठमेकं वैणवं दण्डमादत्ते सखे मा
गोपाय ' इति श्रुतौ निष्कम्पं संन्यासिनां ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रगृहेषु
भिक्षाचरणमुक्तं, तच्चापत्कालविषयकमित्याह—

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ॥ २८ ॥

सार्ववर्णिकं भैक्षचर्यमिति श्रुतौ सर्वान्नानुमतिः सर्ववर्णानां गृहेषु
अन्नभक्षणानुज्ञा अस्मिन् युगे प्राणात्यये प्राणसंकटकाल एव, न तु
स्वस्थावस्थायाम् । कुतः ? तदर्शनात् महात्मनां प्राणसंकटसमय एव
अभक्ष्यभक्षणदर्शनादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविभागबोधकश्रुतीनामवाधात् अवाधार्थमपि प्राणसंकटस-
मय एव अभक्ष्यभक्षणमिति भावः ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि च स्मृतिष्वपि भक्ष्याभक्ष्यविभागः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतः सर्वान्नानुमतिः प्राणसंकटविषया, अत एव शब्दः उपस्तिश्चाक्र-
यणः इभ्येन सामि र्नादितान् कुत्सापांश्चखाद, जलपानं तु उच्छिष्टदो-
पान्न कृतवान्, कारणं चात्रोवाच—' न वा अहमर्जीविष्यमिमान्सादन्
कामो म उदपानम् ' इति श्रुतिः अकामकारे अस्वस्थावस्थायामेव उपस्ति-

नामकरूपेः अभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा च चतुर्णामप्याश्र-
मिणां प्राणसंकटसमय एव अभक्ष्यभक्षणम्, अभोज्यगृहभोजनं च न
स्वस्थावस्थायामिति भावः । इदं कलियुगाविषयकं, युगान्तरेषु तु संन्या-
सिनां चतुर्षु वर्णेषु गृहस्थादीनां त्रिषु वर्णेषु च भोजनकरणेऽपि न दोषः ।
तथाविधाचारस्य विद्यमानत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ८ ॥

संन्यासिनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अन्तरङ्गसाधनं शमदमादिकम-
नुष्ठेयमित्युक्त्वा बहिरङ्गसाधनमपि किञ्चिदनुष्ठेयमस्तीत्याह—

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

आश्रमकर्मापि स्नानशौचभिक्षाटनादिरूपं बहिरङ्गसाधनमपि संन्या-
सिनां कर्तव्यम् । कुतः ? विहितत्वान् 'विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः
शुचिरद्रोही भैक्षान्नो ब्रह्मभूयाय भवति । पुत्रेणयायाश्च वित्तेणयायाश्च
लोकेपणयायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । अथ परिव्राडेकशा-
टीपरिहितः' इत्यादिश्रुतिषु संन्यासिनामपि भिक्षाटनादीनामाश्रम-
धर्माणां विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

न केवलं विहितत्वमात्रेण संन्यासिनामाश्रमधर्मानुष्ठानं, किं तु
चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वादपीत्याह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

भिक्षाटनाद्याश्रमकर्मानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति
सहकारित्वेन साधनत्वेन हेतुनापि संन्यासिनां भिक्षाटनादिकर्म अवश्यं
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण संन्यासिनां धर्मान् प्रतिपाद्य इदानीम् 'ऊर्ध्व-
रेतसु च शब्दे हि' इति सूत्रे उपक्रान्तमूर्ध्वरेतसां ब्रह्मविद्याधिकारित्वसु-
पसंहरति—

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि सर्वश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयापि त एव ऊर्ध्वरेतस एव अश्र-
ममनननिदिव्यासनरूपावां ब्रह्मविद्यायामधिकारिणः । सर्वथापीत्येतत्पदं
स्वयमेव व्याचष्टे—उभयलिङ्गादिति । उभयलिङ्गात् श्रुतिस्मृतिरूपात्
ज्ञापकादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सन्यासिनामेव ब्रह्मविद्याधिकार इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

‘यत्र सन्त न चासन्त नाश्रित न बहुश्रुतम् । न सुवृत्त न दुर्वृत्त वेद कश्चन स द्विज । तुल्यनिन्दास्तुतिर्मान्नी सतुष्टो येनकेनचिन्’ इत्यादिस्मृति । अनभिभव मानावमानादिराहित्य ब्रह्मसाक्षात्कारसाधन दर्शयति । तच्च मानावमानादिराहित्य प्रायेण सन्यासिनामेव सम्भ्रति, न गृहस्थाना पुनदाराद्यभिमानवताम् । तस्मादपि सन्यासिनामेव ब्रह्म-विद्याधिकार इति भाव ॥ ३५ ॥

तद्गृह्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

एव सन्यासिनामेव ब्रह्मविद्याधिकार प्रसाध्य इदानीं विधुराणामपि अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठाने विशेषाभावात् ब्रह्मचर्यवत्त्वाच्च सन्यासितुल्य-त्वात् तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारमाह—

अन्तरा चापि तु तद्गृहेः ॥ ३६ ॥

दैवात् पत्नीवियोगे सति अन्तरा गृहस्थाश्रमसन्यासाश्रमयो मध्ये विद्यमानानामनाश्रमिणा विधुराणामपि श्रवणमनननिदिध्यासनरूपाया ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । कुत ? तद्गृहे अनाश्रमिणामपि बहूना लोके ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वदर्शनादित्यर्थ ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि च अनाश्रमिणामपि बहूना ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्व मन्वादिस्मृ-तिषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थ ॥ ३७ ॥

अनाश्रमिणा ज्ञानसाधनीभूतकर्मनुष्ठानाभावात् कथं ज्ञानोत्पत्तिरि-त्याशङ्क्याह—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिभिरनुष्ठिताना विशेषाणा स्नानसध्याजपादीनामनुग्रह ज्ञा-नानुग्राहकत्वमुपपन्नमित्यर्थ ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिकर्मापेक्षया आश्रमिकर्मणामाधिक्यमाह—

अतस्त्वितरज्ज्यापो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतः अनाश्रमिकृतकर्मपेक्षया इतरत् आश्रमिकृत कर्म ज्याय श्रष्टम् अविलम्बेन ज्ञानसाधकमित्यर्थ ॥ ३९ ॥

तद्रूपाधिकरणम् ॥ १० ॥

अनाश्रमिणां विधुराणां श्रवणमनननिदिध्यासनरूपायां ब्रह्मविद्या-
यामधिकारं प्रतिपाद्य इदानीं संन्यासाश्रमं प्राप्य तं परित्यज्य पुन-
र्गृहस्थाश्रमं प्राप्तानामाश्रमभ्रंशजन्योत्कृष्टपापविशिष्टानामाश्रमभ्रष्टानां
ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीति वक्तुमाश्रमभ्रंशस्य शास्त्रप्रतिपिद्ध-
त्वेन पापजनकत्वमाह—

तद्रूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

तद्रूतस्य संन्यासाश्रमं प्राप्तस्य अतद्भावः संन्यासाश्रमात् भ्रंशः
शास्त्रविहितो न भवति । प्रत्युत शास्त्रप्रतिपिद्ध एव । कुतः ? नियमात-
द्रूपाभावेभ्यः नियमेभ्यः संन्यासाश्रमप्राप्त्यनन्तरं मरणपर्यन्तं संन्या-
साश्रमेणैव स्यात्तव्यं, पुनः न निवर्तितव्यमिति नियमप्रतिपादकेभ्यो
मन्वादिवचनेभ्यः, अतद्रूपाभावेभ्यः अतद्रूपाणां नियमाप्रतिपादकानां
वचनानामभावेभ्यश्च हेतुभ्यः आश्रमभ्रंशः शास्त्रप्रतिपिद्ध इत्यर्थः ।
संन्यासाश्रमं प्राप्तस्य संन्यासाश्रम एव मरणपर्यन्तमभिरुचिर्यस्योत्पन्ना
स्य संन्यासाश्रमेणैव अवस्थानं यस्य तु गृहस्थाश्रमेऽभिरुचिरुत्पन्ना
तस्य संन्यासाश्रमं परित्यज्य पुनर्गृहस्थाश्रमेणावस्थानमित्येवंविद्यानि-
यमप्रतिपादकानि वचनानि मन्वादिस्मृतिषु कुत्रापि न सन्तीति
भावः ॥ ४० ॥

आधिकारिकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

संन्यासाश्रमात् भ्रष्टानां कंचित् कालं गृहस्थाश्रमे स्थितानां पश्चा-
त्तापे सति आश्रमभ्रंशजन्यपापस्य प्रायश्चित्तमस्ति वा, न चेति संशये
सति प्रायश्चित्तमस्तीति वक्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

आधिकारिकाणां संन्यासाश्रम एव तिष्ठतां संन्यासाश्रमविहितक-
र्मानुष्ठानं कुर्वतां प्रमादान् सरुद्धक्षर्यादिभ्रंशवतां यन् प्रायश्चित्तम् अने-
कमृत्तिकास्तनम् अनेकसहस्रप्रणवजपप्राणायामादिरूपं मन्वादिस्मृतिषु
विहितं, तदपि प्रायश्चित्तमधिकारिणाम् आश्रमभ्रष्टानां नास्ति । कुतः ?
पतनानुमानात् । 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धेत् स आत्महा' इतिस्मृ-
त्तवाश्रमभ्रष्टानां पतितत्वप्रतिपादनात् पतितानां तदयोगात् तस्य प्राय-
श्चित्तस्यायोगात् अनुपपन्नत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

अशनवत् ब्राह्मणानां शूद्रादिगृहेषु बहुकाल भोजनजन्यपापवदाश्रमभ्रशजन्य पापमपि उपपूर्वमेव उपपातकमेव । तथा च एके मन्वादय आश्रमभ्रशजन्यपापस्य भाव प्रायश्चित्तसद्भाव वदन्ति । तदुक्तं तच्च प्रायश्चित्तं भूप्रदक्षिणसकलतीर्थस्नानादिरूप मन्वादिस्मृतिध्वेवोक्तमित्यर्थं ४२ बहिरपिकरणम् ॥ १२ ॥

आश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्तेन आश्रमभ्रशजन्यपापस्य नष्टत्वेन परिशुद्धानां परलोकप्राप्त्यभावेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तात्याह—

वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

आश्रमभ्रष्टानां कृतप्रायश्चित्तानाम् अकृतप्रायश्चित्तानां च उभयविधानामपि बहिष्कारं कर्तव्यं । प्रायश्चित्तकरणानन्तरमपि तेषां वेदान्तशास्त्रगुरुभिर्न पाठनीयं, शिष्टैरपि तेषां निरुद्धे वेदान्तश्रवणं न कर्तव्यं, सहश्रोतृभिरपि तैः सह एकगुरुनिकटे वेदान्तश्रवणं न कर्तव्यम् । तैः सह यङ्क्तिभोजनादिकमपि न कर्तव्यमित्यर्थं । कुत ? स्मृते बहुस्मृतीनां विद्यमानत्वात्, आचारात् शिष्टाचाराच्चेत्यर्थं । कृतप्रायश्चित्तानां तु मरणपर्यन्तं सन्यासाश्रमधर्ममनुतिष्ठता जन्मान्तरे श्रवणाद्यनुष्ठानेन ब्रह्मसाक्षात्कार इति भावः । इदं सर्वं विविदिपासन्यासविषयकम् । विद्वत्सन्यासिनां तु ब्रह्मसाक्षात्कारबहिनां ब्रह्महत्यादिमहापातकानामपि दग्धत्वात् प्रायश्चित्तापेक्षा नास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

स्वाम्यपिकरणम् ॥ १३ ॥

उद्गीथाहवनीययूपादिषु वर्माङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिरूपाणि अङ्गावरद्धोपासनानि यजमानस्य वा अनुष्ठेयानि, उत ऋत्विजा वा अनुष्ठेयानीति सदेहे सति निर्णयं कर्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गावरद्धोपासनानि स्वामिनः यजमानस्य अनुष्ठेयानीति आत्रेयो मन्यते । कुत ? फलश्रुते यजमानस्य फलश्रवणादित्यर्थं । तथा च यजमानस्य अङ्गावरद्धोपासनाजन्यफलभोक्तृत्वात् अङ्गावरद्धोपासनानि यजमानेनैव कर्तव्यानीत्यर्थं ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तः—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

अङ्गावबद्धोपासनम् आर्त्विज्यम् ऋत्विजामनुष्ठेयमित्यौडुलोमिर्मन्यते ।
कुतः ? तस्मै साङ्गकर्मानुष्ठानाय दक्षिणादिना ऋत्विक्परिकीयते खलु ।
तथा च परिकीयैः ऋत्विग्भिः कृतानि कर्माणि यथा यजमानस्य फल-
जनकानि, एवमङ्गावबद्धोपासनान्यपि ऋत्विग्भिरनुष्ठितानि यजमानस्य
फलजनकानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अङ्गावबद्धोपासनायाम् ऋत्विजामपि फलश्रवणाच्च अङ्गावबद्धोपास-
नानि ऋत्विगनुष्ठेयानीत्याह—

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

‘आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तं काममागायति’ इति
श्रुतौ ऋत्विग्यजमानयोरुभयोरपि अङ्गावबद्धोपासनाजन्यफलश्रवणादपि
ऋत्विजामनुष्ठेयानि अङ्गावबद्धोपासनानीत्यर्थः । आत्मने स्वस्मै यजमा-
नाय वा यं कामं कामयते ऋत्विक्, तं काममुद्दिश्य आगायति उद्गीथे
ब्रह्मदृष्टिपूर्वकम् उद्गीथगानं करोतीति श्रुत्यर्थः । सूत्रत्रयमपि प्रसङ्गादागतं
न प्रकृतोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविध्वधिकरणम् ॥ १४ ॥

‘सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववद्’ इति सूत्रे संन्यासाश्रमात् पूर्वम-
नुष्ठेयानि ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति परम्परया साधनत्वेन बहिरङ्गसाधनानि
यज्ञादिकर्माणि प्रतिपाद्य संन्यासाश्रमानन्तरमनुष्ठेयानि ब्रह्मसाक्षा-
त्कारं प्रति साक्षात्साधनत्वेन अन्तरङ्गसाधनानि शमदमादीन्यपि ‘शम-
दमाद्युपेतः स्यात्’ इति सूत्रे प्रतिपाद्य इदानीं ततोऽप्यन्तरङ्गसाधनानि
श्रवणमनननिदिध्यासनानि प्रतिपादयति—

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

विध्यादिवत् विध्यादौ कर्मकाण्डे यथा गृहस्थाश्रमवतः अग्निहोत्रा-
दीनि बहूनि कर्माणि स्वर्गादिफलोद्देशेन विहितानि एवं तद्वतः संन्यासा-
श्रमवतः पुरुषस्य ‘तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विध’ इति ज्ञानकाण्ड-
स्थश्रुतौ सहकार्यन्तरविधिः शमदमाद्युपेक्षया सहकार्यन्तराणां श्रवण-
मनननिदिध्यासनानां ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन विधिरङ्गीकर्तव्यः । तत्र त्रया-
णां मध्ये श्रवणमनने सर्वेषामपि ब्रह्मसाक्षात्कारकामानां बहुकालमनुष्ठा-

तज्ये । तृतीय निदिध्यासन तु पक्षेण कालविकल्पेन अनुष्ठेयम् । येषां श्रवणमननानन्तरमपि ब्राह्मणत्वश्रित्यत्वादिवर्णाभिमान, ब्रह्मचारित्व-
गृहस्थत्वाद्याश्रमाभिमान, जातिजुलाद्याभिमान, स्थूलोऽह कृशोऽह
कर्ताह भोक्ताहमित्येवविधो देहाद्यभिमानो दृढो वर्तते, तेषां बहुकाल
निदिध्यासन कर्तव्यम् । येषां तु अतिशुद्धान्त करणानां देहाभिमान श्रम-
णमननाभ्यामेव शिथिलीभूत, तेषां स्वल्पकालनिदिध्यासनेनैव माक्षा-
त्कारोत्पत्ते बहुकाल निदिध्यासन न कर्तव्यमित्यर्थ । इदमुपलक्षणम् ।
अत्यन्तविशुद्धान्त करणानामत्यन्तेश्वरानुग्रहवता श्रवणमनने अपि स्वल्प-
कालमेव अनुष्ठातव्ये, अन्येषां तु बहुकालमनुष्ठातव्ये इति श्रवणमनननि-
दिध्यासनानां त्रयाणामपि पुरुषभेदेन कालविकल्प इति त्रष्टव्यम् ।
' तस्मान् ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य' इति श्रुतेरयमर्थ — तस्मान् ब्राह्मण
पाण्डित्य निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेन्, वाल्य च पाण्डित्य च निर्विद्याथ
मुनिरमौन च मौन च निर्विद्याथ ब्राह्मण' इति । सर्वे कर्माणि सन्यस्य
साधनचतुष्टयानन्तर पाण्डित्य श्रवण निर्विद्य कृत्वा वाल्येन श्रवणज-
न्यज्ञानस्य वलसपादकेन दार्ढ्यसपादकेन मननेन तिष्ठासेन् मनन
बुर्वन् स्थातुमिच्छेन्, वाल्य च पाण्डित्य च निर्विद्य मनन श्रवण च
कृत्वा अथ मुनि मौनशील निदिध्यासनशीलो भवेन् । एवम् अमौन
मौनात् निदिध्यासनादन्यन् श्रवणमननद्वय, मौन निदिध्यासन च लब्ध्वा
अथ ब्राह्मण ब्रह्मसाक्षात्कारवान् मुच्यत्राह्मणो भवेदित्यर्थ ॥ ४७ ॥

'अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे यावज्जीव स्वाध्यायमधीर्यात्' इति
श्रुतौ ब्रह्मचर्याश्रममुपक्रम्य गृहस्थाश्रमस्य उपसंहृतत्वात् ब्रह्मचर्यगृह-
स्थाश्रमौ द्वावेव प्रामाणिकौ, सन्यासाश्रमस्त्वप्रामाणिक' । तथा च गृह-
स्थानामेव अग्निहोत्रादिकर्मसु श्रवणमननादिषु च अधिकार न सन्या-
सिनामित्याशङ्क्याह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

वृत्तनभावात् कृत्स्नानां सकलाश्रमधर्माणाम् इन्द्रियनिग्रहतपोब्रह्मच-
र्यादीनां भावात् गृहस्थाश्रमे विद्यमानत्वान् तावन्मात्रेण गृहिणा गृहस्था-
श्रमिणा उपसंहार वृत्त, न तु सन्यासाश्रमव्यवच्छेदाभिप्रायेण । सन्या-
साश्रमविधायकानां बहुश्रुतिशक्त्यानां विद्यमानत्वान् । तथा च गृह-
स्थानां नित्यनैमित्तिकाम्यकर्मोत्पन्नपूर्वत्वेन श्रवणमनननिदिध्यास-

नानुष्ठानेऽवकाशाभावात् सन्यासिनामेव श्रवणादावधिकारः । तथा च कर्मकाण्डविहितेषु अग्निहोत्रादिकर्मसु ज्ञानकाण्डविहितेषु श्रवणमननादिषु च अधिकारभेद एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः । यद्यपि ' अनुष्ठेय वादरायण साम्यश्रुते ' इति सूत्र एव सन्यासाश्रम स्थापित, तथापि श्रवणादौ अधिकारिचिन्ताप्रसङ्गात् ' कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसहार ' इति सूत्रे सन्यासाश्रमो हठीकृत इति न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् । अभिसमावृत्य स्वाध्यायाध्ययनपरिसमाप्त्यनन्तर गुरुगृहानिर्गत्य स्वगृह गत्वा कुटुम्बे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा अविरक्तश्चेत् शुद्धस्थले यावज्जीव ब्रह्म यज्ञस्वाध्यायाध्ययनं कुर्यात्, विरक्तश्चेत् कचित्कालं गृहस्थाश्रमे स्थित्वा पश्चात् सन्यासाश्रमं स्वीकृत्य श्रवणमननादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथा च यावज्जीवमित्येतदविरक्तविषयकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

तर्हि ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यसन्यासाश्रमास्त्रयोऽपि प्रामाणिका भवन्तु नाम । वानप्रस्थाश्रमस्तु अप्रामाणिक एव । वानप्रस्थाश्रमासाधारणस्य कस्यचिदनुष्ठेयस्याभावादित्याशङ्क्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनवत् मौनप्रधानकानां सन्यासिनामसाधारणश्रवणमननादिविधानवत् इतरेषां वानप्रस्थानामप्युपदेशात् उपवासप्रधानस्य कायक्लेशहेतुभूतस्य आश्रमान्तरसाधारणस्य तपसः श्रुतिस्मृत्यादिषु विहितत्वादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मचारिणा यथेष्टभोजनपूर्वकं स्वाध्यायाध्ययनमसाधारणो धर्मः । गृहस्थानामपि यथोचितभोजनपूर्वकमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानमसाधारणो धर्मः । सन्यासिनामपि यथोचितभोजनपूर्वकं श्रवणमननाद्यनुष्ठानमसाधारणो धर्मः । वानप्रस्थाना तु प्रायशः उपवासप्रधानकं शरीरशोषणहेतुभूतं पञ्चाग्निमध्यावस्थानरूपं तपश्चरणमसाधारणो धर्मः । तथा च स्वाध्यायाध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानकृच्छ्रचान्द्रायणादितपश्चरणवेदान्तश्रवणरूपेषु चतुर्षु असाधारणधर्मेषु चतुर्णामाश्रमिणाम् अधिकार इति भावः ॥ ४९ ॥

अनाविष्टुवधिकरणम् ॥ १९ ॥

' बाल्येन तिष्ठासेन् ' इति श्रुतौ बाल्यशब्देन ब्रह्मज्ञानस्य दाह्यं रूपमलसपादकं मननमुच्यते इति ' सहकार्यन्तरविधि ' इति पूर्वसूत्र उक्तम् । इदानीं बालसादृश्यं बाल्यमिति बाल्यशब्दस्यार्थान्तरमप्याह—

तय्ये । तृतीय निदिध्यासन तु पक्षेण कालविकल्पेन अनुष्ठेयम् । येषां श्रवणमननानन्तरमपि ब्राह्मणत्वश्रुतित्वादिवर्णाभिमान, ब्रह्मचारित्व-
गृहस्थत्वाद्याश्रमाभिमान, जातिकुलाद्यभिमान, स्थूलोऽहं वृशोऽहं
कर्ताहं भोक्ताहमित्येवविधो देहाद्यभिमानो दृढो वर्तते, तेषां बहुकाल
निदिध्यासन कर्तव्यम् । येषां तु अतिशुद्धान्त करणानां देहाभिमान श्रव-
णमननाभ्यामेव शिथिलीभूत, तेषां स्वल्पकालनिदिध्यासनेनैव साक्षा-
त्पारोत्पत्ते बहुकाल निदिध्यासन न कर्तव्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
अत्यन्तविशुद्धान्त करणानामत्यन्तेश्वरानुग्रहवता श्रवणमनने अपि स्वल्प
कालमेव अनुष्ठातव्ये, अन्येषां तु बहुकालमनुष्ठातव्ये इति श्रवणमनननि-
दिध्यासनानां त्रयाणामपि पुरुषभेदेन कालविकल्प इति द्रष्टव्यम् ।
' तस्मात् ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य' इति श्रुतेरयमर्थः—तस्मात् ब्राह्मण
पाण्डित्य निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेन्, वाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याय
मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मण' इति । सर्वं कर्माणि सन्यस्य
साधनचतुष्टयानन्तरं पाण्डित्यं श्रवणं निर्विद्यं कृत्वा वाल्येन श्रवणज-
न्यज्ञानस्य बलसंपादकेन दाढर्यसंपादकेन मननेन तिष्ठासेन् मननं
कुर्वन् स्थातुमिच्छेन्, वाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्यं मननं श्रवणं च
कृत्वा अथ मुनिमौनशीलं निदिध्यासनशीलो भवेत् । एवम् अमौनं
मौनात् निदिध्यासनादन्यन् श्रवणमननद्वयं, मौनं निदिध्यासनं च लब्ध्वा
अथ ब्राह्मणं ब्रह्मसाक्षात्कारवान् मुरयब्राह्मणो भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

' अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे यावज्जीवं स्वाध्यायमधीर्यते' इति
श्रुतौ ब्रह्मचर्याश्रममुपव्रतस्य गृहस्थाश्रमस्य उपसहृतत्वात् ब्रह्मचर्यगृह-
स्थाश्रमौ द्वावेव प्रामाणिकौ, सन्यासाश्रमस्त्वप्रामाणिकः । तथा च गृह-
स्थानामेव अग्निहोत्रादिकर्मसु श्रवणमननादिषु च अधिहारं न सन्या-
सिनाभित्याशङ्क्याह—

कृत्स्नभावात् कृत्स्नानां सजलाश्रमधर्माणाम् इन्द्रियनिग्रहतपोब्रह्मच-
र्यादीनां भावात् गृहस्थाश्रमे विद्यमानत्वान् तावन्मात्रेण गृहिणा गृहस्था-
श्रमिणा उपसहारं कृतं, न तु सन्यासाश्रमव्यवच्छेदाभिप्रायेण । सन्या-
साश्रमविधायकानां बहुश्रुतिवाक्यानां विद्यमानत्वात् । तथा च गृह-
स्थानां नित्यनैमित्तिकसाम्यसमीपानुष्ठानपूर्वकत्वेन श्रवणमनननिदिध्यास-

वानुष्ठानेष्वकाशाभावात् संन्यासिनामेव श्रवणादावधिकारः । तथा च कर्मकाण्डविहितेषु अग्निहोत्रादिकर्मसु ज्ञानकाण्डविहितेषु श्रवणमननादिषु च अधिकारभेद एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः । यद्यपि ' अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ' इति सूत्र एव संन्यासाश्रमः स्थापितः, तथापि श्रवणादौ अभिकारिचिन्ताप्रसङ्गात् ' कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ' इति सूत्रे संन्यासाश्रमो दृढीकृत इति न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् । अभिसमावृत्य स्वाध्यायाध्ययनपरिसमाप्त्यनन्तरं गुरुगृहानिर्गत्य स्वगृहं गत्वा कुटुम्बे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा अविरक्तश्चेत् शुद्धस्थले यावज्जीवं ब्रह्म-यज्ञस्वाध्यायाध्ययनं कुर्यात्, विरक्तश्चेत् कञ्चित्कालं गृहस्थाश्रमे स्थित्वा पश्चात् संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य श्रवणमननादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथा च यावज्जीवमित्येतदविरक्तविषयकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

तर्हि ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यसंन्यासाश्रमात्त्रयोऽपि प्रामाणिका भवन्तु नाम । वानप्रस्थाश्रमस्तु अप्रामाणिक एव । वानप्रस्थाश्रमासाधारणस्य कस्यचिदनुष्ठेयस्याभावादित्याशङ्क्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनवत् मौनप्रधानकानां संन्यासिनामसाधारणश्रवणमननादिविधानवत् इतरेषां वानप्रस्थानामप्युपदेशात् उपवासप्रधानस्य कायकेशहेतुभूतस्य आश्रमान्तरासाधारणस्य तपसः श्रुतिस्मृत्यादिषु विहितत्वादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मचारिणा यद्येष्टभोजनपूर्वकं स्वाध्यायाध्ययनमसाधारणो धर्मः । गृहस्थानामपि यथोचितभोजनपूर्वकमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानमसाधारणो धर्मः । संन्यासिनामपि यथोचितभोजनपूर्वकं श्रवणमननाद्यनुष्ठानमसाधारणो धर्मः । वानप्रस्थानां तु प्रायशः उपवासप्रधानकं शरीरदोषणहेतुभूतं पञ्चाग्निमध्यावस्थानरूपं तपश्चरणमसाधारणो धर्मः । तथा च स्वाध्यायाध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानकृच्छ्रचान्द्रायणादितपश्चरणवेदान्तश्रवणरूपेषु चतुर्षु असाधारणधर्मेषु चतुर्णामाश्रमिणाम् अधिकार इति भावः ॥ ४९ ॥

अनाविष्टुवंशपिकरणम् ॥ १९ ॥

' वाल्येन तिष्ठासेन् ' इति श्रुतौ बाल्यशब्देन ब्रह्मज्ञानस्य दार्ढ्यरूपप्रलसंपादकं मननमुच्यते इति ' सहकार्यन्तरविधिः ' इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । इदानीं बालसादृश्यं बाल्यमिति बाल्यशब्दस्यार्थान्तरमप्याह—

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

कृतसन्त्यासो ब्राह्मण पाण्डित्य श्रवणमननोभयरूप पाण्डित्य निर्विद्य सपाद्य बाल्येन बालसदृशतया तिष्ठेदिति श्रुतेरर्थ । अस्मिन्नर्थे बाल्यशब्दस्यार्थमाह—अनाविष्कुर्वन् बालकवन् स्वस्य ज्ञानवैराग्यादिक लोकानामप्रकटयन् दम्भदर्पाहङ्गागादिरहित सन् कृतश्रवणमनन सन्त्यासी सर्वदा ब्रह्मध्यान कुर्वन् तिष्ठेदित्यर्थ । कुत ? अन्वयात् दम्भदर्पाहकारादिराहित्यस्य ध्यान प्रति साधनत्वेनान्वितत्वादित्यर्थ ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्ध इत्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

एव ब्रह्मसाक्षात्कारस्य अन्तरङ्गसाधनानि बहिरङ्गसाधनानि च निरूप्य इदानीमस्मिन् जन्मनि कृतश्रवणमनननिदिध्यासनस्य पुरुषस्य अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिर्वा जन्मान्तरे वेति सशये सति निर्णय करोति—

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

अप्रस्तुतप्रतिबन्धे प्रस्तुतानां श्रवणमनननिदिध्यासनानां दृढदेहाद्यभिमानलक्षणे प्रतिबन्धके असति ऐहिक ज्ञानमस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पद्यते । दृढदेहाभिमानलक्षणप्रतिबन्धके सति तु जन्मान्तरे पुनरपि श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानानन्तर ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पद्यत इत्यर्थ । कुत ? तद्दर्शनात् 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परा गतिम्' इत्यादिस्मृतिवाक्येषु प्रबलदेहाभिमानवतामनेकजन्मसु श्रवणमननाद्यनुष्ठानेन साक्षात्कारवत्त्वप्रतिपादनादित्यर्थ । तथा च विशुद्धान्त करणानां स्वल्पदेहाभिमानवतामिश्ररानुग्रहवताम् एकजन्मानुष्ठितश्रवणमननादिभिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदय, अन्येषां तु बहुजन्मानुष्ठितश्रवणमननादिभिः साक्षात्कारोत्पत्तिरिति भाव ॥ ५१ ॥

मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारे उक्तं न्यायं मोक्षेऽप्यतिदिशति—

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारवन् मुक्तिफलस्यापि मोक्षरूपफलस्याप्यनियम अस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षोदय इति नियमो नास्त्येव । किं तु ईश्वरानुग्रहवता कृतश्रवणमनननिदिध्यासनानां पुरुषाणामस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षोदय अन्येषां तु जन्मांतरे मोक्षोदय इत्येवविधो नियमोऽङ्गीकर्तव्यः । कुत ?

तदवस्थावधृतेः तदवस्थाया मोक्षावस्थायाः अवधृतेः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिषु मोक्षावस्थायाः ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरकालीनत्व-निश्चयादित्यर्थः । तथाच यस्मिन् जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिः तस्मिन् जन्मनि ब्रह्मभावलक्षणस्य मोक्षस्योत्पत्तिरिति भावः । ब्रह्मभावस्य उत्पत्तिर्नाम विस्मृतकण्ठाभरणस्येव अविद्यावृत्तस्य ब्रह्मभावस्य जीवब्रह्माभेदविषयकसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्तौ सत्यामभिव्यक्तिरिति भावः ॥ ५२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

आह्वयधिकरणम् ॥ १ ॥

आवृत्तिसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

प्रह्लाविषयकश्रवणमनननिदिध्यासनानामसकृन् अनेकवारम् आवृत्तिः
वर्तव्या अभ्यासः कर्तव्यः । कुतः ? उपदेशात् 'आमुषेरासृते. कालं
नयेद्वेदान्तचिन्तया । तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥ तद्बु-
द्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा. । दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद्
भक्तिसंयुतान् ॥ गुरुशुश्रूषया लब्धान् कृच्छ्राशीतिफलं लभेन् ।' इत्यादि-
स्मृतिषु निम्नतरं प्रह्लाविचारस्य फलव्यत्वोपदेशादित्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

मुष्णरत्नमुक्ताविट्पुमादिनारतम्यपरिज्ञानस्य बहुकालं विचारसाध्यत्व-
दर्शनान् तद्वृष्टान्तेन प्रह्लाज्ञानस्यापि बहुकालविचारसाध्यत्वमङ्गीर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मेयधिकरणम् ॥ २ ॥

निर्गुणश्रवणाद्यावृत्तिं निरूप्य सगुणध्यानस्वरूपं निरूपयति—

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

उपासनानि त्रिविधानि—अहंप्रहोपासनानि, प्रतीकोपासनानि,
अद्वावयवोपासनानि च । तत्राहंप्रहोपासनानि, दहृशाण्डिल्यवैश्वान-
नरोपरसेनविचारादीनि । तत्र त्रिविम्य सगुणप्रह्लाणध्यामेदानुसंधानम्
अहंप्रहोपासनेत्युच्यते । जडेषु फर्मान्देषु नामादिपदार्थेषु प्रह्लादिपदार्थ-
दृष्टिः प्रतीकोपासना । जडेषु फर्मान्देषु उर्जायादिपदार्थेषु प्रह्लादिपदार्थ-

दृष्टिः अज्ञावयवोपासना । एवमित्ये सति दक्षरवैश्वानराद्युपासनेषु पर-
मात्मा आत्मेति ध्यातव्यः जीवामिन्न इत्येव ध्यातव्य इति वृद्धाः उप-
गच्छन्ति अङ्गीकुर्वन्ति, ग्राहयन्ति च 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते
अहं वै त्वमसि' इत्यादिश्रुतयः जीवानां सगुणब्रह्मणश्च अभेदध्यानमेव
प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । तथा च 'वैश्वानरोऽहं, दहराकाशोऽहं, अक्षि-
पुरुषोऽहं, भारूपोऽहम्' इत्येवंरूपेणैव सगुणब्रह्मोपासनानि कर्तव्यानीति
भावः ॥ ३ ॥

न प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

प्रतीके 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासीत, आदित्यं ब्रह्मे-
त्युपासीत' इत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु न जीवब्रह्माभेदध्यानं कर्तव्यम् ।
कुत्र ? नहि सः जीवब्रह्माभेदध्यानोपदेशः । तत्र न हि नास्ति खलु,
नामादिब्रह्मणोरेवाभेदध्यानस्य तत्रोपदिष्टत्वात् नामब्रह्माभेदध्यानमेव
तत्र कर्तव्यं, न जीवब्रह्माभेदध्यानमित्यर्थः । न च ब्रह्माभिन्ननामाह-
मस्मि, ब्रह्माभिन्नादित्यमण्डलमहमस्मि, ब्रह्माभिन्नमनोऽहमस्मीत्येव ध्यानं
कर्तव्यम् । तथाविधविभेदग्यभावान् अभिहितकरणस्य निष्फलत्वात् ।
तस्माद्बिध्यनुसारेण जज्ञाना नामादीनां ब्रह्मणश्चाभेदानुसंधानमेव कर्त-
व्यमिति भावः ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यमण्डलनाममनआदिषु अधिष्ठानेषु ब्रह्मत्वमारोप्य ध्यानं
कर्तव्यं वा ब्रह्मणि अधिष्ठाने नामत्वादित्यमण्डलत्वमनस्त्वादीनि
आरोप्य ध्यानं कर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

ब्रह्मदृष्टेरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

निकृष्टेषु आदित्यमण्डलनामादिषु उत्कृष्टब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । कुतः ?
उत्कर्षात् फलाधिभ्यादित्यर्थः । लोकेऽपि निकृष्टेषु उत्कृष्टदृष्टिः फलाधि-
क्षयाय भवति, उत्कृष्टे निकृष्टदृष्टिस्तु फलाधिभ्याय न भवति, प्रत्युत
अन्तर्यायैव भवतीति भावः ॥ ५ ॥

आदित्यादिमन्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतपथाद्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'उद्गीयं ब्रह्मेत्युपासीत, आहवनीयं ब्रह्मेत्युपासीत, वेदिं ब्रह्मेतु-

पासीत, आदित्यं यूपमित्युपासीत' इत्यादिषु अङ्गावब्रह्मोपासनेषु आदि-
त्यादिमतयश्च आदित्यब्रह्मादिदृष्टयोऽपि अङ्गे वचनव्यत्ययः छान्दसः
अङ्गेष्वित्यर्थः । तथा च अङ्गेषु आहवनीयादिषु कर्तव्याः । कुतः ?
उपपत्तेः निकृष्टेपूच्छुष्टुबुद्धिः फलाधिक्याय भवतीति पूर्वोक्तमुक्ते-
रित्यर्थः ॥ ६ ॥

आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इदानीं ध्यानसाधनानि आसनादीनि निरूपयति—

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

सुखासने आसीनः सन् ध्यानं कुर्यात् । कुतः ? संभवात् आसीनस्यैव
चित्तैकाग्र्यसंभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्यानशब्दार्थपर्यालोचनादपि आसीनेनैव ध्यानं कर्तव्यम् । प्रपञ्च-
विषयकप्रत्ययतिरस्कारेण ब्रह्मविषयकप्रत्ययप्रवाहीकरणं हि ध्यानशब्दा-
र्थः । एवंविधध्यानं श्यानस्य न संभवति निद्रया पीडितत्वात् । तिष्ठतो-
ऽपि न संभवति पादवेदनया पीडितत्वात् । गच्छतोऽपि न संभवति
कण्टकादिना पीडितत्वात् । तस्मात् आसीनस्यैव ध्यानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अचलत्वं निश्चलत्वं च अपेक्ष्य उद्दिश्य आसीन एव ध्यानं कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिस्मृतयोऽपि
आसीनस्यैव ध्यानं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

कस्मिन् देशे ध्यानं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

नदीतीरदेवालयपुण्यक्षेत्रप्रामाणां भव्ये यत्र यस्मिन् देशे मनस एका-
ग्रता प्रसन्नता, तत्र ध्यानं कर्तव्यम् । कुतः ? अविशेषात् शुद्धान्त.कर-
णस्य सर्वत्रापि मनःप्रसादस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कति सक्तसराणि ध्यान कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आप्रायणात् मरणपर्यन्त ध्यान कर्तव्यम् । कुत ? तत्रापि मरणकालेऽपि दृष्टम् 'य य ज्ञापि स्मरन् भावम्' इत्यादिस्मृतिषु ध्यान प्रतिपादितमित्यर्थ ॥ १२ ॥

तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सगुणध्यानस्वरूप विचार्य पुनरपि निर्गुणस्वरूप विचारति । कर्माणि चतुर्विधानि—सचितानि, प्रारब्धानि, अतीतानि, आगामीनि च । तत्र पूर्वजन्मसु कृतानि भविष्यदेहजननयोग्यानि स्वर्गादिफलोद्देशेन कृतानि कर्माणि सचितानि, महता प्रयासेन श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारादिसकलमोक्षसाधनसपादक वर्तमानशरीरारम्भकाणि पूर्वजन्मकृतानि कर्माणि प्रारब्धानि, ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्ते पूर्वमस्मिन् जन्मानि जन्मान्तरे वा ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन कृतानि कर्माणि अतीतानि, ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्त्यनन्तरमस्मिन् जन्मनि कृतानि आगामीनि । तत्र चतुर्विधेषु कर्मसु मध्ये सचिताना भविष्यदेहपरम्परारूपफलमनुत्पाद्यैव नाशम्, आगामिना च देहाभिमानरहितेन कृतत्वात् फलजननासामर्थ्यं च प्रथम प्रतिपादयति—

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

तदधिगमे तस्य ब्रह्मण अधिगमे साक्षात्कारे सति उत्तरपूर्वाघया आगामिसचितपापयोरश्लेषविनाशौ भवत । आगामिपापस्यासस्पर्श, सचितपापस्य विनाशश्च भवति । कुत ? तद्व्यपदेशात् 'तथा पुनरपलाश आपो न ऋष्यन्त तग्येपीवातूलमग्नौ प्रोत प्रदूयेत' 'यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्सुरतेऽर्जुन' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु आगामिसचित-कर्मणोरश्लेषविनाशव्यपदेशादित्यर्थ ॥ १३ ॥

इतरस्याधिकरणम् ॥ १० ॥

पापस्याश्लेषविनाशौ प्रतिपाद्य पुण्यस्याग्नेयविनाशौ प्रतिपादयति—

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पाते ब्रह्मसाक्षात्कारेण देहाभिमाननाशे सति इतरस्य ब्रह्मज्ञानोत्तर-वाहीनपुण्यस्यासश्लेष असस्पर्शो भवति । इदमुपलक्षणम् । सचित-पुण्यस्य नाश इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

अनारब्धवाप्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

वतमानदेहजनकयो प्रारब्धपुण्यपापयोस्तु ज्ञानान्नाशा नास्तीत्याह—

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तद्वधेः ॥ १५ ॥

अनारब्धवाय अनुत्पादितवर्तमानशरीरे एव पुण्यपापे नश्यत, न तु वर्तमानशरीरारम्भके । कुत ? तद्वधे ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमपि प्रारब्धकर्मानाशपर्यन्त शरीरावस्थानस्य 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रतिपादितत्वादित्यर्थ । तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतेरयमर्थ— तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतो जीव-मुक्तस्य तावदेव चिर तावानेव विदेह-कैवल्यस्य विलम्ब, यावन्न विमोक्षये यावन् प्रारब्धकर्मभिर्न विमुच्यते अथ सप्तस्ये अथ प्रारब्धकर्मानाशनन्तर सप्तस्ये विदेहकैवल्य प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ १५ ॥

अग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १२ ॥

एवमतीतस्य ज्ञानसाधनाग्निहोत्रादेरपि ब्रह्मज्ञानेन नाशो नास्तीत्याह—

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यार्यैव तदर्शनात् ॥ १६ ॥

ज्ञानोद्देशेन कृतमग्निहोत्रादिकं तत्कार्यार्यं ज्ञानरूपकार्यार्यं भवति । कुत ? तदर्शनात् 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविधिपन्ति' इत्यादिश्रुतिषु अग्निहोत्रादीनां परम्परया ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात् । तथा चाग्निहोत्रादीनां ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन ब्रह्मज्ञान प्रत्युपजाव्यत्वात् ब्रह्मज्ञान नाशयत्व नास्तीति भाव । यद्यपि कर्मणा फलनाशयत्वान् फलभूतेन ब्रह्मज्ञानेन नाशोऽस्त्येव, तथापि फलत्वेन रूपेणैव ब्रह्मज्ञानस्य कर्मनाशयत्वं न तु ज्ञानत्वेन रूपेणेति भाव ॥ १६ ॥

ज्ञानसाधनाग्निहोत्रादे ज्ञानेन नाशाभावे यस्य कर्मण ज्ञाननाशयत्वमियावाद्वाया सचिन्तकर्मण एव नाश इति पूर्वोक्त स्मरयति—

अनोऽन्यापि तेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतः ज्ञानसाधनाग्निहोत्राद् अन्या स्वर्गादिफलोद्देशेन पूज्य-मसु कृता या अग्निहोत्रादित्रिया, सा ब्रह्मज्ञानेन नश्यति । एतेषामाचार्याणां मते उभयोर्जातिनिनादगयणयोश्च मत इत्यर्थे ॥

अथवा 'तमेत वेदानुवचनेन इति श्रुत्या कर्मणा ज्ञानसाधन-

त्वेन बोधितत्वात् ज्ञानासाधनीभूतं कर्मवाप्रसिद्धम् । तथा च 'तदधिगमः'
इति सूत्रं निर्विषयकमित्याशङ्क्याह—

अतोऽन्यापि त्वेकेषामुभयोः

एतेषा काष्णाना शाखाया ज्ञानसाधनत्वेन विहितात् अतः अग्निहो-
त्रादेः अन्या स्वर्गसाधनीभूता अग्निहोत्रादित्रिया उभयोः जैमिनित्राद-
रायणयोः संमतास्ति । सा ब्रह्मज्ञानेन नश्यतीति 'तदधिगम' इति सूत्रे
प्रतिपाद्यते । तथा च सूत्रस्य निर्विषयत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्यपि ज्ञान-
साधनीभूताग्निहोत्रादिकं स्वर्गादिसाधनीभूताग्निहोत्रादिकं च एकमेव
तथापि ज्ञानोद्देशेन कृतं सन् ज्ञानसाधनं, स्वर्गोद्देशेन कृतं सन् स्वर्ग-
साधनं च भवति । तथा च ज्ञानसाधनत्वस्वर्गसाधनत्वरूपविशेषणभेदान्
विशिष्टकर्मभेदमङ्गीकृत्य ज्ञानसाधनीभूताग्निहोत्रादेः स्वर्गसाधनीभूता-
ग्निहोत्रादेश्च भेदव्यपदेश उपपन्न इति भावः ॥ १७ ॥

यदेवाधिररणम् ॥ १३ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

यन् कर्म विद्यया अद्भावप्रदोपासनया सहकृतं, तदेव कर्म अस्मिन्
जन्मनि ब्रह्मज्ञानसाधनम् । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा त
देव धीर्यवत्तरं भवति' इति उपासनासहकृतस्यैव कर्मणः अत्रिलम्बेन
ब्रह्मज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । उट्टीयाहवनीयादिकर्माङ्गेषु ब्रह्मह-
ष्टिपूर्वकमनुष्ठितानि अग्निहोत्रादिकर्माणि अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मज्ञानं
जनयन्ति । उपासनारहितानि तु कर्माणि कालविलम्बेन जन्मपरम्परया
ब्रह्मज्ञानजननानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भोगाधिररणम् ॥ १४ ॥

प्रारब्धयो पुण्यपापयो कदा नाश इत्याशङ्क्यामाह—

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

भोगेन सुखदुःखानुभवेन इतरे धर्ममानशरीरजनने प्रारब्धे पुण्यपापे
क्षपयित्वा नाशयित्वा संपद्यते विदेहसैत्र्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मसूत्रांशो चतुर्थः अथ सप्तमः प्रश्नः ।

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वाक्सपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

मुमुर्षूणामवस्था द्विविधा—मरणावस्था, उत्क्रान्त्यवस्था च । तत्र मरणाानन्तरं सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः, सुकृतिना तु धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकप्राप्तिः, पापात्मना तु तृतीयमार्गेण नरकलोकप्राप्तिः, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवता तु अत्रैव ब्रह्मणि लय इति वक्तुं प्रथमं सर्वसाधारणा मरणावस्था निरूपयति—

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

वाक् वाग्निन्द्रिय मनसि संबध्यते । कुत ? दर्शनात् लोके मुमुर्षूणा वाग्व्यापारनाशानन्तरमपि मनोव्यापारस्य दर्शनात्, शब्दाच्च 'अस्य प्रयतो जीवस्य वाङ् मनसि सपद्यते मन प्राणे प्राणोऽध्यक्षे अध्यक्षस्तेजसि तेज परस्या देवतायाम्' इति श्रुतौ वाग्निन्द्रियस्य मनसि सन्वप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव वाक्छदस्य सर्वेन्द्रियोपलक्षकत्वेन शब्दादर्शनाच्च सर्वाण्यन्द्रियाणि वाचमनुसृत्य मनसि संबध्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

मनस्तपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

तन्मनः प्राणे संबध्यते । कुत ? उत्तरान् 'मनः प्राणः' इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणसपत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स प्राण अध्यक्षे जीवे सप्रप्यते । कुत ? तदुपगमादिभ्यः हेतुभ्यः 'तमुत्क्रामन्त प्राणोऽनूत्क्रामन्ति प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुतौ प्राणादाना जीवानुगामित्वप्रतिपादनात् जीवेन सह परलोकगमनश्रवणादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

स चाध्यक्ष भूतेषु पञ्चमहाभूतेषु सप्रप्यते । कुत ? तच्छ्रुते

‘तेजः परस्यां देवतायाम्’ इति श्रुतेर्ज्ञानिमात्रविषयत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

यदि लिङ्गशरीरं मरणकाले शरीराद्वाहिर्निर्गच्छति, तर्हि मृतशरीर-सर्मापवर्तिनां सर्वेषां कथं न दृश्यत इत्याशङ्क्याह—

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीरं सूक्ष्मम् इन्द्रियामाहं प्रमाणतः परिमाणतोऽपि सूक्ष्मम् । कुतः ? तथोपलब्धेः श्रुतिषु लिङ्गशरीरस्य अतीन्द्रियत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीरस्य स्थूलशरीरात् वह्निर्निर्गमने लिङ्गमाह—

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतः लिङ्गशरीरस्य मरणानन्तरं स्थूलशरीरात् वह्निर्निर्गमनादेव उपमर्देन पीडासाधनेन दहनादिना स्थूलशरीरस्य पीडा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

लिङ्गान्तरमाह—

अस्यैव चोपपत्तेरेप ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्य लिङ्गशरीरस्य उपपत्तेः संबन्धादेव जीवनावस्थायां स्थूलशरीरस्य एव ऊष्मा उष्णस्पर्शः सर्वेषामुपलभ्यते । मरणानन्तरं तु शैत्योपलम्भान् लिङ्गशरीरनिर्गमनमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एतावत्पर्यन्तं निर्गुणब्रह्मज्ञानरहितानां जीवानां लिङ्गशरीरनिर्गमनं प्रसाध्य इदानीं निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावं बक्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

‘न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति श्रुत्या उत्क्रमणप्रतिषेधात् ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनं नास्तीति चेन्न । शरीरात् तस्याः श्रुतेः शरीराज्जीवाद्भिना इन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येण गमननिषेधप्रतिपादकतया सर्वात्मना गमननिषेधपरत्वाभावादित्यर्थः । अयं भावः—‘न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति श्रुतेरयमर्थः—‘तस्माद्ब्रह्मसाक्षात्कारविशिष्टान् जीवाद्भिना प्राणा इन्द्रियाणि नोत्क्रामन्ति, किं तु जीवेन सदैव उत्क्रामन्ति । तथाचास्याः श्रुतेः स्वातन्त्र्येण निर्गमनाभावप्रतिपादकत्वेन जीवविशिष्टलिङ्गशरीरनिर्गमनाभावप्रतिपादकत्वाभावादनया श्रुत्या ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावो न सिध्यतीति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ १२ ॥

सिद्धान्त —

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषा काण्वाना शाखायाम् 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समव-
लीयन्ते' इति श्रुतौ स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण च सर्वथापि ज्ञानिना लिङ्ग-
शरीरनिर्गमनाभाव स्पष्ट । तथा च 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति'
इति माध्यदिनशाखायामपि तस्मादिति पञ्चम्यन्तपदस्य लक्षणया पप्रथ-
र्थप्रतिपादकत्वमेव वक्तव्यम् । अन्यथा अज्ञानिनामपि जाव विना स्वात-
न्त्र्येण लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावेन अप्रसक्तप्रतिषेधादिति भाव ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्गीतादिस्मृतिष्वपि ज्ञानिना लिङ्गशरीरनिर्गमनाभाव प्रतिपा-
द्यत इत्यर्थ ॥ १४ ॥

उपाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तर्हि ज्ञानिना लिङ्गशरीरं कुत्र गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह—

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥

तानि ज्ञानिना भूतेन्द्रियप्राणान्तं करणानि परे परमात्मनि लीयन्ते ।
कुत ? तथाह्याह—'इमा षोडश कला पुरुषायणा पुरुष प्राप्यास्त
गच्छन्ति । भिद्यते हृदयप्रन्थि । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त । यदा सर्वे
प्रमुच्यन्ते' इत्यादिश्रुतयः ब्रह्मज्ञानिसवन्धिना दशेन्द्रियाणां पञ्चप्रा-
णानां मनसश्च परमात्मनि लयं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । यद्यपि 'समाना
चासृत्युपक्रममादमृतत्वं चानुपोष्य' इति सूत्रे ज्ञानिना लिङ्गशरीरस्य
ब्रह्मणि लय उक्तः, तथापि 'तानि परे तथाह्याह' इति सूत्रे वक्ष्यमाण
एवार्थं सुप्रसंगार्थमाकृष्य पूर्वमुक्त इति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ १५ ॥

अविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

स च लिङ्गशरीरनाशं सुपुण्युत्क्रान्तिप्रलयादिकालेष्विव स्थूलाव-
स्थानाशमात्रं न भवति, किं तु आत्यन्तिकनाश इत्याह—

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अविभाग ज्ञानिना लिङ्गशरीरस्य आत्यन्तिकनाशं अर्हार्कतयः ।
कुत ? वचनात् 'अविद्यायां परं पारं तारयासि' इति श्रुतौ ब्रह्मसाक्षा-
त्कारेण अविद्यानिवृत्तिश्रवणात् अविद्याजन्यस्य लिङ्गशरीरस्य आत्य-
न्तिकनाश एवाहोवर्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्निप्रवृत्तम् ॥ ९ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण ज्ञानिना लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावमुक्त्वा सगुणो-
पासकानां लिङ्गशरीरनिर्गमनप्रकारं दर्शयति—

तदोकोऽग्निप्रवृत्तं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष-
गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

तदोकोऽग्निप्रवृत्तं तस्य जीवस्य प्राणेन्द्रियादिपरिवृतस्य ओकः स्थानं
हृत्पुण्डरीकं तस्य अग्निप्रवृत्तं भवति अप्रत्यक्षं ऊर्ध्वभागस्य विकासो भवति
तत्प्रकाशितद्वारा तेन विकासेन प्रदर्शितदेवयानमार्गं सन्नुपासकः सुपु-
त्रानाडीद्वारा देहान् बहिर्निर्गच्छतीति उत्तरेण संन्यधः । हृत्पुण्डरीकस्य
ऊर्ध्वप्रदेशविकासे हेतुद्वयमाह—विद्यासामर्थ्यात् सगुणब्रह्मोपासनासाम-
र्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगात् तस्या सगुणब्रह्मोपासनायाः शेषभूत-
याङ्गभूतया गत्यनुस्मृत्या देवयानमार्गचिन्तया योगात् संन्यधश्च तदोको-
ऽग्निप्रवृत्तं भवतीति पूर्वेषान्वयः । तत्प्रकाशितद्वारः सन् उपासकं हार्दानु-
गृहीतं हृत्पुण्डरीकस्थेन सगुणब्रह्मणा अनुगृहीतः प्रेरितस्सन् शताधिकया
शतसङ्ख्याकाभ्यः प्रधाननाडीभ्यः अधिकया अतिरिक्तया एकशततन्मया
सुपुत्रानाड्या देहान् बहिर्निर्गच्छतीत्यर्थः । 'शतं चैका च हृदयस्य ना-
ड्यस्तासां मूर्धानमभिनिसृताः । तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति विष्वङ्क-
न्या उत्तमणे भवन्ति' इति श्रुतिरलादिति भावः । अस्यां श्रुतेरयमर्थः—
हृत्पुण्डरीकसंन्यन्विन्यो नाड्य एकोत्तरशतं भवन्ति । तासां मध्ये एका
सुपुत्रारया नाडी मूर्धानमभिनिसृता ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं व्याप्ता । तया
द्वारा ऊर्ध्वमायनं देहान् बहिर्निर्गच्छन् उपासकं अमृतत्वं ब्रह्मलोकाख्यं
गौणममृतत्वं प्राप्नोति, विष्वङ्कं हृत्पुण्डरीकस्य चतसृषु दिक्षु विद्यमाना
अन्या नाड्य धर्मिणामुत्तमणे द्वाराणि भवन्तीत्यर्थः । सृष्टिना दुष्कृ-
तिना च धूमादिमार्गेण तृतीयमार्गेण च स्वर्गनरकादिप्राप्तिः रहतिपाद्
एवोक्तेति नात्रोच्यत इति भावः ॥ १७ ॥

रश्म्यधिकरणम् ॥ १० ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

सुपुत्रानाड्या देहान् बहिर्निर्गतं उपासकं रश्म्यनुसारी नाडी-
संसृष्टसूर्यकिरणबलमयी सन् निरणद्वारेण ब्रह्मलोकं गच्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥

दिवा मृतस्य उपासकस्य रश्मिद्वारा सूर्यलोकप्राप्तिरस्तु । रात्रौ मृतस्य उपासकस्य नाडीसंस्मृष्टरश्म्यभावात् रश्मिद्वारेण ब्रह्मलोकसंबन्धो न संभवतीति चेन्न । संबन्धस्य रश्मिनाडीसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दिवा च रात्रौ च रश्मिनाडीसंबन्धस्य विद्यमानत्वात् । दर्शयति च—
'आसु नाडीषु रश्मयः सन्तता' इति श्रुतिः सर्वकालेष्वपि रश्मिनाडी-
संबन्धं प्रतिपादयतीत्यर्थः । सूर्यमण्डलस्य भेरुव्यवधानेन प्रत्यक्षयोग्य-
स्थूलकिरणाभवेऽपि अतीन्द्रियाः सूक्ष्मकिरणाः रात्रावपि सन्त्येव ।
अन्यथा प्रीष्मकाले रात्रिषु तापस्वेदादिकं न स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

अगनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

यतः कारणाद्गात्रौ मृतस्य उपासकस्य ब्रह्मलोकसंबन्ध उक्तः, अत एव दक्षिणे अयने । इदमुपलक्षणं कृष्णपक्षे च मृतस्य उपासकस्य सूर्य-
किरणद्वारा अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु 'अग्निर्व्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति
ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते' इति भगवद्गीतास्मृतिः उत्त-
रायणदक्षिणायनयोः मृतानामेव उपासकानां कर्मिणां च ब्रह्मलोकस्वर्ग-
लोकादिप्राप्तिं दर्शयति । तथा च कथं दक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यादिकालेषु
मृतानामुपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिरुच्यत इत्याशङ्क्याह—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्ते स्मृत्युक्ते एते उत्तरायणदक्षिणायने इत्येतदुभयं योगिनः प्रति
प्राणायामादियोगाभ्यासतत्परान् प्रति उच्यत इति स्मर्यते प्रतिपाद्यते, न
तु सगुणब्रह्मोपासकान् कर्मठांश्च प्रति । तथा च योगाभ्यासपराणां
दक्षिणायने मूर्तिश्चेत् स्वर्गलोकप्राप्तिः, उत्तरायणे मूर्तिश्चेत् ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः, नान्यथा । उपासकानां कर्मिणां च यदाकदाचिन्मृतानामपि
ब्रह्मलोकप्राप्तिः स्वर्गलोकप्राप्तिश्च संभवतीति भावः । वस्तुतस्तु भगवद्गी-
तास्मृतौ विद्यमानानां अहश्शब्दरात्रिशब्दशुक्लकृष्णदक्षिणायनोत्तरायण-
शब्दानां श्रुतिस्थाहरादिशब्दानामिव लोकपरत्वेन कालपरत्वाभावान्
अस्याः स्मृतेः उपासककर्मपरत्वेऽपि न कोऽपि विरोध इति भावः ॥२१॥

इति ब्रह्मसूत्रतौ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिराद्यधिवरणम् ॥ १ ॥

उपासकानामुत्क्रान्तिप्रकार कालानियम च प्रतिपाद्य इदानीमर्चिरा-
दिमार्गस्वरूप निरूपयति—

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

उपासक अर्चिरादिना मार्गेण ब्रह्मलोक गच्छति । कुत ? तत्प्रथिते
तस्य अर्चिरादिमार्गस्य 'तेऽर्चिपममिसभवन्ति' इति छान्दोग्यश्रुतौ
प्रसिद्धत्वादित्यर्थ ॥ १ ॥

वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

वृहदारण्यकश्रुतौ 'स वायुलोक स वरुणलोक स इन्द्रलोक स
प्रजापतिलोकम्' इति वायुलोकवरुणलोकादयश्चत्वार उक्ता । तेषां
कुत्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अब्दात् सवत्सरलोकादुपरि वायुलोक प्रवेशयेत् । कुत ? अविशेष
विशेषाभ्याम् 'स वायुलोकम्' इत्यविशेषवचनात् सामान्यवचनात् वायु
लोकस्य कुत्रचित् प्रवेश कर्तव्यः । तत्र वाय्वादित्ययोः परस्पर स-
न्धरूपविशेषात् सवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायोर्निवेश इति निश्चीयत
इत्यर्थः । 'स वायुलोकम्' इति श्रुतेर्लोकमात्रप्रतिपादकत्वेन क्रमप्रति-
पादकत्वाभावात् अविशेषवचनत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

तटितोऽधिवरणः संवन्धात् ॥ ३ ॥

तटित विद्युद्धोकात् उपरि वरुणलोक प्रवेशनीय । कुत ? स-
न्धान् विद्युद्धरणयोः परस्पर सन्धादित्यर्थः । इन्द्रप्रजापतिलोकयोस्तु
'अवशिष्टानामन्ते निवेश' इति न्यायेन वरुणलोकानन्तरमिन्द्रलोक,
तदनन्तर प्रजापतिलोक इति भावः ॥ ३ ॥

आतिवाहिसाधिवरणम् ॥ ४ ॥

आतिवाहिकास्तहिङ्गात् ॥ ४ ॥

एतेषु अर्चिरादिलोकेषु पूर्वपूर्वलोमस्था देवा उत्तरोत्तरलोकप्राप्तिपर्य-

न्तमुपासकानामातिवाहिकाः सहायभूताः नेतारः अङ्गीकर्तव्याः ।
कुतः ? तद्विद्वान् 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतौ विद्युल्लोकप्राप्त्य-
नन्तरम् अमानवपुरुषस्य नेतृत्वप्रतिपादनरूपाद्विद्वान् तदृष्टान्तेन पूर्वलो-
केष्वपि नेतारोऽङ्गीकर्तव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

उपासकसंवन्धिनाम् उभयेषां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च व्या-
मोहान् ब्रह्मलोकप्राप्तिपर्यन्तं स्थूलशरीराभावेन ज्ञानेन्द्रियाणां मार्गपरि-
ज्ञानसामर्थ्याभावात् कर्मेन्द्रियाणां चलनसामर्थ्याभावाच्च तत्सिद्धेः तैरा-
तिवाहिकैर्देवैरेव सिद्धेः गमनस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततः विद्युल्लोकप्राप्त्यनन्तरं वैद्युतेनैव ब्रह्मलोकाद्विद्युल्लोकं प्रत्याग-
तेन अमानवपुरुषेणैव नीयमानाः उपासकाः ब्रह्मलोकं गच्छन्ति । कुतः ?
तच्छ्रुतेः 'ततस्तत्सुरूपोऽमानव एत्य' इति श्रुतौ विद्युल्लोकप्राप्त्यनन्तरम्
अमानवपुरुषस्य नेतृत्वश्रवणात् उपासकानां ब्रह्मणेन्द्रजगत्प्रजापतिलोकेषु नेत्र-
न्तरापेक्षया अभावादित्यर्थः ॥ ६ ॥

कार्याभिरुत्थनम् ॥ ६ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण अर्चिरादिमार्गम्बरूपं विचार्य इदानीं 'स एनान्
ब्रह्म गमयति' इति वाक्यस्थब्रह्मशब्दार्थं विचारयति । प्रथमं सिद्धान्तमा-
ह चतुर्भिः सूत्रैः—

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्यम् 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति श्रुतौ परब्रह्मजन्यत्वेन
प्रतिपाद्यमानं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मलोकास्थलीलाशरीरविशिष्टं कार्यं ब्रह्म
सगुणब्रह्मोपासकानां प्राप्यमिति वादरिर्मन्यते । कुतः ? अस्य उपासक-
स्य गत्युपपत्तेः परिच्छिन्नहिरण्यगर्भप्राप्त्यर्थमर्चिरादिमार्गेण गमनस्य
उपपन्नत्वात् । परब्रह्मणस्तु आकाशवत् सर्वत्र परिपूर्णत्वेन परब्रह्मप्राप्त्य-
र्थमर्चिरादिमार्गेण गमनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

विशेषित्वाच्च ॥ ८ ॥

'स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयति यस्मिन् सरण्यौ द्वौ समुद्रौ यस्मि-
न्नैरमदीर्य सरः यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनः यस्मिन्नपराजिता पूः ब्रह्मणः

प्रमुविमितं हिरण्यमयं वेदम तं ते प्राप्नुवन्ति' इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तेः विशिष्योक्तत्वात् 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतावपि ब्रह्मशब्देन ब्रह्मलोकस्थं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यं ब्रह्मैव उपासकानां प्राप्यमित्यर्थः । हिरण्यगर्भप्राप्तिर्नाम हिरण्यगर्भभोगसदृशसकलभोगानुभवविशिष्टतया हिरण्यगर्भसंनिधौ अवस्थानम् ॥ ८ ॥

परब्रह्मणि मुख्यस्य ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यागर्भे कथं प्रयोग इत्याशङ्क्याह—

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

सामीप्यात् हिरण्यगर्भस्य प्रथमं परब्रह्मजन्यत्वेन असाधारणसंबन्धात् तद्व्यपदेशः लक्षणया ब्रह्मशब्दप्रयोगः ॥ ९ ॥

ब्रह्मलोकं प्राप्तानामुपासकानां कदा मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यात्यये महाप्रलयसमये कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य अत्यये नाशे सति तदध्यक्षेण ब्रह्मलोकाध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सह अतः परं हिरण्यगर्भादपि उत्कृष्टं परब्रह्म उपासकाः प्राप्नुवन्ति । कुतः ? अभिधानात् 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति' इति श्रुतेः ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

चतुर्भिः सूत्रैः प्रथमं सिद्धान्तमुक्त्वा पञ्चान् सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षमाह—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन परब्रह्मैवोच्यते इति जैमिनिर्मन्यते । कुतः ? मुख्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् मुख्ये संभवति गौणस्यान्याप्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि प्रयोगदर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षां स्वपक्षां प्रसाध्य सिद्धान्तं दूषयति—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

'स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयति' इति श्रुत्यन्तरवलादपि कार्ये हिर-

प्यगर्भे प्रतिपत्त्यभिसंधिः प्राप्याशा न कर्तव्या । ब्रह्मलोकादिशब्दानां सर्वेषामपि लक्षणया परब्रह्मप्रतिपादकत्वसंभवादिति भावः ॥

अनेकेषाम् ऐरंभदीयाश्चत्थहिरण्यवेश्मब्रह्मलोकादिशब्दानां परब्रह्मणि लक्षणाकल्पनापेक्षया एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भलक्षकत्वाङ्गीकारे लाघवात् व्यापकस्य ब्रह्मणः अत्रैव प्राप्तुं शक्यत्वेन तत्प्राप्त्यर्थमुपासकानामर्चिरादिमार्गेण गमनवैयर्थ्यात् वादारिमतमेव समीचीनं, न तु जैमिनिमतमिति भावः ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनापिकुरणम् ॥ ६ ॥

अहंप्रहोपासकानां प्रतीकोपासकानां च सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति केचिद्वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण

उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अप्रतीकालम्बनान् प्रतीकोपासकभिन्नान् अहंप्रहोपासकानेव अमानवपुरुषः ब्रह्मलोकं नयतीति वादरायणो मन्यते । कुतः ? उभयथा अहंप्रहोपासकान् प्रतीकोपासकांश्च उभयविधानपि ब्रह्मलोकं प्रापयतीत्यङ्गीकारे दोषात् बहुप्रयाससाध्याहङ्गप्रहोपासनानुष्ठानवैयर्थ्यरूपात् दोषादित्यर्थः । किं च तत्क्रतुश्च 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति तत्क्रतुश्रुतिरपि अहंप्रहोपासकस्यैव ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । इदमुपलक्षणम् 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्' इति स्मृतिरपि द्रष्टव्या । अयं भावः—मनोमयत्वभारूपत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यनेकगुणविशिष्टं ब्रह्मैवाहमस्मात्येवंविधानि जीवब्रह्माभेदध्यानरूपाणि दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरविद्यादीनि अहंप्रहोपासनानि सत्यसंकल्पत्वादिबहुगुणज्ञानसाध्यत्वात् बहुप्रयाससाध्यानि । 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत । मनो ब्रह्मेत्युपासीत । आदित्यं ब्रह्मेत्युपासीत' इत्येवंविधानि जडेपु नामादिषु ब्रह्मदृष्टिरूपाणि प्रतीकोपासनानि तु बहुगुणज्ञानाधीनत्वाभावात् स्वल्पायाससाध्यानि । तस्मात् अहंप्रहोपासकानामेव ब्रह्मलोकप्राप्तिः, प्रतीकोपासकानां तु ब्रह्मलोकादधस्तनमहर्लोकादिप्राप्तिरेवेति भावः । किंच 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति' इति तत्क्रतुश्रुतिरपि भ्रमरकीटन्यायेन सत्यसंकल्पत्वादिविशिष्टं सगुणब्रह्मैवाहमस्मीति ब्रह्माभेदध्यानवताम् अहंप्रहोपासकानामेव सगुणब्रह्मप्राप्तिं दर्शयति, न तु जडेपु नामादिषु ब्रह्मदृष्टिमतां प्रतीकोपासकानामिति भावः ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

‘ये चारण्ये श्रद्धा सत्यमित्युपासते ते ब्रह्मलोकमभिसपद्यन्ते’ इति श्रुतिरपि सत्यब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकाप्राप्तिं दर्शयति, न तु मिथ्या-भूतनामादिषु ब्रह्मदार्ष्टिं कुर्वता प्रतीकोपासकानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीय पादः ।

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सपद्याविभावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामर्धिरादिमार्गेण हिरण्यगर्भप्राप्तिमुक्त्वा इदानीं निर्गुणब्रह्मज्ञानिनामत्रैव परब्रह्मप्राप्तिमाह—

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

हृत्पुण्डरीके भूतेन्द्रियान्त करणादिमिलित जीव लिङ्गशरीरनाशान्तर हृत्पुण्डरीके सर्वत्र च परिपूर्णं ब्रह्म सपद्य प्राप्य स्वेन रूपेण नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्दादिस्वरूपेण आविर्भाव आविर्भूतो भावस्वरूप यस्य स अभिव्यक्तस्वरूपवान् भवति । कुत ? शब्दात् ‘एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

‘अस्माच्छरीरात् समुत्थाय’ इति वाक्ये ज्ञानिनामपि शरीरात् बहिर्निर्गमनस्य प्रतीयमानत्वान् कथं लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अस्माच्छरीरात् समुत्थायेत्यत्र शरीरे विद्यमानेऽपि शरीराभिमानविनिमुक्तं शुद्धजीव उच्यते । कुत ? प्रतिज्ञानान् ‘स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति उत्तरवाक्ये स्वरूपाभियत्तिकथनादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु, ‘परज्योतिरुपसपद्य’ इति वाक्ये ज्योतिश्शब्देन आदित्यमण्डलमुच्यते तथा च ज्ञानिनामपि उपासकानामिव सूर्यलोकद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव, नत्वत्रैव लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं व्यापकब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ज्योतिशशब्देन परमात्मैवोच्यते, न त्वादित्यमण्डलम् । कुत ? प्रकरणात् 'य आत्मा अपहृतपाप्मा समावा विविदिप्रावहै' इति पूर्ववाक्ये इन्द्रविरोचनाभ्या हिरण्यगर्भं प्रति परमात्मन पृष्टत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥

अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

'ज्योतिरुपसपद्य' इति वाक्ये ज्ञानिना ब्रह्मसवन्ध एव प्रतिपाद्यते, न ब्रह्मैक्यमित्याशङ्क्याह—

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

अविभागेन ब्रह्माभित्रतयैव ज्ञानिनामवस्थान, न तु ब्रह्मसन्नन्धितया । कुत ? दृष्टत्वात् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिषु ज्ञानिना ब्रह्माभेदप्रतिपादनादित्यर्थ ॥ ४ ॥

ज्योतिशशब्दस्य प्रकरणत्रयान् ब्रह्मप्रतिपादकत्वेऽपि चक्ष्यमाणयुक्त्या लक्षणया लीलाशरारविशिष्टहिरण्यगर्भाख्यसगुणब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च ज्ञानिनामपि ब्रह्मलोकहिरण्यगर्भप्राप्तिरेव, न तु व्यापकब्रह्मप्राप्तिरिति पूर्वपक्षमाह—

ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

निर्गुणब्रह्मज्ञानिनोऽपि सगुणब्रह्मोपासकवत् ब्राह्म निर्गुणब्रह्मसन्धिन हिरण्यगर्भारय सत्यलाकस्थ प्राप्तुवन्ताति जैमिनिर्मन्यते । पूर्वस्मिन् पादे सगुणब्रह्मोपासकानामपि व्यापकब्रह्मप्राप्ति शङ्किता । अस्मिन् पादे ज्ञानिनामपि हिरण्यगर्भप्राप्ति शङ्क्यत इति भेद । कुत ? उपन्यासादिभ्य 'जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्यादिवाक्येभ्य ज्ञानिनामाप जक्षणादिव्यापारप्रतिपादनान् । निर्गुणब्रह्माभेदाङ्गीकारे जक्षणादिव्यापारासभवात् निर्गुणब्रह्मज्ञानजन्यसगुणहिरण्यगर्भावाप्तिरेव 'पर ज्योतिरुपसपद्य' इति वाक्ये लक्षणया प्रतिपाद्येत्यङ्गीकर्तव्यमिति भाव । न च हिरण्यगर्भप्राप्तिपक्षे स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वाक्यमसङ्गतमिति वाच्यम् । स्वेन स्वकीयेन रूपेण शरीरेण हिरण्यगर्भशरीरसदृशशरीरेण विशिष्टं सन् हिरण्यगर्भसमीपे अभिनिष्पद्यते प्रकाशत इत्येव रूपेण हिरण्यगर्भसारूप्यप्रतिपादकतया 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति वाक्यस्य प्रामाण्योपपत्ते । तथा च ज्ञानिनामुपासकाना च सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव मुक्ति, न परब्रह्माभेदरूपेति भाव ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह—

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोभिः ॥ ६ ॥

निर्गुणब्रह्माभेदध्यानपराणां ज्ञानिनां चितितन्मात्रेण शुद्धचैतन्यमात्र-
स्वरूपनिर्गुणब्रह्मरूपेणावस्थानमित्यौडुलोभिर्मन्यते । कुतः ? तदात्मक-
त्वात् तस्मिन्नेव आत्मा अन्तःकरणं येषां ते, तदात्मकत्वात् सर्वदा शुद्ध-
चैतन्यध्यानपरत्वादित्यर्थः । तथा च ' यथाक्रनुरस्मिन् लोके पुरुषो
भवति ' । ' यं यं वापि स्मरन् भावम् ' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण व्याप-
कशुद्धचैतन्यध्यानपराणां शुद्धचैतन्यात्मकव्यापकनिर्गुणब्रह्मरूपेणैवाव-
स्थानमङ्गीकर्तव्यं, न ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

ज्ञानिनां शुद्धचैतन्यरूपनिर्गुणब्रह्मेक्याङ्गीकारे जक्षणादिव्यापारप्र-
तिपादकवाक्यस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

एवमप्युपन्यासात् ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । आत्मानं चेद्विजानी-
यादयमस्मीति पूरुपः । आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मकामः आत्मलामात्र परं
विद्यते ' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं जक्षणादिसकलव्यापारा-
भावस्यापि प्रतिपादितत्वात् मोक्षकाले जक्षणादिव्यापारप्रतिपादकानां
बहूनां वाक्यानां जक्षणादिव्यापाराभावप्रतिपादकानां बहूनां वाक्यानां
च परस्परविरोधात् अप्रामाण्ये प्राप्ते अविरोधं विरोधाभावं वादरायणो
मन्यते । कुतः ? पूर्वभावात् ब्रह्मसाक्षात्कारात् पूर्वमुपासकानां मानुषदे-
वगन्धर्वेन्द्रप्रभृतीनां जक्षणादिव्यापारजन्यानां सकलविषयानन्दानां
नित्ये ब्रह्मानन्दे भावात् अन्तर्भावात् तावन्मात्रेण जक्षणादिव्यापारस्व
मोक्षकाले उक्तत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावादित्यर्थः । न च जन्यानां विष-
यानन्दानां नित्ये ब्रह्मानन्दे अन्तर्भाव एवानुपपन्न इति वाच्यम् । स्व-
रूपानन्दस्यैव स्रक्चन्दनादिविषयसंपर्कजन्यान्तःकरणवृत्तिषु प्रतिविम्बि-
तस्य विषयानन्दशब्देन व्यवह्रियमाणत्वेन स्वरूपानन्दविषयानन्दयोर्भे-
दाभावात् । अन्तःकरणवृत्तिनिष्ठजन्यत्वविनाशित्वधर्मयोः वृत्तिप्रतिवि-
म्बितस्वरूपानन्दे आरोप्यमाणत्वात् विषयतारतम्येन वृत्तितारतम्यात्
वृत्तितारतम्येन वृत्तिप्रतिविम्बितस्वरूपानन्दे तारतम्यप्रतीतेरन्यथासि-
द्धत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

संकल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां शुद्धचैतन्यात्मकव्यापकब्रह्मरूपेणावस्थानं प्रतिपाद्य इदानीं सगुणब्रह्मोपासकानां ब्रह्मलोकं गतानां भोगप्रकारं दर्शयति—

संल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

उपासकानां संकल्पादेव स्मरुचन्दनवनितादिसकलविषयप्राप्तिर्भवति । कुतः ? तच्छ्रुते. 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति संकल्पादेवास्य सर्वे देवा गन्धर्वा विद्याधराश्च समुत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतौ पितृदेवगन्धर्वादीनां मृत्यवन् परिचारकत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव संकल्पमात्राधीनसकलविषयभोगवत्त्वादेव उपासकः अनन्याधिपतिः न विद्यते अन्यः अधिपतिर्यस्य, सः अनन्याधिपतिः अन्यनियम्यो न भवति, किं तु स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वादयधिकरणम् ॥ ६ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टानामुपासकानां स्थूलशरीरस्याभावं वादरिर्मन्यते । कुतः ? आह ह्येवं 'मनसैवैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति श्रुतिः स्थूलशरीराभावमुपासकानां प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्तु स्थूलशरीरस्य भावं मन्यते । कुतः ? विकल्पामननात् ब्रह्मलोकं गतानामुपासकानां बहुश्रुतिषु विकल्पस्य भोगस्य आमननात् स्थूलशरीररहितानां लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टानां भोगासंभवादित्यर्थः । 'मनसैवैतान् कामान्' इति वाक्यस्यस्य एवकारस्य अयोग्यवच्छेदकत्वेन अन्ययोग्यवच्छेदप्रतिपादकत्वाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

एवकारस्य अन्ययोग्यवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यापि परिहारमाह—

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अतः 'मनसैवैतानि' इति श्रुतिस्थैवकारवलात् भोगान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिप्रमाणाच्च उभयविधत्वं कदाचिल्लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टत्वं, कदाचिन् स्थूलशरीरविशिष्टत्वमिति कालभेदेन उभयविधत्वमुपासकानामसौघसंकल्पानां संकल्पानुसारेण उपपन्नमिति वादरायणो मन्यते । द्वाद-

शाहवत् यथा द्वादशाहस्य प्रमाणवत्यात् सत्रत्वम् अर्हानत्वं च प्रयोगभेदेनाङ्गीक्रियते, तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्थूलशरीराभावकाले कथं भोग इत्याशङ्क्याह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तन्वभावे स्थूलशरीराभावकाले सन्ध्यवत् स्वप्नावस्थायामिव उपपत्तेः प्रातिभासिकभोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे स्थूलशरीरस्य सद्भावे जाग्रद्वत् जाग्रदवस्थायामिव व्यावहारिक-भोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रदीपाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उपासकानामुपासनात्तार्थ्यान् योगिनामिव कायव्यूहनिर्माणेन अनेकशरीरेषु युगपत् भोगमाह—

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

उपासकस्य ब्रह्मलोकस्थस्य स्वेच्छया निर्मितेषु अनेकशरीरेषु युगपदेव आवेशः प्रवेशः अभिमानः अङ्गीकर्तव्यः प्रदीपवत् । यथा एकस्य प्रदीपस्य तैलसिक्तासु सहस्रसहस्राकासु वर्तिषु युगपत् प्रवेशस्तद्वदित्यर्थः । तथा हि दर्शयति—‘ स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति ’ इत्यादिश्रुतिः उपासकानां संकल्पमात्रेणैव अनेकशरीरनिर्मातृत्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरक्षण एव व्यापकनिर्गुणब्रह्माभेदं प्राप्तानां कथं कायव्यूहनिर्माणं, कथं वा भोग इत्याशङ्क्याह—

स्वाप्यसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुपुप्यवस्था, संपत्तिः मोक्षावस्था, सुपुप्यवस्थामोक्षावस्थयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षम् अन्यतरावस्थासंबन्धेव जीवानां ब्रह्माभिन्नत्वं श्रुतिषु आविष्कृतं प्रतिपादितमित्यर्थः । तथा च उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरमेव न व्यापकब्रह्मैक्यम् । श्रुतिषु तथा अप्रतिपादनात् देहाद्यभिमाननिवृत्तिकालेष्वेव जीवानां ब्रह्माभेदप्रतिपादनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिमात्रेण देहाद्यभिमाननिवृत्तेरभावाच्च । किं तु कंचित्कालं ब्रह्मलोकस्थ-भोगानन्तरं क्रमेण ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हिरण्यगर्भेण सह व्यापकब्रह्मैक्यरूपा मुक्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

जगद्धापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपासकानां स्वेच्छया कायव्यूहनिर्मातृत्वाङ्गीकारे देवगन्धर्वमनुष्यप-
शुपक्ष्यादिशरीरस्रष्टृत्वमप्युपासकानां स्यादित्याशङ्क्याह—

जगद्धापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

जगद्धापारवर्जं देवगन्धर्वादिशरीरजगत्स्रष्टृव्यापारं वर्जयित्वा स्वभो-
गसाधनीभूतकायव्यूहादिनिर्माणसामर्थ्यमात्रमेव उपासकानाम् । देवग-
न्धर्वादिशरीरस्रष्टृव्यापारस्तु हिरण्यगर्भस्यैव । कुतः ? प्रकरणात् हिर-
ण्यगर्भप्रकरणेष्वेव हिरण्यगर्भस्य देवादिशरीरस्रष्टृत्वप्रतिपादनान् कुत्रा-
प्युपासनाप्रकरणेषु उपासकानां स्वशरीरव्यतिरिक्तदेवादिशरीरस्रष्टृत्वा-
प्रतिपादनादित्यर्थः । किं च असंनिहितत्वाच्च ' हिरण्यगर्भः समवर्ततामे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ' ' यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ' इत्या-
दिश्रुतिषु देवासुरादिसकलभूतोत्पत्तेः पूर्वमेव हिरण्यगर्भस्य साक्षात्परब्र-
ह्मजन्यत्वप्रतिपादनेन परब्रह्म प्रति संनिहितत्वात् अन्तरङ्गत्वात् देवासु-
रभूतप्रेतपिशाचादिसकलभूतनिर्माणसामर्थ्यमस्ति । उपासकानां तु
मन्वाद्यनेकभूतपरम्परया हिरण्यगर्भजन्यत्वेन साक्षात्परब्रह्मजन्यत्वाभा-
वेन असंनिहितत्वात् परमात्मानं प्रति अन्तरङ्गत्वाभावाच्च देवादिभूतनि-
र्माणसामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपासकानामिव हिरण्यगर्भस्यापि देवादिभूतस्रष्टृत्वं नास्ति ।
पुरुषसूक्ते परमात्मन एव देवादिभूतस्रष्टृत्वप्रतिपादनादित्याशङ्क्य
निराकरोति—

प्रत्यज्ञोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

प्रत्यज्ञोपदेशात् ' तेन देवा अयजन्त माध्या ऋषयश्च ये ' इत्यादि-
श्रुतिषु परमात्मन एव देवादिसकलस्रष्टृत्वस्य साक्षादुपदिष्टत्वात् नेति
चेत् हिरण्यगर्भस्य देवादिभूतस्रष्टृत्वं नास्तीति चेत्, न । आधिकारिकम-
ण्डलस्योक्तेः आधिकारिकस्य परब्रह्माहावशवर्तिनः मण्डलम्यस्य ब्रह्माण्ड-
मण्डलाभिमानिनः विराट्पुरुषनामकस्य ब्रह्मलोकेऽपि चतुर्गुणलीलावि-
ग्रहं धृत्वा विद्यमानस्य हिरण्यगर्भस्य उक्तेः पुरुषसूक्ते देवादिभूतस्रष्टृत्व-
प्रतिपादनान् न परमात्मनः साक्षान् देवासुरादिभूतस्रष्टृत्वं, किं तु हिर-
ण्यगर्भद्वारैवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तर्हि पुरुषसूक्ते प्रतिपाद्यस्य हिरण्यगर्भस्यैव देवासुरादिभूतस्रष्टृत्व-
शरीरस्रष्टृत्ववन् पञ्चमहाभूतस्रष्टृत्वस्यापि संबन्धान् हिरण्यगर्भ एव

परब्रह्मस्यानाभिपिको भवतु, तदतिरिक्तं परं ब्रह्म किमर्थमङ्गीकर्तव्यमि-
त्याशङ्क्याह—

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्ति विकारासंस्पृष्टं ब्रह्माण्डमध्ये विद्यमानमपि ब्रह्माण्डाभि-
मानरहितं हिरण्यगर्भातिरिक्तं परं ब्रह्माङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? तथा हि
स्थितिमाह—‘ पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ’ इति पुरु-
षसूक्तश्रुतिरेव हिरण्यगर्भातिरिक्तस्य परब्रह्मणः अवस्थानं प्रतिपादयती-
त्यर्थः । ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ इति श्रुतेरयमर्थः—अस्य परब्रह्मणः
सर्वाणि भूतानि चतुर्मुखादिषीर्षालिकान्तसकलशरीराणि प्रविश्य सकल-
शरीरेषु विद्यमानसकलशरीराभिमानविशिष्टं सकलभूतसंबन्धि सुर-
दुःसहर्षशोकभयादिसमान्वितं विराट्पुरुषचैतन्यमेकः पाद एकांशः,
दिवि ब्रह्माण्डमध्ये विद्यमानमपि ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिसकलशरीराभिमानरहि-
तम् अमृतं मरणभयशोकादिरहितं शुद्धचैतन्यं त्रिपात् अंशत्रय-
वदित्यर्थः ॥ १९ ॥

हिरण्यगर्भातिरिक्तपरब्रह्मसद्भावे पुरुषसूक्तातिरिक्तं प्रमाणान्तरम-
प्याह—

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

प्रत्यक्षानुमाने ‘ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च ’ ‘ द्वाविमौ पुरुषौ
लोके क्षरश्चाक्षर एव च ’ इति श्रुतिस्मृती हिरण्यगर्भातिरिक्तं परब्रह्म
दर्शयत. प्रतिपादयत इत्यर्थः । तथा च परब्रह्मण एव पञ्चमहाभूतस्रष्टृत्वं
हिरण्यगर्भस्य तु परब्रह्मणः आज्ञया चराचरसकलभौतिकशरीरस्रष्टृत्व-
मिति भावः ॥ २० ॥

एवं प्रसङ्गादागतं परब्रह्महिरण्यगर्भयोर्भेदविचारं परिसमाप्य प्रस्तुते
उपासकानां देवासुरादिशरीरस्रष्टृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भस्य यादृशो भोगः, तादृशो भोगः उपासकानामप्यस्तीति
भोगमात्रसादृश्यस्यैव श्रुतिषु प्रतिपादितत्वात् सर्वात्मना हिरण्यगर्भसाद-
ृश्यस्य अप्रतिपादितत्वाच्च अस्मादपि लिङ्गात् ज्ञापकात् नोपासकानां देवा-
दिशरीरस्रष्टृत्वमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् उपासकानां स्वातन्त्र्येण देवा-
सुरादिभौतिकशरीरस्रष्टृत्वमित्यङ्गीकारे परस्परकलहप्रसङ्गात् हिरण्यग-
र्भाभावशर्वावर्तित्वेनैव उपासकानां स्रष्टृत्वं वक्तव्यम् । तथा च आवश्यक-

कृत्वात् लाघवाच्च एकस्यैव हिरण्यगर्भस्य भौतिकशरीरस्रष्टृत्वमङ्गीकर्तव्यं,
नानैकेषामुपासकानामिति भावः ॥ २१ ॥

ब्रह्मलोक गताना सर्वेषामपि ब्रह्मणा सह मुक्तिर्वा, उत केषांचिन्
ब्रह्मणा सह मुक्तिः, केषांचित् कचित्काल भोगानन्तर भूलोकादिषु पुन-
रावृत्तिर्वा इति सशये प्राप्ते निर्णय करोति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोक गताना सर्वेषामुपासकानाम् अनावृत्तिः भूलोकादिषु पुनरा-
वृत्त्यभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुत ? शब्दात् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं
मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुतेरित्यर्थः । अनावृत्तिशब्दस्य द्विरतिर-
ध्यायपरिसमाप्तिथोतनार्थाः । न च गङ्गाशन्तनुचक्रवर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मलो-
कवासिनामपि हिरण्यगर्भशापशान् भूलोक प्रत्यावृत्तिः पुराणादिषु
प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मलोकवासिभिः कैश्चिदपि रागद्वेषादिकं न
कर्तव्यमिति ब्रह्मलोकनासिना शिक्षार्थं हिरण्यगर्भेण शापे कृते सानि त-
शाप कचित्काल भूलोके अनुभूय पुन ब्रह्मलोक गताना शन्तनुचक्र-
वर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मणा सह मुक्तिः तेष्वेव पुराणेषु प्रतिपादितत्वेन विरोधा-
भावादिति भावः ॥ २२ ॥

इति ब्रह्ममूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायाय चतुर्थं पादः ॥

॥ अध्यायश्च सपूर्णः ॥

कत्वात् लाघवाच्च एकस्यैव हिरण्यगर्भस्य भौतिकशरीरस्रष्टृत्वमङ्गीकर्तव्यं,
नानैकेषामुपासकानामिति भावः ॥ २१ ॥

ब्रह्मलोकं गतानां सर्वेषामपि ब्रह्मणा सह मुक्तिर्वा, उत केषांचित्
ब्रह्मणा सह मुक्तिः, केषांचित् कंचित्कालं भोगानन्तरं भूलोकादिषु पुन-
रावृत्तिर्वा इति संशये प्राप्ते निर्णयं करोति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोकं गतानां सर्वेषामुपासकानाम् अनावृत्तिः भूलोकादिषु पुनरा-
वृत्त्यभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? शब्दात् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं
मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुतेरित्यर्थः । अनावृत्तिशब्दस्य द्विरुक्तिर-
ध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्था । न च गङ्गाशन्तनुचक्रवर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मलो-
कवासिनामपि हिरण्यगर्भशापवशात् भूलोकं प्रत्यावृत्तिं पुराणादिषु
प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मलोकवासिभिः कैश्चिदपि रागद्वेषादिकं न
कर्तव्यमिति ब्रह्मलोकवासिनां शिक्षार्थं हिरण्यगर्भेण शापे कृते सति तं-
शापं कंचित्कालं भूलोके अनुभूय पुनः ब्रह्मलोकं गतानां शन्तनुचक्रव-
र्तिप्रभृतीनां ब्रह्मणा सह मुक्तेः तेष्वेव पुराणेषु प्रतिपादितत्वेन विरोधा-
भावादिति भावः ॥ २२ ॥

इति ब्रह्ममूर्तवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं पादं ॥

॥ अध्यायश्च संपूर्णः ॥

